

Slovanský přehled

Založeno 1898
ISSN 0037-6922

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

3–4/2013

Smerdi – zapomenutý termín raně středověké slovanské společnosti

Stolypinova zemědělská reforma

Československo-bulharské hospodářské vztahy v letech 1918–1933

The Wartime Struggle of Grigore Gafencu: Idealism vs. Realism

Počátky spolupráce Československa a Polska při repatriaci svých občanů

po druhé světové válce (do uzavření repatriační smlouvy)

Vliv vnějších podmínek na zahraniční obchod Československa v letech 1971–1980

Zastavení nad vztahem kultury, víry a konfese u vojvodovských Čechů

Slovanský přehled

Založeno 1898
ISSN 0037-6922

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

3–4/2013

Smerdi – zapomenutý termín raně středověké slovanské společnosti

Stolypinova zemědělská reforma

Československo-bulharské hospodářské vztahy v letech 1918–1933

The Wartime Struggle of Grigore Gafencu: Idealism vs. Realism

Počátky spolupráce Československa a Polska při repatriaci svých občanů
po druhé světové válce (do uzavření repatriační smlouvy)

Vliv vnějších podmínek na zahraniční obchod Československa v letech 1971–1980

Zastavení nad vztahem kultury, víry a konfese u vojvodovských Čechů

SLOVANSKÝ PŘEHLED / SLAVONIC REVIEW

Review for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktori / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, Bohuslav Litera, František Šístek

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Goněk, Petr Kaleta, Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jan Pelikán, Přemysl Rosůlek, Václav Štěpánek, David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Václav Veber (Pardubice); Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšinová (Bratislava), Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.
Časopis vychází pětkrát ročně / The journal is published five times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 286 882 121/245; E-mail: friedl@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities (ERIH) jako časopis kategorie INT2 a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities (ERIH) as INT2 Sub-Category (international publications with significant visibility and influence in the various research domains in different countries).

OBSAH

Články

Michal Téra: Smerdi – zapomenutý termín raně středověké slovanské společnosti.....	217
Timur Kashapov: Stolypinova zemědělská reforma.....	239
Enčo Minčev: Československo-bulharské hospodářské vztahy v letech 1918–1933.....	257
Costel Coroban: The Wartime Struggle of Grigore Gafencu: Idealism vs. Realism.....	275
Jiří Friedl: Počátky spolupráce Československa a Polska při repatriaci svých občanů po druhé světové válce (do uzavření repatriční smlouvy).....	297
Karel Svoboda: Vliv vnějších podmínek na zahraniční obchod Československa v letech 1971–1980.....	323

Recenze, poznámky, zprávy

Kronika

Lenka Vlčková Kryčerová: Rok 1953 a Československo.....	358
Aleš Binar: II. česko(slovensko)-polské historické bienále.....	360
František Šístek: Interdisciplinární konference o Bosně a Hercegovině na FHS UK.....	362
Jana Hrabcová: Promýšlet Evropu dvacátého století podruhé.....	365
Jaroslav Šebek: Společenské a odborné připomenutí 1150. výročí příchodu cyrilometodějské misie na Velkou Moravu.....	366
Ladislav Hladký: XV. mezinárodní sjezd slavistů v Minsku.....	369

Lidé a doba

Marek Jakoubek: Zastavení nad vztahem kultury, víry a konfese u vojvodovských Čechů.....	371
--	-----

CONTENTS

Articles

Michal Téra: Smerdi – A Forgotten Term from Early Medieval Slavic Society.....	217
Timur Kashapov: Stolypin's Agricultural Reform.....	239
Enčo Minčev: Czechoslovakian-Bulgarian Economic Relations in 1918–1933.....	257
Costel Coroban: The Wartime Struggle of Grigore Gafencu: Idealism vs. Realism.....	275
Jiří Friedl: Beginnings of Cooperation between Czechoslovakia and Poland in the Repatriation of Citizens after the Second World War (Until the Conclusion of the Repatriation Treaty).....	297
Karel Svoboda: Influence of External Conditions on Czechoslovakia's Foreign Trade 1971–1980.....	323

Reviews, Notes, Notices

Chronicle

Lenka Vlčková Kryčerová: The Year 1953 and Czechoslovakia.....	358
Aleš Binar: II. The Czech(oslovak)-Polish Historic Biennale.....	360
František Šístek: Interdisciplinary Conference on	

Bosnia and Herzegovina at the FHS UK (Charles University Faculty of Humanities).....	362
Jana Hrabcová: "Contemplating Europe of the Twentieth Century" for the second time.....	365
Jaroslav Šebek: Community and Scholarly Commemoration of the 1150th Anniversary of the Arrival of Cyril and Methodius' Mission to Great Moravia.....	366
Ladislav Hladký: The 15th International Congress of Slavists in Minsk.....	369

The People and the Times

Marek Jakoubek: The Relationship of Culture, Belief, and Creed among the Czechs of Vojvodovo (Bulgaria).....	371
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Михал Тера: Смерды – забытое понятие славянского общества раннего средневековья.....	217
Тимур Кашапов: Столыпинская аграрная реформа.....	239
Енчо Минчев: Чехословацко-болгарские хозяйственные отношения в 1918–1933 гг.	257
Костел Коробан: Григоре Гафенку и его борьба во время войны. Идеализм против реализма.....	275
Йири Фридл: Начало сотрудничества между Чехословакией и Польшей при репатриации своих граждан после второй мировой войны (до заключения репатриационного договора).....	297
Карел Свобода: Влияние внешних условий на внешнюю торговлю Чехословакии в 1971–1980 гг.	323

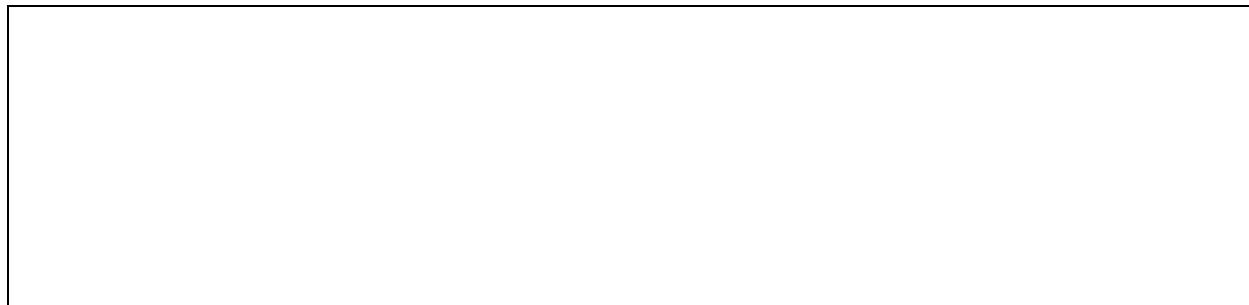
Рецензии, заметки, сообщения

Хроника

Ленка Влчкова Крычерова: Год 1953 и Чехословакия.....	358
Алеш Бинар: II чешско(словацко)-польская историческая биеннале.....	360
Франтишек Шистек: Интердисциплинарная конференция о Боснии и Герцеговине на Факультете гуманитарных наук Карлова университета.....	362
Яна Грабцова: Обдумывать Европу 20-го века во второй раз.....	365
Ярослав Шебек: Общественная и научная рефлексия 1150-ой годовщины прибытия кирилло-мефодиевской миссии в Великую Моравию.....	366
Ладислав Гладки: XV Международный съезд славистов в Минске.....	369

Люди и время

Мареk Якоубек: Об отношении культуры, веры и вероисповедания у чехов из болгарского Войводово.....	371
--	-----

Přehled autorů (The Overview of Authors)

Mgr. Michal TĚRA, Ph.D.
Katedra literární kultury a slavistiky
Filozofické fakulty, Univerzita Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
Michal.tera@seznam.cz

Ing. Timur KASHAPOV
Katedra hospodářských dějin
Národohospodářské fakulty
Vysoká škola ekonomická
Nám. W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3
rum14it@volny.cz

Mgr. Enčo MINČEV
Ústav historických věd, Filozofická fakulta
Univerzity Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
E.Mincev@seznam.cz

Costel COROBAN, Ph.D.
University Valahia Targoviste
Grigore Gafencu Research Center for the
History of International Relations and
Cultural Studies
35 Lt. Stancu Ion St.
130104 Târgoviste, Romania
coroban_costel@yahoo.com

doc. PhD. Jiří FRIEDL, Ph.D.
Historický ústav AV ČR, v.v.i. –
pobočka Brno
Veveří 97, 602 00 Brno
friedl@hiu.cas.cz

Mgr. Karel SVOBODA, Ph.D.
Institut mezinárodních studií FSV UK
U Kříže 8, 158 00 Praha 5
karlsvoboda@seznam.cz

doc. PhDr. Marek JAKOUBEK, Ph.D.
Katedra antropologických a historických
studií, Západočeská univerzita v Plzni
Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň
jakoubek@ksa.zcu.cz

Slovanský přehled, ročník devadesátý
devátý. Vydává Historický ústav AV ČR,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9.
Tel.: 286 882 121/245

Distribuci pro předplatitele provádí
v zastoupení vydavatele Česká pošta, s.p.,
Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.
Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné
lince zpracovatele 800 300 302; na webu
zpracovatele www.periodik.cz; písemně na
adrese Postservis, oddělení předplatného,
Poděbradská 39, 190 00 Praha 9;
e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

Cena výtisku 100 Kč.
Výrobu zajišťuje nakladatelství
Aleš Skřivan ml., Praha 9-Letňany

Objednávky přijímá též:
Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)
Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)
Jednotlivá čísla je možné koupit též
v Knihkupectví Academia nebo přímo
v Historickém ústavu AV ČR, v.v.i.,
Prosecká 76, 190 00 Praha 9,
tel. 286 882 121, l. 230
e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

© Historický ústav AV ČR, v. v. i.,
Praha 2013

Smerdi – zapomenutý termín raně středověké slovanské společnosti

Michal Téra

Smerdi – A Forgotten Term from Early Medieval Slavic Society

The term “smerd” is a word of Indo-European origin that is found in medieval sources in Kievan Rus, medieval Poland, and in the territories of the Polabian Slavs. Smerds are specified as peasants belonging to a prince who had their own property, families and land. This term was frequently used until the 13th century, and in some of parts of Slavonic territory, such as Novgorod, Pskov and the East Region of the Polish-Lithuanian Union we can still encounter it as late as the 15th and 16th centuries. Smerds most likely represented the third estate of Slavonic society, which according to Indo-European tripartite ideology secured welfare and prosperity.

Key words: History, Kievan Rus, Polabian Slavs, smerds, medieval sources

Struktura raně středověké slovanské společnosti v sobě nesla jistá specifika v právní a sociální oblasti, což se odráželo v konkrétních termínech, jež se dochovaly v dobových pramenech. Jedním z těchto termínů je označení „smerd“, jehož určení a původ je dodnes zahaleno tajemstvím. Ač se o jeho výklad pokoušelo mnoho badatelů od 19. století, není dosud jisté, jakou konkrétní sociální vrstvu tento termín označoval a jaké má společenské a etymologické kořeny. Pojem „smerd“ se objevuje především v severoslovanských společnostech. Hojněji se o něm zmiňují prameny staroruské, polské a latinsko-německé, které popisují situaci v prostředí polabských Slovanů. Ve všech těchto prostředích se pojmenování „smerd“ vztahuje ke konkrétní společenské skupině, není však jisté, zda ve všech třech okruzích označuje analogickou sociální složku raně středověké společnosti.

Staroruští smerdi a diskuze o jejich postavení

Nejčastěji se s tímto termínem setkáváme v prostředí staroruském, kde se obvykle objevuje ve tvaru „smerdъ“. První zmínky o smerdech nacházíme na začátku 11. století. Tatiščev ve své *Istoriji Rossijskoj* uvádí tento pojem už pod rokem 1006, kdy měl kyjevský kníže Vladimír I. zakázat bulharským kupcům (z povolžského Bulharska) obchodování se smerdy.¹ Spolehlivější je údaj z *Novgorodského prvního letopisu*, kde je pod rokem 1016 uvedeno, že kníže Jaroslav Moudrý po svém vítězství

---

¹ Igor Jakovlevič FROJANOV, *Zavisimyje ljudi Drevnej Rusi (čeljad', cholopy, danniki, smerdy)*, Sankt Petěrburg 2010, s. 212.

nad bratrem Svjatopolkem a obsazení Kyjeva odměnil své bojovníky: „podělil své vojsko: starostům dal po 10 hřivnách, smerdům po jedné hřivně a Novgorodcům všem po 10 hřivnách a propustil všechny domů“.² V *Povesti vremennych let* jsou poté smerdové připomínáni pod rokem 1071, kam je umístěn tzv. cyklus o volchvech, pohanských čarodějích, kteří znepokojovali oblasti severozápadní Rusi do té míry, že zde musela zasáhnout knížecí správa. Knížecí družiník a úředník Jan Vyšatič zajal a vyslyšal oba volchvy poté, co zjistil, že jsou smerdy jeho knížete: „Jan se zeptal, či jsou to smerdi, a když se dozvěděl, že jsou to smerdi jeho knížete, poslal k těm lidem, kteří byli u volchvů a řekl jim: ‚Vydejte mi volchvy, protože jsou to smerdi mého knížete.‘“³ O postavení a situaci smerdů se podrobněji zmiňují další prameny. V *Ruské pravdě*, v její tzv. „široké“ redakci se v odstavci 90 hovoří o dědickém právu vztahujícím se na smerdy: „Když zemře smerd. Když zemře smerd, pak odúmrtí náleží knížeti; pokud má dcery ve svém domě, pak část náleží jim; pokud jsou vdané, nenáleží jim nic.“⁴ V *Poučení* o sobě Vladimír Vsevolodovič Monomach tvrdí: „... rovněž jsem nenechal utlačovat chudého smerda a ubohou vdovu silnými.“⁵ A je to opět Vladimír Monomach, který se podle *Povesti vremennych let* měl na knížecím sjezdu v Dolobsku zastávat smerdů: „Radili se a začala Svjatopolkova družina mluvit: ‚Není teď, na jaře příhodný čas na boj: zničíme smerdy a jejich pole.‘ Vladimír řekl: ‚Je mi divné, družino, že litujete koně, se kterými se oře, ale nepřemýšlíte o tom, že když smerd začne orat, přijede Polovec, zabije smerda střelou, vezme jeho kobylu, přijede do vesnice, uchvátí jeho ženu a děti a vezme mu všechn jeho majetek. Jeho koně litujete a proč jeho samého nelitujete?‘“⁶

Z následujících úryvků vyplývá několik základních poznatků: 1) smerdové byli nepochybně rolníci s vlastním majetkem a rodinami; 2) platil pro ně jistý typ dědičného práva, který byl garantován knížetem, neboť ten sám v něm byl zainteresován; 3) smerdi, jak vyplývá ze sporu mezi Vladimírem Monomachem a družinou kyjevského knížete Svjatopolka II., zajišťovali pro válečné tažení koně; 4) smerdi plnili i vojenskou službu, neboť se aktivně účastnili bojů mezi Jaroslavem Moudrým a Svjatopolkem I.; 5) existovala jakási přesně nespecifikovaná vazba mezi knížetem

---

² „... нача voi svoi dělitě, starostамъ po 10 grivenъ, a smerdomъ po grivně, a novgorodcomъ po 10 grivenъ všемъ, i otpusti ichъ všech domovъ.“ *Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov*, in: Polnoje sobranije russkich letopisej. Tom III, Moskva 2000, s. 175.

³ „Janъ же, ispytavъ, чьja jesta smerda, i uvěděvъ, jako svojego jemu knjazja, poslavъ же къ nimъ, iže okolo jeju sutъ, i reče imъ: ‚Vydate volchva ta sěmo, jako smerda jesta mojego knjazja.‘“ *Povest' vremennych let*, in: Biblioteka literatury drevnej Rusi. Tom 1. XI–XII veka, Sankt Peterburg 2004, s. 214.

⁴ „Аже умреть smerdъ. Аже smerdъ умреть, то задница knjazju; аже будуть дьчери u nego doma, то dajati častъ na ně; аже будуть за mužемъ, то не dajati im časti.“ Aleksandr Aleksandrovič ZIMIN, *Pravda Russkaja*, Moskva 1999², s. 376.

⁵ „Тоже i chudago smerda i ubogyje vdovicě ne dalъ jesmъ silnym obiděti...“ *Poučenije Vladimira Monomacha*, in: Biblioteka literatury drevnej Rusi. Tom 1. XI–XII veka, Sankt Peterburg 2004, s. 470.

⁶ „I poča dumati i načaša glagolati družina Svjatopolča: ‚Ne veremja vesně vojevati: chočemъ pogubiti smerdy i roľju imъ.‘ I reče Volodimerъ: ‚Divno mi, družino, ože lošadi kto žalujеть, jejuže oretъ kto, a sego čemu ne rasmotrite, ože načьnetъ smerd orati, i polovčinъ prijecha, udariti smerda strěloju, a kobylu jego poimetъ, a v sělo vьjechavъ, poimetъ ženu jego i děti, i vse iměnye jego vozmetъ. To lošadi jego žaluješъ, a samego čemu ne žaluješъ?‘“ *Povest' vremennych let*, s. 288.

a smerdy, neboť jsou považováni za „knížecí“. Právě poslední bod se stal předmětem sporů v historiografii – jaká byla míra závislosti smerdů na knížeti a do jaké kategorie je v rámci staroruské společnosti lze zařadit. Jednalo se o formálně svobodné obyvatel, rolníky, zatížené pouze jistými povinnostmi vůči státní moci, nebo šlo o právně zcela závislé obyvatelstvo? Jisto je, že už ve 12. století se smerdové stávají objektem, s nímž probíhají transakce. V roce 1148 (či 1134) tak kníže Izjaslav Mstislavič předal Pantelejmonovskému klášteru ves Vitoslavice se smerdy. Zdá se ovšem, že na půdu i ty, kteří ji obdělávali, si činilo nárok i město Novgorod jako právní subjekt a kníže mohl provést celé převedení majetku jen s jeho souhlasem.⁷ Otázkou tedy je, jaké bylo faktické postavení smerdů, když jejich vesnice mohla být darována do vlastnictví kláštera.

Vzhledem k tomu, že se pojem „smerd“ objevuje hojně a dlouhodobě v ruských pramenech, věnovala se mu přirozeně nejvíce ruská historiografie a to už od poloviny 19. století. Zkoumání postavení smerdů bylo v předrevolučním Rusku spojeno především se zkoumáním právních památek (tedy hlavně *Ruské pravdy*). Již ve druhé polovině 19. století a v prvních letech 20. století se rozvinula zajímavá diskuze a paleta názorů, které lze rozdělit do tří kategorií:

1) Podle prvního hlediska se pojem „smerd“ vyskytuje v širším i užším významu. V širším významu zahrnuje veškeré neurozené obyvatelstvo kyjevské Rusi, v užším pak pouze zemědělské obyvatelstvo. Tuto teorii zastával už Ivan V. Beljajev, který považoval slovo „smerd“ za synonymické k pojům „ljudi“, příp. „černyje ljudi“.⁸ Podobně se vyjadřoval i Nikolaj I. Lange, který smerdy definoval jako nižší, daňově zatíženou vrstvu staroruského obyvatelstva, jež je však osobně svobodná.⁹ Stejně hledisko zastával i Sergej M. Solovjov, Petr N. Mroček-Drozdojskij, Michail A. Ďjakonov nebo Michail F. Vladimírskij-Budanov.¹⁰ Dokonce se takto vyjádřil už na počátku 19. století Ignacy Rakowecki.¹¹ Podrobně pak tento názor rozvinul právní historik Vasilij I. Sergejevič, který uvedl také nejpodrobnější argumentaci. Sergejevič především připomíná právní ustanovení *Ruské pravdy*, v němž je stanovena pokuta za krádež koně („A za [krádež] knížecího koně... tři hřivny a za [krádež koně] smerda dvě hřivny.“)¹², přičemž v pozdějších redakcích je pojem „smerd“ nahrazen pojmem „jiný člověk“.¹³ Smerd zde tedy vystupuje jako synonymum pro neurozeného člověka. Sergejevič se rovněž odvolává na *Pověst' vremennych let*, kde je pod rokem 1096

---

⁷ Taťjana Leonidovna VILKUL, *Ljudi i knjaz' v drevnerusskich letopisjach serediny XI–XIII vv.*, Moskva 2009, s. 309.

⁸ Ivan Dmitrijevič BELJAJEV, *O nasledstve bez zaveščanija po drevnim russkim zakonam*, Moskva 1858, s. 26.

⁹ Nikolaj Ivanovič LANGE, *Issledovanije ob ugovnom prave Russkoj Pravdy*, Sankt Peterburg 1861, s. 60–61.

¹⁰ Srov. Sergej Michajlovič SOLOVJEV, *Istorija Rossii s drevnejšich vreměn. Tom pervyj*, Moskva 1851, s. 257; Petr Nikolajevič MROČEK-DROZDOVSKIJ, *Issledovanije o Russkoj Pravde*, Moskva 1885, s. 218; Michail Aleksandrovič ĎJAKONOV, *Očerki obščestvennogo i gosudarstvennogo stroja drevnej Rusi*, Sankt Peterburg 1910⁴, s. 93; Michail Flegontovič VLADIMIRSKIJ-BUDANOV, *Obzor istorii russkogo prava*, Kyjev 1909⁴, s. 34.

¹¹ Ignacy RAKOWECKI, *Prawda Russka czyli Prawda Wielkiego xięcia Jarosława Władymirowicza*, Warszawa 1820, s. 92–93.

¹² „A za knjažbь конь... 3 grivně, a za smerdēi 2 grivně.“ *Russkaja Pravda (kratkaja redakcija)*, in: *Biblioteka literatury Drevnej Rusi. Tom IV. XII vek*, Sankt Peterburg 2004, s. 490.

¹³ Vasilij Ivanovič SERGEJEVIČ, *Drevnosti russkogo prava*, Moskva 1909, s. 203–210.

zaznamenáno, jak kyjevský kníže Svjatospolk II. Izjaslavič a Vladimír Monomach vyzvali svého vzpurného bratrance Olega Svjatoslaviče, aby se dostavil do Kyjeva, kde by před zástupci církve, družiny i Kyjevanů vyřešili vzájemné rozpory tváří v tvář nebezpečí poloveckého nájezdu: „Svjatospolk a Vladimír poslali Olegovi tento vzkaz: ‚Přiď do Kyjeva, ať se poradíme o ruské zemi před biskupy, igumeny, muži našich otců a před měšťany, jak bychom ochránili ruskou zemi před pohany.‘“¹⁴ Oleg to však vnímal jako újmu své důstojnosti a odpověděl: „Nehodí se, aby mě soudili biskupové, mniši a smerdi.“¹⁵ Podle Sergejeviče se jedná opět o příklad, který dokazuje, že pojem „smerd“ označoval všechny neurozené obyvatele.

2) Druhé hledisko omezuje pojem „smerd“ pouze na zemědělské obyvatelstvo. Označení „smerd“ tak mělo podle tohoto názoru zahrnovat stejný okruh jako pozdější výraz „křesťanin“, který se ujal během moskevského období. K takovému výkladu nepochybně svádějí mladší písemné prameny, kde se smerdi objevují jako vrstva odlišná od měšťanů (např. *Pskovský letopis* v roce 1485 mluví o střetu mezi měšťany a smerdy) nebo *Ipatjevský letopis*, který popisuje zmatky v roce 1221: „Bojar olupoval bojara, smerd smerda a město [jiné] město.“¹⁶ Smerda od městského kupce rovněž odlišovaly smlouvy uzavírané mezi knížaty a městem Novgorodem. Tímto způsobem interpretovalo postavení smerdů mnoho právních historiků. Příkladem budiž Nikolaj P. Pavlov-Sil'vanskij,¹⁷ Michail N. Pokrovskij¹⁸ nebo Aleksandr J. Presnjakov: ten tvrdil, že smerdi byli zemědělským obyvatelstvem, opakem kategorie měšťanů. Změny ve významu nastávají v pokyjevském období – svůj původní smysl si termín „smerd“ uchovává v severozápadní Rusi, na severovýchodní Rusi vymírá a na západní Rusi pak označuje závislé, znevlněné rolníky. Tyto pozdější rozdíly pak vyvolávají zmatky při snaze o výklad původního smyslu tohoto slova a postavení smerdů. Nejpůvodnější podobu si postavení smerdů zachovalo podle Presnjakova v Novgorodské zemi, kde se Novgorodci snažili zabránit znevlnění smerdů ze strany knížete, aby zůstala zachována jejich daňová povinnost vůči centru knížectví.¹⁹

3) Jiné místo ve staroruské společnosti přisoudil smerdům i Vasilij O. Ključevskij. Ključevskij se odvolává především na *Ruskou pravdu*, kde se hovoří o speciální ochraně smerdů ze strany knížete, o koni a brti knížete i smerda jako o majetcích stejné kategorie a o odúmrti smerda, jehož majetek, pokud zemře bez mužských dědiců, náleží knížeti. Ključevskij z toho vyvozuje, že smerdi byli něco na způsob státních rolníků, tzn. lidmi knížete. Ključevskij má zřejmě na mysli, že stejně jako v raně středověkých státech byla půda a vůbec území státu považovány za majetek a dědictví knížete, tak i lidé, kteří na této půdě pracovali, měli specifický poměr ke knížeti

---

¹⁴ „Svjatospolkъ i Volodimerъ poslata k Olgovi, glagoljušča sice: ‚Poidi Kyjevu, ať rjadъ učiniť o Ruskoj zemľě predъ episkopy, igumeny, i predъ muži otecъ našichъ i perъd gorožany, daby oboronili zemľju Rusъskuju ot roganychъ.‘“ *Povesť vremennych let*, s. 260.

¹⁵ „Něšť lěpo suditi episkopotъ i čerňsetъ ili smerdomъ.“ Tamtéž.

¹⁶ „bojarinъ bojarina plenivša, smerdъ smerda gradъ grada“ *Ipatjevskaja letopis*, in: *Polnoje sobranije russkich letopisej*. Tom II, Moskva 2001², s. 739.

¹⁷ Nikolaj Pavlovič PAVLOV-SIL'VANSKIJ, *Sočinenija*, 3, Sankt Peterburg 1910, s. 1.

¹⁸ Michail Nikolajevič POKROVSKIJ, *Russkaja istorija s drevnejšich vreměn*, 1, Moskva 1913, s. 131.

¹⁹ Aleksandr Jevgeňjevič PRESNJAKOV, *Knjažoje pravo v Drevnej Rusi. Očerki po istorii X–XII stoletij. Lekcii po ruskoj istorii. Kijevskaia Rus'*, Moskva 1993, s. 234–246.

a mohli se nazývat jeho lidmi.²⁰ Ke stejnému či podobnému názoru, totiž že smerdi jsou zvláštní kategorií staroruské společnosti se specifickým vztahem ke státu/knížeti se přihlásila řada dalších předrevolučních historiků: Vasilij N. Leškov, Vladimir N. Nikol'skij, Petr P. Citovič, Boris A. Romanov nebo Dmitrij J. Samokvasov, který označoval smerdy za znevolněné rolnické obyvatelstvo na knížecí půdě.²¹

Předrevoluční názory shrnul a kategorizoval Serafim V. Juškov – na rozdíl od našeho dělení však uvádí místo tří skupin hledisek čtyři. Juškov dosavadní přístupy podrobil kritice: k prvnímu názoru, že „smerd“ bylo označení všech neurozených obyvatel staré Rusi, podotýká, že jeho zastánci jsou příliš pod vlivem poměrů moskevského období. Neopomine rovněž připomenout *Nikonovský letopis*, v němž pod rokem 1177 vystupují smerdi jako zvláštní kategorie vedle „cholopů“, „kamenosečů“, „dřevosečů“ a oračů.²² Podobný argument používá rovněž ke kritice druhého hlediska, totiž že pojem „smerd“ označoval veškeré zemědělské obyvatelstvo. Dále doplňuje, že se tento termín přestává v severovýchodní Rusi užívat ve 13. století, v jihozápadní ve 14. století a v novgorodské a pskovské oblasti v 15. století. Pokud by toto slovo označovalo celé rolnictvo, jistě by se udrželo déle a používalo by se častěji. Navíc by smerdi nevystupovali ve specifických člancích *Ruské pravdy* – masa rolníků by sotva měla nějaká zvláštní, až detailní práva.²³ Konečně ke třetímu názoru, že smerdi tvořili zvláštní kategorii obyvatelstva se specifickým vztahem ke knížeti/státu, se Juškov vyjadřuje takto: smerdi nemohou být „lidmi knížete“, neboť i v oblastech, kde knížecí moc byla slabá (Pskov, Novgorod), existovala vrstva smerdů. Navíc připomíná podezřelou blízkost smerdů k prokazatelně závislému nebo přímo nevolnému obyvatelstvu – cholopům. V pramenech od 11. do 15. století vystupují smerdi často vedle cholopů – ať se jedná o *Ruskou pravdu*, kde je požadována stejná pokuta za zabití smerda i cholopa, nebo o smlouvu mezi Novgorodem a polsko-litevským panovníkem Kazimírem IV. z roku 1470: „smerd“, „cholop“ a „roba“ neměli mít podle této smlouvy právo žalovat králi na svého pána („ospod“).²⁴ Kdo tedy byli podle Juškova smerdové? K zodpovězení této otázky se autor obrací ke srovnání s jinými evropskými prostředními. Poukazuje na existenci slovanských „smurdů“ v německých zemích a k dalším skupinám, které nazývá polosvobodnými. Smerdy tak staví do stejné roviny s karolinskými lity, langobardskými „servi ministerialis“, saskými lidy, lazy, laty apod. Smerdi měli podle něho omezenější práva než jejich západoevropští kolegové a rovněž nevyjasněnost jejich postavení nedovoluje vyslovit kategorické tvrzení o jejich totožnosti s tzv. „homines pertinenses“, nicméně v právní i sociální sféře nacházíme řadu analogií: jsou připoutáni k půdě, mají vlastní právo apod. Podle Juškova jsou tedy smerdi pravděpodobně polosvobodnou vrstvou, která tvořila zvláštní

---

²⁰ Vasilij Osipovič KLJUČEVSKIJ, *Bojarskaja Duma Drevnej Rusi*, Moskva 1909, s. 63; TÝŽ, *Kratkoje posobije po rusknoj istorii*, Vladimir 1909, s. 40.

²¹ Vasilij Nikolajevič LEŠKOV, *Russkij narod i gosudarstvo*, Moskva 1858, s. 157; Vladimir Nikolajevič NIKOL'SKIJ, *O načalach naslědovanija v drevnějšem ruskom prave: istoričeskoje razsuždenije*, Moskva 1859, s. 355–356; Petr Pavlovič CITOVIČ, *Ischodnyje momenty v istorii ruskogo prava nasledovanija*, Charkov 1870; Boris Aleksandrovič ROMANOV, *Smerdij koň i smerd*, *Izvestija Otdelenija rozdela jazykoznanija i sl. Akademii Nauk*, XIII/3, s. 29; Dmitrij Jakovlevič SAMOKVASOV, *Kurs istorii ruskogo prava*, Moskva 1908, s. 270–286.

²² Serafim Vladimirovič JUŠKOV, *K voprosu o smerdach*, Saratov 1923, s. 7.

²³ Tamtéž.

²⁴ Tamtéž, s. 9–11.

kategorii mezi rolnickým obyvatelstvem. V recipročním vztahu povinností a ochrany se na místo knížete dostali v průběhu doby také jiní suveréni: církevní instituce, družiníci-bojaři, města.²⁵

Juškovova studie zahájila sovětské období v diskuzi o smerdech, v němž se důraz z právní roviny začal přechylovat na rovinu sociální. Do diskuze se během 20. a 30. let zapojilo několik autorů, kteří více či méně zdůrazňovali závislé či svobodné postavení smerda ve staroruské společnosti. Závislost smerda odmítl Mykola Maksimejko a trval na jeho osobní svobodě.²⁶ Nikolaj L. Rubinštejn připouštěl jistou formu závislosti, ovšem podle autora se právo suveréna vztahovalo nikoliv na osobu smerda, ale na jeho majetek.²⁷ Podle Petra I. Ljaščenka byli smerdové svobodnými rolníky, kteří postupem času upadali do závislosti na tzv. „silných lidech“, tedy na vlastnících pozemkového majetku.²⁸ Ljaščenko tedy dává do souvislosti postupné znevolňování svobodných rolníků a rozpad starobylé knížecí domény, za níž byl původně považován celý stát. Znevolnění smerdů tak organicky souvisí s rozvojem východoslovanské šlechtické vrstvy – bojarstva, která se rodila podobně jako v jiných slovanských státech z knížecích družin. Sergej N. Černov zase tvrdil, že všechny zprávy, které o smerdech máme, vždy souvisí s knížetem. Proto přinejmenším pro kyjevské období (tj. 11.–13. století) jsou smerdi (slovanského i ugrofinského původu) usazeni na knížecí půdě, které se dosud nezmocnilo vznikající bojarstvo.²⁹ K diskuzi ve 30. letech jistě přispělo i další (posmrtné) vydání čtyřsvazkového díla Michaila N. Pokrovského,³⁰ v němž byly zopakovány teze tohoto významného marxistického historika o smerdech: smerdi byli svobodnými rolníky, ve vztahu ke knížecí moci však v pozici poddaných („poddanyj“), přičemž toto poddanství bylo realizováno daňovým zatížením – smerd je tedy osoba odvádějící daně.³¹

Po druhé světové válce pokračoval v rozboru tohoto tématu už v roce 1945 Serafim A. Pokrovskij. Podle jeho názoru byli smerdové osobně svobodnými rolníky a chápe je tak i *Ruská pravda*. Smerdové měli být součástí staroruské občiny („verv“) – pokud by smerd upadl do závislosti, už by se nenazýval smerdem, ale „zakupem“.³²

Naprosto zásadní teze o smerdech vyslovil ve svých dílech Boris D. Grekov. Sovětský badatel se pokusil charakterizovat staroruskou společnost tak, aby odpovídala marxistickému pohledu na historický vývoj. Proto se Grekov (někdy až křečovi-

---

²⁵ Tamtéž, s. 32–36.

²⁶ Mykola MAKSIMEJKO, *Pro smerdiv Rus'koji Pravdy*, Praci komisiji dlja vyučovannja istoriji zachidno-russkoho ta ukrajinskoho prava 3, 1927, s. 63–72.

²⁷ Nikolaj Leonidovič RUBINŠTEJN, *Do istoriji social'nych vidnosyn u Kyjivs'skiji Rusi X–XII st.*, in: Naukovi zapysky naukovo-doslidčoji katedry istoriji ukrajins'skoji kul'tury 6, Charkiv 1927, s. 60–62.

²⁸ Petr Ivanovič LJAŠČENKO, *Istorija russkogo narodnogo chozjastva*, Moskva 1927, s. 84–86.

²⁹ Sergej Nikolajevič ČERNOV, *O smerdach na Rusi XI–XIII vv.*, in: Akademija nauk akademiku N. Ja. Marru, Moskva–Leningrad 1935, s. 759–775.

³⁰ Michail Nikolajevič POKROVSKIJ, *Russkaja istorija s drevnějšich vreměn, 1–4*, Moskva 1933–1934.

³¹ Tamtéž, 1, s. 83–85.

³² Serafim Aleksandrovič POKROVSKIJ, *O nasledstvennom prave drevnerusskich smerdov*, Sovetskoje gosudarstvo i pravo: organ Instituta prava Akademii Nauk SSSR i Vsesojuznogo instituta juridičeskich nauk NKJu SSSR 3–4, Moskva 1945, s. 64–65.

tě) snažil převádět sociální kategorie západoevropské feudální společnosti na Rus a analogie ke kyjevské Rusi hledal i v Byzanci. Podle Grekova byli smerdi základní masou rolnického obyvatelstva, jehož větší část, stejně jako u jiných evropských národů během procesu feudalizace upadala a nakonec upadla mezi 9. a 12. stoletím ze stavu svobodných do postavení závislých a nevolných. Na Rusi se tento proces nezavřel, a proto nacházíme v pramenech svobodné i závislé smerdy. Svobodní se udrželi především na severozápadní Rusi (Novgorod, Pskov). Existovali tedy smerdi svobodní a smerdi závislí, jejichž postavení se nelišilo od nevolníků – „cholopů“. Grekov poukazuje na některé evropské analogie: smerda srovnává s byzantským vlastníkem-zemědělcem nebo s „kmetem“ polského středověkého práva. Ve své zásadní práci *Kyjevská Rus* (mimořádně její český překlad je jediné poválečné dílo, které se v českém prostředí věnuje kyjevské Rusi) vyslovil deset zásadních tezí o postavení smerdů:

1. smerdi byli hlavní masou staroruského obyvatelstva, z něhož se vydělily ostatní společenské vrstvy;
2. se vznikem vládnoucích tříd se smerdi ocitli na nejnižší příčce společenského žebříčku;
3. prameny z kyjevské Rusi je znají jako organizované do občin;
4. feudální systém rozdělil smerdy na svobodné a závislé;
5. část smerdů byla nucena opustit občinu a specializovat se na jiné činnosti;
6. nezávislí smerdové přetrvali navzdory početnímu nárůstu soukromých pozemkových vlastníků;
7. nezávislí smerdové upadali do závislosti na feudálech za přispění státní moci;
8. právní postavení závislých smerdů nemělo pevně stanovené hranice;
9. způsob vykořisťování smerda závisel na jeho postavení: buď byl přímo součástí usedlosti, nebo platil rentu;
10. od 12. do 14. století narůstá počet pachtýřů a rozšiřuje se množství soukromé půdy.³³

Vzhledem k tomu, že Grekov jako první sovětský historik staré Rusi plně ovládal marxistickou terminologii a s ohledem na jeho postavení v historické obci SSSR, staly se jeho názory do jisté míry oficiálními (za knihu *Kyjevská Rus* získal Stalinovu cenu). Žádný ruský historik nemohl jeho názory jen tak přejít, přesto se však názory na smerdy dále rozvíjely. Lev V. Čerepnin se vrátil k názorům Ključevského a konstatoval, že termín smerd se objevuje až ve chvíli, kdy je půda vnímána jako státní majetek. Smerdové jsou podle něho státními rolníky, kteří plnili povinnosti pro knížete nebo město na půdě rozdělené do občin. Vedle těchto smerdů zatížených daněmi a veřejnými povinnostmi se mezi 11. a 16. stoletím objevují i smerdi zcela závislí na soukromém vlastníkově či přímo na knížeti (kníže zde není reprezentantem státu, ale řadovým feudálem).³⁴ Podrobně se smerdům věnoval Ivan I. Smirnov při důkladné analýze *Ruské pravdy*. Došel k podobným závěrům jako B. D. Grekov. Smirnov především na rozboru článků 80–84 *Ruské pravdy* sledoval rozvoj feudální závislosti na staré Rusi. Tyto články, v nichž se objevuje termín „gospodin“ (= pán),

³³ Boris Dmitrijevič GREKOV, *Kijevskaja Rus*, Leningrad 1953, s. 210–247.

³⁴ Lev Vladimirovič ČEREPNIN, *Iz istorii formirovanija klassa feudal'no-zavisimogo krest'janstva na Rusi*, *Istoričeskije zapiski* 56, 1956, s. 235–247.

svědčí podle Smirnova o postupné proměně svobodného rolníka-smerda v závislého zemědělce. S tím souvisí i úpadek kdysi svobodné slovanské občiny („verv“), která vstupuje do feudálních vztahů a ztrácí svoji nezávislost na úkor soukromého pozemkového vlastnictví („votčina“). Občina se rozpadá podle Smirnova tím, že její příslušníci upadají do osobní závislosti nejprve na knížeti, později i na dalších feudálech.³⁵ Michail N. Tichomirov se skepticky díval na možnost, že by v kyjevském období bylo možno hovořit o smerdech jako o svobodných rolnících. Zdůrazňoval jejich blízké postavení k „cholopům“ a tvrdil, že podmínky existence obou skupin byly velmi blízké. Smerdi tedy podle něho byli znevolněným rolnickým obyvatelstvem, jež se sociálně přiblížilo těm, kteří do nevolnictví upadli již ve starším typu staroruské společnosti z jiných důvodů.³⁶ Podobně se vyjádřil i Alexander A. Zimin. Podle něho smerdi nebyli označením celého rolnického stavu, ale jednalo se o závislé obyvatelstvo znevolněné státem, tedy v kyjevském období se jednalo o kategorii „knížecích lidí“. Ve 12. století v souvislosti s rozpadem dosavadního vnímání státu jako osobního knížecího majetku a se vznikem celé třídy soukromých pozemkových vlastníků počínaje církevními institucemi a konče bojarstvem se ze smerdů stávají běžní nevolníci. Jejich postavení však do jisté míry zlepšila povstání na přelomu 11. a 12. století a částečně je přiblížila situaci svobodných příslušníků občin. Podle Zimina však právně smerdi náleželi k nevolníkům-„cholopům“, což dokazuje odkazy na místa v *Ruské pravdě*, která smerda i cholopa kladou na jednu rovínu.³⁷

Podrobně se o smerdech rozepsal i Vladimir V. Mavrodin. Zamyslel se nad samotným původem slova „smerd“ a využil k tomu zkoumání a závěrů Jeleny A. Rydzevské, která shrnula toponyma odvozená od výrazu „smerd“, a navrhla případnou etymologii.³⁸ Mavrodin se rovněž odvolává na Nikolaje Jakovleviče Marra a tvrdí, že:

1. slovo „smerd“ pochází již z praslovanské epochy;
2. jedná se o předhistorické kmenové pojmenování, které se objevuje v názvech starověkých národů, např. šu-mer, ki-mer;
3. teprve později se toto etnonymum mění v sociální termín, který označuje jistou kategorii společnosti, zatímco původně označoval jednoduše totéž co slovo „lidé“;
4. v jazycích různého původu se objevují příbuzné kořeny, ale v různém znění: maar, mard, mer, mord, murd, srov. Ud-murt, Mord-va; příp. staropersky: „mard“ = „muž, člověk“.³⁹

---

³⁵ Ivan Ivanovič SMIRNOV, *Problema ‚smerdov‘ v Prostrannoj Pravde*, Istoričeskije zapiski 64, 1959, s. 258–301; TÝŽ, *Očerki social’no-ekonomičeskich otnošenij Rusi XII–XIII vekov*, Moskva–Leningrad 1963, s. 23–102.

³⁶ Michail Nikolajevič TICHOMIROV, *Krest’janskije i gorodskije vosstanija na Rusi XI–XIII vv.*, Moskva 1950, s. 15–36.

³⁷ Alexandr Alexandrovič ZIMIN, *O smerdach drevnej Rusi XI–načala XIII vv.*, in: Daniel Antonovič Avdusin – Valentin Lavrent’jevič Janin (eds.), *Istoriko-archeologičeskij sbornik: Artemiju Vladimiroviči Arcichovskomu k šestidesjatiletiju so dnja roždenija i tridcatipjatiletiju naučnoj, pedagogičeskoj i obščestvennoj dejatel’nosti*, Moskva 1962, s. 222–227.

³⁸ Jelena Aleksandrovna RYDZEVSKAJA, *Slovo ‚smerd‘ v toponimike*, Problemy istočnikovedenija 2, Moskva–Leningrad 1936, s. 5–16.

³⁹ Vladimir Vasil’jevič MAVRODIN, *Drevnjaja i srednevekovaja Rus’*, Sankt-Peterburg 2009, s. 181–182.

V řadě oblastí střední a východní Evropy se v toponymech objevují odvozeniny od slova „smerd“. Ve východní Evropě především v okolí Pskova a Novgorodu, v povodí Severní Dviny a Vjatky, na pravobřežní a západní Ukrajině (Volyň, Halič). Rovněž na Litvě (okolí Kaunasu a Vilniusu) a v Bělorusku (okolí Hrodna). Řidčeji pak na horním Dněpru, Povolží a na levobřežní Ukrajině. Ve střední Evropě se termín objevuje v Polsku v Poznaňsku, v bývalém východním Prusku, Slezsku, Pomořanech a dnešním Meklenbursku. Není vyloučen ani výskyt těchto toponym v Čechách.⁴⁰ Mavrodin se pod vlivem Marra i Rydzevské domnívá, že výraz „smerd“ a jeho odvozeniny jsou praslovanského původu a souvisí již s neolitickou kulturou ve střední a východní Evropě, která prý byla tvořena protofinskými, protobaltskými a protoslovanskými kmeny. V ugrofinském prostředí se tak tento termín dochoval jako etnické pojmenování, kdežto ve slovanském (a baltském) se z něho stalo sociální označení. Podle analogií z dalších evropských jazyků (Mavrodin uvádí starohornoněmecké „schmerzan“ = „trpět“, anglické „smart“ = „hořký“, latinské „mordere“ = „hryzat, sžít“) prý slovo „smerd“ označovalo někoho, kdo trpí a žije v podřízeném postavení. Tyto odvážné teorie Mavrodin už nijak nedokazuje. Na staré Rusi podle něho byli smerdové zvláštní kategorií venkovského obyvatelstva, které odvádělo daně a plnilo povinnosti vůči knížeti. Žili v občinách a kníže spolu s družinou je navštěvoval během zimního objíždění staroruského území („polud’je“), kdy od nich vybíral daň a nechával se jimi živit. Ve chvíli, kdy vznikla bojarská vrstva, stávali se smerdi prostými nevolníky, neboť vznikající staroruská aristokracie neměla podle Mavrodina zájem na dani, ale spíše na výsledcích jejich hospodaření. Smerd byl tedy podle Mavrodina v počátcích kyjevské Rusi člověkem knížete – o tom mají svědčit opatření v *Ruské pravdě*: za zabití smerda se platí pokuta, smerd je darován spolu s půdou, smerd pase svůj skot s knížecím skotem. Smerdi žijí v sídlištích, která se nazývají „sela“ – a „selo“ podle Mavrodina je venkovská usedlost spojená s knížecím nebo bojarským dvorem. Smerd musí platit „obrok“ – daň, jež se mění ve feudální rentu. Smerdi jsou tedy znevolnění rolníci, kteří neztratili vazbu na starou slovanskou občinu, a zároveň představují analogii k pozdějšímu pojmenování „krest’janin“.⁴¹

Zásadním způsobem se k tomuto tématu vyslovil Mavrodinův žák Igor Ja. Frojanov ve své dizertační práci (která byla ovšem publikována až mnohem později), v níž smerdy zařadil do tzv. závislého obyvatelstva. Frojanov vydělil čtyři základní kategorie nesvobodného obyvatelstva na staré Rusi: 1) čeled’ (čeljad’), což byli zajatci z válečných tažení, kteří se dostali do pozice otroků; 2) cholopi – rolníci, kteří upadli za různých okolností do osobní závislosti na knížeti či jiném patronovi; 3) danniki – skupiny obyvatel zatížené daní či kontribucí; 4) smerdi. Podle Frojanova byli smerdové původně obyvatelstvo pokořených kmenů při okraji Kyjevské Rusi zatížené daní – tzv. „vnější“ smerdi. Později se objevují i „vnitřní“ smerdi v samotném jádru říše, které Frojanov považuje za válečné zajatce usídlené knížaty na půdě. Byli to tedy rolníci, ovšem zatížení závislostí a povinnostmi vůči svým pánům – knížatům.⁴² Jednalo by se tedy o typ obyvatelstva, který od 11. století známe i z českého prostředí

---

⁴⁰ Např. obec Smederev u Blovic, která se ještě v roce 1789 jmenovala Smrdew. Srov. Antonín PROFOUS – Josef SVOBODA, *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Díl IV. S – Ž*, Praha 1957, s. 112.

⁴¹ V. V. MAVRODIN, *Drevnjaja i srednevekovaja Rus’*, s. 182–184.

⁴² I. J. FROJANOV, *Zavisimyje ljudi Drevnej Rusi*, s. 237.

– váleční zajatci, usazení na půdě, jejichž sídla často nesla název odkazující na jejich původ: Uherce, Litice, Srbsko apod.⁴³ O specifickém postavení smerdů a jejich vesnic by mohla svědčit toponyma: Smerdi, Smerda, Smiord, Smerdov, Smerdovo, Smerdij, Smerdoviči, Smerdomka, Smerdomlja, Smerdyň, Smerdělicy.⁴⁴ Jejich závislost zase může naznačovat *Ruská pravda*, v níž byli v některých případech postaveni na úrovni prokazatelně nesvobodných chlopů. V odstavci 16 je za vraždu smerda a chlopa stanovena stejná částka: 5 hřiven.⁴⁵

Frojanovovy závěry, které ještě několikrát zopakoval ve svých následujících dílech,⁴⁶ však nedoznaly jednoznačného přijetí. Na druhou stranu je třeba říci, že debata o smerdech na přelomu 60. a 70. let utichá a autoři se k ní vracejí pouze sporadicky. Smerdi jsou pak povětšinou označováni za svobodné selské obyvatelstvo, které postupně upadá do závislosti na vládnoucí třídě a je zatíženo povinnostmi ze strany knížat i jiných patronů, většinou klášterů. Takto např. vykládá pojem „smerd“ Michail B. Sverdlov.⁴⁷ Odvolává se přitom na působení smerdů ve vojsku v roce 1016, což by bylo pro závislé obyvatelstvo nemyslitelné. Navíc kníže Jaroslav Moudrý smerdy za jejich službu odměnil, i když nejmenší částkou ze všech. To sice svědčí o jejich nízkém společenském statusu, zároveň vypovídá o jistém suverénním postavení. Sverdlov také poukazuje na odstavec 33 v „krátké“ verzi *Ruské pravdy*, v němž je smerd chráněn před mučením bez knížecího rozhodnutí.⁴⁸ Sverdlovova argumentace má svoji logiku. Pokud se uchýlíme ke hledání souvislostí v jiných slovanských oblastech, pak se nabízí příklad Uher. Zde se v latinských pramenech objevují termíny „cives“, „civiles“, „cives castrenses“, jimiž je označováno slovanské obyvatelstvo usazené na půdě, kterou má v držbě (občinným způsobem), odvádí z ní daň a zároveň je k hradu připoutáno různými službami a vojenskou povinností. Otta z Freisingu si ve 12. století během cesty přes Uhry povšimnul, že v době války nastupuje do vojska každý sedmý nebo devátý příslušník ze zemědělského obyvatelstva.⁴⁹ Podobnost se staroruskými smerdy je v tomto případě zřejmá. Vojenské aktivity, v nichž hráli smerdové svoji roli, nezmiňuje pouze *Pověst' vremennych let* a Vladimír Monomach, ale také pozdější *Ipat'jevský letopis* pro 12.–13. století. O rolnících jako smerdech se zmiňují i prameny ze 14. a 15. století, kde jsou za smerdy označováni i zámožní sedláci – tzv. „velcí“ smerdové. Ve Pskově navíc existovaly i tzv. „smerdije gramoty“, které definovaly práva a povinnosti smerdů.⁵⁰ Tyto pozdní zprávy tak vedou k do-

---

⁴³ Magdalena BERANOVÁ – Michal LUTOVSKÝ, *Slované v Čechách. Archeologie 6.–12. století*, Praha 2009, s. 225.

⁴⁴ I. J. FROJANOV, *Zavisimyje ljudi Drevnej Rusi*, s. 226.

⁴⁵ A. A. ZIMIN, *Pravda Russkaja*, s. 367.

⁴⁶ Srov. několikrát publikovaná monografie Igora J. Frojanova, v níž autor téměř doslova opakuje pasáže ze své dizertace z roku 1966, která byla nakonec vydána v roce 2010. Igor Jakovlevič FROJANOV, *Kijevskaja Rus'. Glavnyje čerty social'no-ekonomičeskogo stroja*, Sankt-Peterburg 1999.

⁴⁷ Michail Borisovič SVERDLOV, *Domongoľskaja Rus'. Knjaz' i knjažeskaja vlast' na Rusi VI – pervoj treti XIII vv.* Sankt-Peterburg 2003, s. 407.

⁴⁸ „Ili smerdъ umučatъ, a bezъ knjaža slova, za obidu 3 grivny...“ A. A. ZIMIN, *Pravda Russkaja*, s. 361.

⁴⁹ Matúš KUČERA, *Slovensko po páde Velkej Moravy*, Bratislava 1974, s. 362–364.

⁵⁰ Juliusz BARDACH, *Smerdowie*, in: Gerhard Labuda – Zdisław Stieber (eds.), *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*. Tom 5. S – Ś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 315.

mněnce, že smerdové byli přeci jen původně svobodné zemědělské obyvatelstvo, které však bylo postupně zatěžováno konkrétními povinnostmi – službou ve vojsku, zajišťováním válečné logistiky, dávkami apod. Juliusz Bardach se dokonce domnívá, že termín „smerd“ byl později ve staroruském prostředí nahrazen pojmy „mužik“ či „krest’janin“.⁵¹

Pokud bychom měli krátce zhodnotit tuto dlouhou debatu ruské historiografie, pak musíme vyslovit zejména několik námitek. Zavádějící je především přílišný důraz na vytvoření jakéhosi vzorového modelu feudální společnosti, který hledá svoje analogie v evropském Západu (Grekov, Tichomirov, Smirnov). Smerdy rovněž nelze označovat za jednoduše závislé obyvatelstvo a přirovnávat ho k cholopům, když víme, že cholopi existovali vedle smerdů jako zvláštní kategorie. Jejich postavení bylo zřejmě podobné, ale obě skupiny není možné směřovat. Označovat smerdy přímo za knížecí cholopy (Zimin) je poněkud nelogické – vždyť víme, že kníže měl své nevolníky, kteří byli jako cholopi nazýváni. Z pramenů je zřejmé, že smerdi měli specifický vztah ke knížeti, nebyli však jeho nevolníky. Zdá se tedy, že se pravdě blíží ti autoři, kteří vnímají vztah mezi smerdy a knížetem nikoliv jako vztah vlastníka k osobnímu majetku (jako v případě otroků a nevolníků), ale jako vztah institucionální, regulovaný jistým právním rámcem, tedy nejspíše zvykovým právem. Zápisy v *Ruské pravdě* tak zachycují jen některé, jistě v té době nejspornější body z tohoto vztahu. Tento institucionální vztah však nelze nazývat vztahem vůči státu – nazývat smerdy „státními“ rolníky je vzhledem k raně středověkým reáliím terminologicky nepřesné. Spíše to připomíná pojmosloví vhodné pro pozdně moskevský stát či ruské impérium, kterému ovšem autoři od poloviny 19. až do poloviny 20. století rádi podléhali (Ključevskij, Mavrodin, Bardach).

Polští smardi a interpretace polské historiografie

Vedle staré Rusi se pojem „smerd“ objevuje i v Polsku, zde většinou ve tvaru „smard“. Ani zde nepanuje shoda při přesném určení sociálního postavení smardů. Jestliže je staroruské prostředí na zmínky o smerdech poměrně bohaté, pak polskou situaci komplikuje fakt, že se zde smardi objevují v pramenech jen zřídka. Je to ovšem logické – na rozdíl od staré Rusi nebyl v Polsku v raném středověku používán domácí jazyk pro zápis textů a dokumentů. Sociální strukturu středoevropských Slovanů tak zamlžuje latinská terminologie, která pro domácí společnost používá označení vzniklá a užívaná ve zcela jiném sociálním a etnickém prostředí. Pojem „smard“ se tak objevuje v raně středověkých polských dokumentech jen zřídka a vlastně náhodou. Např. v dokumentu královny Judity z konce 12. století, jímž panovnice obdarovává klášter v Tyńci, v soupisu majetku vratislavského kláštera augustiniánů „na Piasku“, nebo v bulle papeže Celestýna II. z roku 1193.⁵² Poslední zmínka o smardech v polském prostředí spadá do první třetiny 13. století. Tehdy probíhal kompetenční a majetkový spor mezi knížetem Jindřichem I. Bradatým a vratislavským biskupem Vavřincem. Z dokumentů, které tento spor mapují (z let 1226 a 1227), je zřejmé, že smardi nemuseli do roku 1227 platit desátek. Navíc je listina papeže Ho-

---

⁵¹ Tamtéž.

⁵² Karol MODZELEWSKI, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1987, s. 119.

norii III., který do sporu knížete a biskupa zasahoval, označuje latinským termínem „servi eiusdem ducis“ – tedy služebníci či otroci knížete – a okamžitě dodává vysvětlení, že tím myslí osoby, které se „v lidovém jazyce nazývají smardi“.⁵³

Názory polských badatelů nejsou jednotné. Karol Modzelewski hledá původ termínu už v předstátní slovanské společnosti, s rozvojem státu se pak tento termín proměňoval – v každé době i prostředí znamenal něco jiného. Ve staropolském prostředí byli smardové podle něho osobně závislími jedinci-rolníky (obdoba germánských litů), kteří pro knížete plnili speciální služby, přičemž se jednalo o marginální skupinu.⁵⁴ Na jiném místě pak Modzelewski nazývá smardy „polosvobodnými“ jedinci.⁵⁵ Waclaw Korta vyslovuje podobnou myšlenku jako Igor Frojanov – totiž, že se jedná o usazené zajatce zapojené do daňového systému raně středověkého státu.⁵⁶ Karol Buczek označuje smardy za knížecí lidi, tedy za plně závislé obyvatelstvo.⁵⁷ Naopak Lubomír Havlík je označuje za svobodné obyvatele, kteří teprve v pozdějším období upadli do závislosti.⁵⁸ Benedykt Zientara zase zařazuje smardy mezi závislé/nesvobodné obyvatelstvo, které hrálo specifickou roli blízko služební vrstvě (kam patřili ministeriálové nebo čeledí), měli však výhody neznámé u jiných závislých skupin (osvobození od desátku). Neodvažuje se však blíže specifikovat jejich funkci.⁵⁹ Faktem je, že pokud se polské prameny o smardech zmiňují, pak se jedná o rolnické obyvatelstvo, s nímž může politická elita volně disponovat. Získává ho nebo věnuje s poplatky i s jeho veškerým majetkem. Na jedné straně tak smardové mají vlastní majetek, ten je však spolu s nimi v podřízeném poměru vůči suverénům. O právní a majetkové závislosti smardů tak na přelomu 12. a 13. století není pochyb. O jejich osobní svobodě nelze říci nic určitého – pokud bychom však brali doslovně termín „servi“, kterým je počastoval papež Honorius III., pak o ní lze pochybovat.

Polské prostředí se s pojmem smardi však setkalo ještě jednou, za jiných okolností. Když se první Rzeczpospolita rozšířila i do západoruských oblastí, objevuje se pojem „smerd“ (ve tvaru „smard“), který zde přežil od dob raného středověku, opět v polských dokumentech, a to hned v několika významech. Jednak jako právní pojem – tak ho např. používají západoruské překlady statusů Kazimíra III. a Vladislava II. Jogaila. Slovo „smard“ se objevuje na těch místech, kde bychom očekávali polský výraz „kmiéc“.⁶⁰ Ještě častěji se však setkáváme s tímto značením v soudních kni-

---

⁵³ „...quibusdam servis eiusdem ducis, qui smardi vulgariter appellantur...“ Waclaw KORTA, *Problem niewolnictwa w Polsce wczesnośredniowiecznej*, in: Stefan K. Kuczyński (ed.), *Společnostwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*. Tom II, Warszawa 1982, s. 85.

⁵⁴ K. MODZELEWSKI, *Chłopi w monarchii*, s. 120–121.

⁵⁵ Karol MODZELEWSKI, *Ludzie bez prawa. Niewolna kondycja w Polsce na tle wczesnośredniowiecznych zwyczajów germańskich i wschodniosłowiańskich*, in: S. K. Kuczyński (ed.), *Společnostwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*. Tom V, Warszawa 1992, s. 88.

⁵⁶ W. KORTA, *Problem niewolnictwa*, s. 106–107.

⁵⁷ Karol BUCZEK, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław–Kraków 1958, s. 103.

⁵⁸ Lubomír E. HAVLÍK, *Slovanské státní útvary raného středověku. Politické postavení, společenská a vládní organizace státních útvarů ve východní, střední a jihovýchodní Evropě od 8. do 11. století*, Praha 1987, s. 126.

⁵⁹ Benedykt ZIENTARA, *Struktura chłopów w Polsce średniowiecznej*, in: *Struktura feudalní společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století*, Praha 1984, s. 154–190.

⁶⁰ J. BARDACH, *Smerdowie*, s. 315.

hách. Před Lvovským hradním soudem proběhlo hned několik soudních přelíčení týkajících se nactiutrhaní. Jistý Mikuláš, služebník Lvovského hradu, obvinil v roce 1441 urozeného Petra z Braneru, že ho urazil nadávkou „smardze“. V roce 1443 byl Mikuláš z Grzędzy uražen ze strany Petra Ziołtanského stejným oslovením (smard). A žaloby se neustále opakují.⁶¹ Je jasné, že pro polskou, litevskou a západoruskou šlechtu bylo označení „smard“ pejorativní a urážkou na cti, a to zřejmě kvůli zpochybnění urozeného původu, podobně jako oslovení „chłop, cholop“ (v českém prostředí pak „chlap“). Smard tedy znamenal obecně neurozence, neotesance, člověka prostého původu, jehož mravy odpovídají sociální vrstvě, z níž vzešel. Ze soudního prohlášení Juchny Zenkoviče pak přímo vyplývá rovnice „prostyje ljudi“ = „smerdi“.⁶² Pejorativní nádech si slovo „smard“ udrželo i v 16. století, kdy ho uvádí ve svých dílech „otec“ polské literatury Mikuláš Rej – pro něho je smard synonymem lotra, pacholka, kriminálního, který se utrl ze šibenice.⁶³ Nicméně polští autoři působící ve východních územích Rzeczpospolité (Matěj Strykowski, Szymon Starowolski) používají slovo „smard“ ještě v původním, emočně nezabarveném významu.⁶⁴

Smurdi u severozápadních Slovanů

Další oblastí, ve které prameny používají podobnou terminologii, je slovanské Polabí, především prostředí posálských Srbů. Prameny latinské provenience přirozeně popisují sociální situaci, jež se ustanovila po ovládnutí místního slovanského obyvatelstva říšskou světskou i duchovní elitou. Nicméně německá feudalita i nově příchozí kolonisté si osvojili část slovanské terminologie a noví páni přijali i řadu dosavadních zvyklostí a společenských struktur včetně např. staré daňové soustavy.⁶⁵ Není proto divu, že se nám dochovala řada výrazů charakterizující slovanskou polabskou společnost právě v latinských textech německé provenience. Ty v 11. a 12. století hovoří o několika skupinách slovanského obyvatelstva. Jako nezávislé označují dvě: starosty neboli župany (seniores villarum, aldiones, supani) a „jezdce“ neboli vitazy – zřejmě zárodek polabské šlechty (servientes, in equis servientes, withasii).⁶⁶ K těmto dvěma skupinám nepochybně můžeme pro období nezávislosti připočítat i knížata a výkonné osoby v politickém životě rodících se polabských států – velmože. I po ztrátě politické nezávislosti zůstávaly tyto skupiny obyvatelstva formálně nezávislé (liberi homines), což se projevovalo výhodným postavením v systému dávek a povinností uvalených na ostatní slovanské obyvatelstvo. Tak např. při předávání hradu Zwenkova v roce 974⁶⁷ merseburskému arcibiskupovi byli „svobodní“ osvo-

---

⁶¹ Juliusz BARDACH, *Zmierzch śmierdów na ziemiach ruskich Korony i Litwy (studium porównawcze)*, Z polskich studiów slawistycznych. Seria 3 – Historia, Warszawa 1968, s. 48.

⁶² Tamtéž.

⁶³ Tamtéž, s. 56.

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ Vladimír PROCHÁZKA, *Daňová a jiná břemena u polabsko-pobaltských Slovanů*, Právně-historické studie 1, Praha 1955, s. 157–208.

⁶⁶ Jan BRANKAČK, *Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe – Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis zum 12. Jahrhundert*, Bautzen 1964, s. 172.

⁶⁷ Merseburské biskupství obdaroval císař Otta II., jak se o tom zmiňuje Thietmar z Merseburku: „Jeho biskupu Giselerovi, kterého měl ve velké oblibě, daroval nejprve klášter v Pöhlde

bození od placení renty, od veřejných prací při budování hradu a od dávek ve prospěch válečného tažení. Spadali pouze pod biskupskou jurisdikci reprezentovanou fojtem – mimochodem podle všeho slovanského původu (Nezan servus). „Svobodní“ se rovněž zpočátku těšili neomezenému dědickému právu, později však byla na převod majetku uvalena daň.⁶⁸

Prameny se však zmiňují o další skupině zemědělského obyvatelstva – smurdech či zmurdech. Jejich postavení se od „svobodných“ podstatně lišilo – smurdové se totiž v pramenech stávali předmětem koupí či donací. V roce 1040 obdaroval císař Jindřich III. naumburskou katedru majetky na Saale původním lénem po markraběti Ekkehardovi. Naumburské biskupství získalo několik vsí se vším příslušenstvím, příjmy, obdělávanou i neobdělávanou půdou, rodinami (snad je tím míněna čeled') a s „poddanými neboli smurdy“.⁶⁹ Téhož roku získala naumburská církev majetek v oblasti Weity a Tuthorinu se všemi službami i požitky, obdělávanou i neobdělávanou půdou, lesy, vodami atd. a se šesti rodinami aldionů neboli smurdů.⁷⁰ V roce 1041 získal od císaře jistý družiník míšeňského markraběte Ekkeharda Markvart 10 lánů „s 10 smurdy a s jejich ženami, syny i dcerami a se vším jejich majetkem“.⁷¹ V roce 1043 získala naumburská katedra opět od Jindřicha III. další majetky včetně „zmurdů“ a „lassů“.⁷² Naumburské biskupství pokračovalo s rozšiřováním svých majetků i za Jindřicha IV. V roce 1064 získalo opevněné sídlo Grobe v míšeňské marce i s přilehlými majetky a „smurdy“.⁷³ O rok později daroval Jindřich IV. opět naum-

---

a poté hrad Zwenkau se vším příslušenstvím ke službě sv. Janu Křtiteli.“ Dětmar z MERSEBURKU, *Kronika*, Bořek Neškudla – Jakub Žytek (trans.), Praha 2008, s. 78.

⁶⁸ L. E. HAVLÍK, *Slovanské státní útvary raného středověku*, s. 195–196.

⁶⁹ „...quandam villam Kusenti nominatam, que fuit beneficium predicti Eggehardi marchionis, in pago qui vocatur Zurba in comitatu iam sepius dicti marchionis sicam cum omni pertinentia in proprium tradidimus, cum areis aedificiis mancipiis utriusque sexus et colonis, qui vulgo vocantur smurdi, agris terris cultis et incultis pratis pascuis, campis, silvis...“ *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi Quingentesimo usque ad annum milesimum et quingentesimum. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Tomus V. Heinrici III. diplomata*, Berolini 1931, s. 25.

⁷⁰ „...per beneficium Sememizl tenuit vel habere visus fuit in pago qui dicitur Weita et in pago similiter qui vocatur Tuthorin, nominative scilicet villam que Butici nominatur et Bucinauiz, Grodzane, Gostici atque Crozolino cum omnibus pertinentiis appendiciis et utilitatibus suis, videlicet cum terris cultis et incultis gerbis pratis silvis pascuis venationibus aquis aquarumve molendinis piscationibus sive etiam utriusque sexus familiis aldionibus vel smurdibus...“ Tamtéž, s. 78.

⁷¹ „...nostri Ekkardi marchionis Marcvardo cuidam militi suo decem regales mansos cum X smurdibus et illorum uxoribus filiisque suis et filiabus cum omnibus suis possessionibus in burewardo Trebeni in pago Zcudici in villa Tuchin in comitatu predicti marchionis Ekkihardi sitos...“ Tamtéž, s. 108

⁷² „...Quapropter omnium sancte dei aecclesiae fidelium et nostrorum presentium scilicet ac futurorum universitati notum fieri volumus, quod nos quoddam predium nomine Rogaz in pago Susilin et in comitatu comitis Deti situm, ab Esicone comite secundum Saxonicum morem legali traditione nobis concessum et in nostrum proprium ius et dominium iuste et laudabiliter transfusum sancte Niuburgensi aecclesiae ad honorem beati Petri apostolorum principis dedicate amore dilectione et cottidiano servitio Kadelohi eiusdem sedis episcopi romanique palatii cancellarii cum casis campis pascuis silvis et cultis et incultis mancipiis zmurdibus lascis, undecumque illuc confluerint, et cum omnibus suis pertinentiis et utilitate...“ Tamtéž, s. 141.

⁷³ „...burewardum Grobe situm in pago Talmence in Misnensi marchie, quam habet Otto marchio, cum omnibus appenditiis, hoc est utriusque sexus macipiis villis smurdibus...“ *Monumenta*

burské církvi další majetky ve stejné oblasti – v míšeňské marce na území srbského kmene Glomačů – pro spásu duše svého otce.⁷⁴ V roce 1066 pak císař potvrdil Markvartovu donaci naumburské církvi s veškerým majetkem i „smurdy“.⁷⁵ V roce 1122 potvrdil halberstadtský biskup Reinhard klášteru v Kaltenbrunnu donaci od muže jménem Vigman – na odevzdaných majetcích se objevuje pět kategorií obyvatel: „eldesten“, „knechte“, „zmurde“, „lazze“ a „heyen“.⁷⁶ Podobné rozdělení nabízí i listina z roku 1181, jíž Otto z Míšeň a Dietrich z Východní marky předávají fojtská práva klášteru, který založil jejich otec Konrád Veliký. Zde jsou jmenováni senioři, nazývaní slovanským jazykem „župani“ – ti, co mají plnit jízdní službu, tj. vítězové (obě skupiny mají povinnost se dostavovat k okružním soudním shromážděním „landtagům“). Listina z roku 1181 se dále zmiňuje o smurdech, kteří byli povinni vykonávat každodenní práci, a o těch, co byli v nájmu na církevních nebo soukromých světských pozemcích. Smurdi ani nájemci se shromáždění neměli účastnit.⁷⁷ Pojem „smurdi“ se v pramenech objevuje až do 13. století, i když stále řidčeji. V období vrcholného středověku však mizí.

Německá historiografie se smurdy zabývala pouze okrajově s ohledem na dějiny kolonizace východních území. Už v 18. století jsou ve slovníku německé středověké kultury od Christiana G. Halthause smurdi přirovnáni ke kolonům. Smurdi podle tohoto názoru, ovlivněného nepochybně terminologií středověkých pramenů, byli rolníky, kteří pracovali na přidělené půdě.⁷⁸ Carl P. Lepsius (mimořádně rodák z Naumburgu) po prozkoumání darovacích listin, které obdržela naumburská církev, označil smurdy ve svých dějinách naumburských biskupů za nevolníky.⁷⁹ Karl G. von Anton považoval smurdy za specifickou kategorii poddaného či nevolného (služebného – „Dienstleute“) slovanského obyvatelstva. Samotný pojem odvozuje Anton od slovesa „smrděti“, což odůvodňuje tím, že smurdi podle něho museli vykonávat ty nejnižší služební práce.⁸⁰ I pozdější autoři považují smurdy za nevolníky nebo přinejmenším za obyvatelstvo polosvobodné bez práva na disponování s majetkem,

---

Germaniae Historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Tomus VI. Heinrici IV. diplomata, Dietrich von Gladis – Alfred Gawlik (eds.), Berolini 1941–1978, s. 172.

⁷⁴ „...burchwardos Strale et Boruz dictos in comitatu Ottonis marchionis sitos in pago qui dicitur Talmence pro remedio animae patris nostri felicis memoriae Henrici imperatoris sanctae dei ecclesiae Nuwenburgensi in honore apostolorum Petri et Pauli constructae cum omnibus appendiciis suis mancipiis smurdis et aldionibus...“ Tamtéž, s. 183.

⁷⁵ „...Marchwardus quidam scriptis ac regalibus preceptis in proprium data acceperat idemque Marchwardus cum hac qua suscepit proprietate per eadem scripta prenominate ecclesiae dederat, aditis etiam bonis omnibus, quae mater nostra Agnes imperatrix per manum advocati sui Gebenonis prefatae ecclesiae in proprium tribuit, abbatia videlicet Zmvlna aliisque bonis in pago Blisina in comitatu Ottonis marchionis sitis cum omnibus suis pertinentiis, hoc est utriusque sexus mancipiis, zmurdis scilicet propriisque hominibus...“ Tamtéž, s. 239.

⁷⁶ Boris RYS'KIN, *Smerdy v oblastjach nemeckoj kolonizacii XI–XIII vekov*, Voprosy istorii 3, 1948, s. 78.

⁷⁷ „smurdi, qui cottidiano servicio imperata faciunt...“ Tamtéž.

⁷⁸ Christian Gottlob HALTHAUS, *Glossarium Germanicum medii aevi*, Lipsiae 1758, s. 1638.

⁷⁹ Carl Peter LEPSIUS, *Geschichte der bischöfe des hochstifts Naumburg vor der Reformation: ein Beitrag zur Gechichte des Osterlandes*, Naumburg 1846, s. 205.

⁸⁰ Karl Gottlob von ANTON, *Geschichte der teutschen Landwirtschaft von den ältesten Zeiten bis zu Ende des fünfzehnten Jahrhunderts, I*, Görlitz 1800, s. 180–181.

např. Eduard O. Schulze⁸¹ nebo Jan Peisker. Peisker vytvořil přímo obraz smurda-nevolníka: byl bez vlastních práv, mohl být prodán, neměl žádný majetek ani právo dědit. Taková podoba zemědělského otroka by se však spíše hodila do východní Evropy v 18. století, než do střední Evropy v 11. století, přesto odpovídala Peiskerově teorii o dlouhodobém zotročení slovanského obyvatelstva germánským a turkotatarským živlem.⁸² Za obyvatelstvo závislé na německých feudálech (a tedy nesvobodné) označoval smurdy i Georg Waitz⁸³ nebo Richard Schröder.⁸⁴ Jako na germánské lity („lidi“, „lazzi“, „lassi“, „lati“) se na smurdy díval Heinrich M. Zoepfl – nepovažoval je tedy za zcela nevolné, ale za polosvobodné. Velmi podobné stanovisko zaujal i sovětský historik Boris Rys'kin, který měl za to, že smurdi (ale i staroruští smerdi) spadali do stejné kategorie feudálního obyvatelstva jako karolinští litové, langobardští aldionové a další tzv. „homines pertinenses“. Podle Rys'kina nelze sice vést naprosté rovnítko mezi západoevropskými polosvobodnými a slovanskými smurdy/smerdy, ale v právní i sociální sféře nacházíme mezi nimi řadu souvislostí. Jedná se bezpochyby o specifickou kategorii zemědělského obyvatelstva.⁸⁵

Jak zhodnotit tyto názory dnes? Jak pravděpodobně vypadala situace smurdů? Jedná se o obyvatelstvo, které sice disponovalo svým osobním majetkem a bylo usazeno na půdě, bylo ovšem zatíženo povinnostmi a dávkami, se kterými mohl jejich příjemce volně nakládat a postoupit je komukoliv jinému. Nejednalo se tedy o stoprocentně svobodné obyvatelstvo, přesto ho nelze také považovat za stoprocentně závislé. Smurdi totiž nikdy nevystupovali v roli otroků – tedy na úrovni čeledi nebo staroruských cholořů. Ačkoliv i někteří současní badatelé označují srbské smurdy jako nesvobodné rolníky,⁸⁶ spíše se zdá, že se jedná o původní masu relativně svobodného obyvatelstva, které bylo jen postupně svazováno daňovým a jiným zatížením v době existence polabských států. Po jejich zániku pak proces znevolňování pokračoval kontinuálně dále, snad pouze rychlejším tempem, neboť se smurdi stali, stejně jako území, na němž žili, kořistí německých dobyvatelů. Podstatné je, že smurdové byli přinejmenším formálně ekonomicky nezávislí (disponovali svým majetkem), pouze se zvyšoval podíl jejich povinností vůči státním a feudálním strukturám.⁸⁷ S těmito povinnostmi byli ovšem přidělováni z rukou panovníka (který byl jako reprezentant raně středověkého státu příjemcem základních daňových a pracovních zatížení) jiným institucím. Na jejich postavení to jistě zpočátku nic neměnilo, pouze dávky a služby poskytovali někomu jinému než knížeti nebo císaři.

Kdo však byli smerdové / smardové / smurdové původně? Kde jsou kořeny této sociální skupiny slovanských societ. Něco by nám mohla napovědět etymologie.

---

⁸¹ Eduard Otto SCHULZE, *Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe*, Leipzig 1896.

⁸² Jan PEISKER, *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung*, Berlin 1905, s. 134–143.

⁸³ Georg WAITZ, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, Berlin 1893, s. 219.

⁸⁴ Richard SCHRÖDER, *Deutsche Rechtsgeschichte. Bd. 1 – Bis zum Mittelalter*, Göschen 1912, s. 454.

⁸⁵ B. RYS'KIN, *Smerdy v oblastjach nemeckoj kolonizacii*, s. 34–36.

⁸⁶ Např. Joachim Herrman a Evamaria Engelová, srov. *Slawen in Deutschland*, Joachim Herrman (ed.), Berlin 1985, s. 259.

⁸⁷ V tomto smyslu se, i s odvoláním na slovanskou terminologii v pozdějších německých dialektech, vyjadřuje i Jan Brankač, srov. *Slawen in Deutschland*, s. 372.

Velmi často je výraz „smerd“ odvozován od slova „smrad“ či „smrděti“. To se např. domnívá Benedykt Zientara⁸⁸ a naznačuje to i Václav Machek. Ten při etymologickém výkladu slova „smrad“ tvrdí, že se jednalo o běžnou zlehčující charakteristiku níže postavených osob.⁸⁹ Termín „smrad“, tedy nesnesitelný zápach jako východisko k pojmenování smerdů používali i starší badatelé – Jan Peisker, Oswald Balzer, Alexander Brückner nebo Max Vasmer.⁹⁰ Je to celkem logické. Ze strany vyšších vrstev bylo takové označení zemědělského obyvatelstva, které bylo v každodenním styku s půdou a dobyt看em a navíc žilo v nevyhovujících hygienických podmínkách, celkem očekávaně spojováno s jeho charakteristickým zápachem, s tzv. „člověčinou“. V pramenech však vystupují termíny „smerd / smard / smurd“ a nikoliv „smrad“, což je rovněž výraz dochovaný z raného středověku a je součástí staroslověnské slovní zásoby. Zdá se tedy, že pokud mají „smrad“ a „smerd“ něco společného, pak se jedná o souvislost hlubší a starší, než kam sahají naše poznatky o raně středověké slovanské společnosti. Zde je potřeba připomenout okolnost, kdy a v jakém tvaru se termín „smerd“ objevuje poprvé. Výše jsme konstatovali, že tento výraz se v různých formách objevuje ve staroruském, staropolském a polabském prostředí. Z jiných slovanských oblastí se nám tento výraz nedochoval, s jedinou výjimkou. Tou je raná staroslověnská tvorba v bulharském státě. Zde se poprvé s tímto slovem setkáváme již v desátém a jedenáctém století a právě v jeho nejstarším staroslověnském tvaru – смьрдѣ. V *Suprašlském kodexu* z 11. století (původem z východního Bulharska) se toto pojmenování objevuje ve spojení: „ať je chudý, ať je bohatý, ať je vznešený, ať je смьрдѣ“.⁹¹ „Смьрдѣ“ je zde jasně postaven do opozice vůči „vznešenému“, takže tento termín můžeme převést jako „neurozený, prostý člověk“. Zdůrazněme, že se nejedná ani o otroka, ani o označení nějaké konkrétní sociální skupiny slovanské společnosti, ale obecně o prostého člověka, který jednoduše nepatří do žádné elitní skupiny a musí se podle všeho živit prací svých rukou. Ještě starší, a vůbec první zmínka tohoto slova se objevuje v díle bulharského encyklopedisty z 10. století Jana Exarchy. Ten začíná svůj popis vznešenosti panovnického sídla slovy: „Když смьрдѣ a (nebo) chudý člověk a (nebo) cizinec přijde z daleka k branám knížecího dvora a spatří je, podiví se.“⁹² České překladatelky staroslověnského textu převedly slovo „смьрдѣ“ jako „člověk neurozený“,⁹³ což plně odpovídá kontextu díla.

Staroslověnské texty naznačují ještě jednu zajímavou věc – znalost tohoto slova mezi slovanskými vzdělanci již v 10. století, přestože v jihoslovanském prostředí se jinak tento termín nevyskytuje. Se „smerdy“ se nesetkáme v žádném právním či historickém dokumentu bulharské, srbské nebo chorvatské provenience. Lze se domnívat, že bylo toto označení přineseno z velkomoravského prostředí, ale ani z Moravy, Čech nebo Uher toto pojmenování neznáme a nevyskytuje se ani v žádném z dochovaných velkomoravských textů. Přesto o jeho hypotetické existenci a funkč-

⁸⁸ B. ZIENTARA, *Struktura chłopów*, s. 159.

⁸⁹ Václav MACHEK, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1997², s. 562.

⁹⁰ Srov. J. BARDACH, *Smierdowie*, s. 313.

⁹¹ *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae paleoslovenicae. IV. – C–V*, Zoe Hauptová (red.), Praha 1997, s. 132.

⁹² „Jakože смьрдѣ i nišť človekъ i stranecъ prišedъ izdaleče kъ prekoramъ knežьju dvoru i vidavъ je, divitъse.“ Cit. podle J. BARDACH, *Smierdowie*, s. 313.

⁹³ *Zlatý věk bulharského písemnictví. Výbor textů od X. století do počátku XV. století*, Věnceslava Bechyňová – Zoe Hauptová (trans. et eds.), Praha 1982, s. 129.

nosti v česko-slovenském prostoru můžeme uvažovat. Jeho absenci lze snad vysvětlit překrytím starých označení latinskou terminologií.

Okolnosti používání tohoto označení ve staroslověnských textech nás vedou k vyslovení závěru, který jsme už několikrát naznačili výše: smerdi / smardi / smurdi byli původně rolnickým a neurozeným obyvatelstvem, tvořili hlavní masu osídlení ve slovanských státech. Byli osobně svobodní, ale s rozvojem státní organizace stále více zatěžovaní povinnostmi ze stran panovníka, církevní organizace i rodící se aristokracie. Brzy se stali objektem výměn, obchodu a darování – ovšem nikoliv jako otroci, či plně závislé osoby (čeled' či cholopové). V případě smerdů se obchodovalo s jejich prací a s podíly z jejich výnosů – jejich osobní svoboda a majetek byly zřejmě v raném středověku alespoň formálně respektovány. Od závislého obyvatelstva je navíc odlišovala možnost sloužit ve vojsku a pobírat za tuto službu odměnu jako jiné svobodné skupiny společnosti (jak tomu bylo v Jaroslavově vojsku v roce 1016). Nejspíš se také mohli původně účastnit soudů a shromáždění svobodných obyvatel – jinak by listina z roku 1181, kde se hovoří o okružních soudech, nezdůrazňovala, že přítomnost smurdů na nich je nežádoucí.

Smerdové tak tvořili základnu rodícího se poddanského obyvatelstva. Tak, jak se rozvíjela raně středověká společnost jednotlivých států, vyvíjelo se i toto označení a v konkrétních prostředích mohlo získávat odlišné odstíny. Základní obsah – neurozený člověk, prostý člověk – si však uchovalo, než bylo nahrazeno jinými, alternativními pojmy. Když tedy Vladimír Monomach prohlašuje, že dbal o práva smerdů a vdov, myslí tím neurozené obyvatelstvo bez politické moci nebo vlivu vyplývajícího z bohatství a nikoliv pouze omezenou sociální skupinu. Podobně, když v roce 1136 Novgorodci vyhnali knížete Vsevoloda Olgoviče a přitom mu mj. kladli za vinu, že se „nestará o smerdy“,⁹⁴ mysleli tím (nebo přinejmenším letopisec, který celou událost zapsal), že nedbá o chudé, ubohé a především o neurozené rolnické obyvatelstvo, které tvořilo zemědělskou základnu pro Novgorod a jehož práci nepochybně město i místní kníže využívali.⁹⁵

Ve svých úvahách však můžeme jít ještě dále. Termín „smerd“ je evidentně archaický a při sociálních změnách ve slovanských společnostech na sklonku raného středověku mizí. Po skončení 13. století se s ním setkáváme jen na omezeném území novgorodské a pskovské republiky a na východě Rzeczpospolity – a i zde je na ústupu. Jedná se tedy o výraz spjatý s archaickou slovanskou společností, který vymírá stejně, jako vymíraly vztahy a instituce tohoto společenského typu. Pokud se podíváme pozorněji na prameny z Rusi i z Polabí, zjistíme, že v některých z nich stojí smerdi v jedné řadě i s dalšími společenskými vrstvami. Výše zmíněná listina z roku 1181 hovoří o kategoriích „županů“ čili starších, „vitezů“ čili bojovníků (vykonávají jízdni službu) a o smurdech, jako těch, co pracují. Listina popisuje situaci ve slovanské společnosti, ač to byla společnost již ovládnutá německou aristokracií. V této komunitě dosud přežívalo rozvrstvení z předkolonizačního období. Podoba tohoto rozvrstvení nápadně připomíná trojfunkční model, který můžeme nalézt v praxi či ideologiích indoevropských národů: ti, co vládou či soudí (župani – eldesten), ti, co bojují (vitezové), ti, co pracují (smurdi). Ve velmi podobném postavení se objevuje ter-

---

⁹⁴ „A se viny jeho tvorjachu: 1, ne bljudet smerdъ...“ *Novgorodskaja pervaja letopis'*, s. 209.

⁹⁵ T. L. VILKUL, *Ljudi i knjaz'*, s. 294–295.

mín „smerdi“ i ve staroruském prostředí. Když vyzývají knížata Svjatospolk Izjaslavič a Vladimír Monomach svého bratrance Olega Svjatoslaviče, aby se dostavil do Kyjeva, kde by před duchovními, družiníky a Kyjevany došli k dohodě, Oleg odmítá být souzen „smerdy“. Jistě tím nemyslel metropolitu s biskupy nebo zasloužilé družiníky, ale zcela určitě Kyjevany. Znovu se nám objevuje stejný model – Vladimír i Svjatospolk zvou Olega před shromáždění celé archaické společnosti: tedy před duchovní, bojovníky a prosté lidi. Oleg však odmítá jejich účast a označuje tyto neurozené za „smerdy“. Nezachází zde s tímto slovem jako s pojmenováním nějaké specifické kategorie polosvobodného či nezávislého obyvatelstva, ale označuje jím společenskou vrstvu. A podle archaického vnímání, které bylo ještě na konci 11. století jistě živé, do kategorie lidí tzv. třetí funkce (funkce práce a plodnosti) patřili zemědělci stejně jako měšťané.

Slovanské společnosti si sice nevytvořily nějaké vlastní středověké učení o „trojím lidu“, jak se tak stalo v západní Evropě (Anglie, Francie),⁹⁶ odkud se podobná tato ideologie rozšířila po katolické Evropě. Ovšem o tom, že znaly staré indoevropské členění společnosti, je řada důkazů, které se projevují jak ve společenských vztazích, tak především v pramenech různé provenience a žánru.⁹⁷ Zdá se pravděpodobné, že termín „smerd“ označoval (přínejmenším v severoslovanském okruhu) právě příslušníka třetí společenské vrstvy. S tím, jak se měnila slovanská společnost od 10. do 13. století, se posouval i význam tohoto slova. Nepochybně se od něho snažili distancovat obyvatelé měst, a tak se nejprve zúžil na zemědělské obyvatelstvo, které nejlépe reprezentovalo kvality a náplň třetí společenské funkce. Smerdi si nejprve udržovali specifický vztah k reprezentantu společnosti – knížeti, neboť to odpovídalo jeho postavení v archaické společnosti. Starší historikové poněkud zapomínají na to, že specifický vztah ke knížeti (který připisují někteří z nich smerdům), měly i další skupiny obyvatelstva: družiníci, duchovní, cholopové, otroci. Kníže totiž zastřešoval a garantoval celou společnost. Během dalšího vývoje však pojem „smerd“ začal ztrácet svůj smysl, protože se rozpadla i společnost vystavěná na archaické ideologii – to vysvětluje i zmatenost jeho používání v pramenech. Jestliže pak někteří rolníci upadli do závislosti nebo byli poskytováni k dispozici církevním institucím nebo osobním vlastníkům, mohlo být užito slova „smerd“, neboť zřejmě ani sám pisatel si nebyl jist přesným významem tohoto slova. Vzhledem k tomu, že se tento termín už nehodil pro označování stále komplikovanější a strukturovanější společnosti s rozvinutými právními vztahy, postupně vymizel a udržoval se jen tam, kde mohl označovat širší společenskou kategorii (Novgorod, Pskov), nebo jako obecný pojem pro někoho neurozeného (Rzeczpospolita).

Pokud jde o samotné pojmenování, pak se lze domnívat, že termín *смьрдъ* nenesl původně negativní konotace a nebyl asociován se „smradem“, ke sblížení obou výrazů došlo zřejmě až později. Řada badatelů již velmi dávno poukázala na možný íránský původ tohoto slova – prvním byl už Franz Miklošič.⁹⁸ V indoíránském prostředí skutečně nacházíme několik výrazů, které se nabízejí jako příbuzné k slovan-

⁹⁶ Srov. Georges DUBY, *Le Trois ordres ou l'Imaginaire du féodalisme*, Paris 1978.

⁹⁷ Srov. Martin GOLEMA, *Stedoveká literatura a indoeurópske mytologicke dedičstvo: prítomnosť trojfunkčnej indoeurópskej ideológie v literatúre a folklóre stredovekých Slovanov*, Banská Bystrica 2006.

⁹⁸ J. BARDACH, *Smerdowie*, s. 313.

skému смѣрдъ: staroindické „márta“ (člověk), „mártya“ (smrtný), avestské „marəta“ (smrtný), staroperské „martiya“ (člověk). Analogické pojmy nalezneme i v jiných indoevropských jazycích: arménské „mard“ (člověk), slovesný kořen „mer-“ (umírat, mizet), chetitské „meirta“ (zmizel) a pochopitelně i další indoevropské pojmy označující smrt či umírání.⁹⁹ Lze tedy konstatovat, že slova odvozená z těchto indoevropských kořenů (a můžeme mezi ně započítat i slovanské смѣрдъ) označují člověka obecně podle jedné z jeho základních charakteristik – smrtnosti. Do novodobé češtiny pak můžeme tento termín převést nejlépe jako „smrtník“. Zda je pojmenování смѣрдъ ve slovanských jazycích výsledkem vývoje z indoevropského jazykového základu, či se jedná o pozdější výpůjčku z íránského kulturního okruhu (který na slovanskou etnogenezi prokazatelně působil), zůstává otevřenou otázkou. Nicméně ve východní Evropě se z prostředí íránských národů (Skythů, Sarmatů) tento pojem pro člověka šířil mezi ugrofinské obyvatelstvo a stal se základem pro řadu ugrofinských etnonym – např. Mord-va, Ud-murt.¹⁰⁰ To mátl starší badatele, kteří díky tomuto srovnání hledali původ slova „smѣрдъ“ v ugrofinské jazykové a kulturní oblasti.¹⁰¹ Vzhledem k uvedeným okolnostem si rovněž dovoluujeme konstatovat, že slovo „smerd“, pokud má souvislost s výrazem „smѣрдъ“, pak pouze jako pojem vycházející ze stejného indoevropského kořene a označuje něco na způsob typického zápachu smrtné lidské bytosti – „člověčiny“. A těmito lidskými bytostmi byli i „smerdové“ – neurození smrtníci, kteří v proměnách středověké společnosti stále více podléhali síle a vlivu těch, kteří drželi ve svých rukou moc a bohatství.

SUMMARY

One of many terms appearing in the early medieval sources in the Kievan Rus, Poland and in the Polabian Slavs' territories is the word "smerd". Researchers working in the 19th Century had not yet managed to explain the term and until now its origin and the group of the population it signified remained obscure. In the sources from Kievan Rus, smerds are described as a rural population who had their own property and families and owned the land upon which they worked. As peasants, smerds belonged to their lords who could not only exploit their labor but also give their smerds along with their property to other institutions. Smerds/smerds are also described as peasants in medieval sources from Poland. In the Polish territories this terms still appears in the 15th and 16th centuries in the eastern part of the Polish-Lithuanian Union. The Word "smurd" is documented in the Polabian Slavs' territories. The oldest references from Old Church Slavonic sources prove that originally smerds were a free rural population with a non-aristocratic origin, who were gradually burdened with increasing obligations from by the elite of their early medieval states. The word "smerd" has Indo-European roots and its original meaning was "mortal human being".

---

⁹⁹ Thomas V. GAMKRELIDZE – Vjačeslav Vsevolodovič IVANOV, *Indojevropejskij jazyk i indojevropejci. Rekonstrukcija i istoriko-tipologičeskij analiz prajazyka i protokul'tury, tom 2*, Tbilisi 1984, s. 475.

¹⁰⁰ Vladimir Jakovlevič PETRUCHIN – Dmitrij Sergejevič RAJEVSKIJ, *Očerki istorii narodov Rossii v drevnosti i rannem srednevekov'je*, Moskva 2004, s. 138.

¹⁰¹ Srov. např. V. V. MAVRODIN, *Drevnjaja i srednevekovaja Rus'*, s. 182.

Peter KOPECKÝ, *Z mozaiky slovensko-rumunských vzťahov v 20. st.*, Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre vo vydavateľstve IRIS 2012, 290 s. ISBN 978-80-89256-98-3.

Slovenský historik a lingvista Peter Kopecký, mj. slovenský velvyslanec v Bukurešti a učiteľ Fakulty sociálnych a ekonomických vied UK v Bratislave, pôsobí od roku 2010 na filozofickej fakulte nitranskej univerzity. Je podepsaný pod prácu monografického charakteru, ktorá je analýzou průsečíků novodobých dějin Slovenska a Rumunska ve 20. století. Autorův stručný úvod je přehledem toho, co bylo dosud na téma vzájemných slovensko (československo)-rumunských vztahů napsáno historiky. První, menší část práce pak zahrnuje sedm autorových studií, z nichž některé mají charakter případové studie a jiné mají blízko k politologii: *Vojenská mise Štefánika v Rumunsku*; *K slovensko/československo-rumunským vztahům 1944–1948*; *Postoj Rumunska k hegemonii SSSR a k invazi do ČSSR 1968*; *15 let potom anebo co jsme neměli vědět o rumunském prosinci 1989*; *Paralely v politickém a hospodářském vývoji Slovenska a Rumunska po roce 1992*; *Slovensko versus Zákon o Maďarech žijících v sousedních zemích*; *Romská problematika na pozadí vybraných faktů ze slovenské a rumunské reality*. Nejprínosnější je studie o Štefánikovi, ozřejmující na základě archiválií některá nová fakta. Nelze však ponechat stranou, že řadu nových skutečností přináší rovněž stať o prosincových událostech v Rumunsku v roce 1989 a srovnávací práce o vývoji Slovenské republiky a Rumunska po roce 1992. Bez zajímavosti nejsou ani následné zmínky o reakci v obou zemích na Zákon o Maďarech, žijících v sousedních zemích, a o řešení romské problematiky v Rumunsku a na Slovensku. Pro posouzení jejich hodnoty je třeba dodat, že všechny uveřejněné studie byly postupně vydány v uplynulém desetiletí časopisecky a že studie o romské problematice vznikla ve spolupráci s bratislavskou politoložkou Vierou Koganovou. Cenné nepochybně je, že zejména ve studiích historického charakteru autor využil prameny, které prostudoval během svého diplomatického působení v Bukurešti.

Druhá část publikace, ačkoli v ní práce P. Kopeckého dominuje, je kolektivní záležitostí. Autoři v ní předkládají veřejnosti málo známé výsledky bádání a informace o kulturních, jazykových, literárních, překladatelských a terminologických průsečících mezi slovenštinou a rumunštinou, přesněji mezi Slovenskem a Rumunskem. Upozornění si zejména zaslouží přehledová studie lingvistky Jany Páleníkové *Z historie lektorátu rumunského jazyka a literatury na Filozofické fakultě Univerzity Komenského*. Autorka, která na této fakultě působí, prokazuje, že rumunistika zde má své pevné místo a rozhodně se necítí být „malou filologií“. Jistým pandánem k této stati je přehledný seznam překladů ze slovenské literatury do rumunštiny, slovenské literatury z Rumunska a slovenských autorů z diaspory (Srbsko, Maďarsko, USA) do rumunštiny. Jeho autorem jsou P. Kopecký a pracovnice Fakulty cizích jazyků a literatur Univerzity v Bukurešti Dagmar Mária Anoca. Bez povšimnutí čtenáře by neměl ovšem zůstat ani drobný příspěvek P. Kopeckého, který se zabývá valašskou kolonizací na Slovensku, resp. dodnes existujícími lexikálními jednotkami a toponymy ve slovenštině a jenž v dalším připomíná lexikální zastoupení slovanských prvků v rumunštině: ilustruje je slovanskými lexikálními elementy ve vybraném názvosloví lovné zvěře a ryb v dunajské deltě. Čtenářsky zajímavý duch knihy doplňují přílohy. Čtenář v nich najde seznam diplomatických zástupců ČSR, Slovenského štátu, ČSSR a Slovenské republiky v Bukurešti od roku 1918 do roku 2012, krátkou úvahu P. Kopeckého o architektuře v rumunském hlavním městě a článek G. Augustinyho *Malá Paříž (Bukurest)* z roku 1885. Kopeckého práce rozhodně není monografií, ale velmi užitečným přehledem o vzájemných historických, politických, diplomatických a kulturních interferencích mezi Slovenskem a Rumunskem, na němž se podíleli i další autoři. Je také analýzou některých významných aspektů a průsečíků společných dějinných a kulturních událostí Rumunska a Slovenska.

Miroslav Tejchman

Životní příběh sovětského občana, člena Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS), vysoce vzdělaného odborníka, inženýra zastávajícího vysoká a zodpovědná místa v několika gigantických průmyslových koncernech na Ukrajině, Urale a nakonec i v Moskvě Viktora Andrejeviče Kravčenko (1905–1966) je pozoruhodným, napínavým a neobyčejně trýznivým vyprávěním.

Kravčenko měl jako jeden z mála to štěstí, že i přes mnohé složité situace přežil období čistek, nebyl vyloučen ze strany a dokázal si udržet dobře placené místo. Cena za to ovšem byla vysoká. Během své kariéry ztratil všechny iluze o tzv. socialismu v SSSR, začal hluboce nenávidět Stalina i jeho nohsledy, teror, dlouhodobé utrpení, hladomory a bídu, který tito lidé zemi způsobili. Jakmile se ocitnul v zahraničí, vnitřní napětí nastrádané za dosavadní život nevydržel a rozhodl se promluvit. Rezignoval na místo významného pracovníka sovětské obchodní komise ve Washingtonu a v březnu roku 1944 požádal v USA o politický azyl.

Kniha *Žil som pod červenou hviezdou* byla poprvé vydána v roce 1946 právě v USA, a to pod názvem *I Choose Freedom*. Záhy byla přeložena do 22 jazyků. Čeština však mezi nimi chyběla. Teprve v loňském roce se objevilo alespoň slovenské vydání.

Autor nás svým vyprávěním vtahuje především do života sovětské technické inteligence ve 30. letech 20. století. Odkrývá fungování sovětského průmyslu decimovaného nesmyslnými příkazy z Moskvy i nekonečnými čistkami a prověrkami vně i uvnitř KSSS. Poukazuje na faktickou bezmocnost a z toho vyplývající zoufalství vysokých funkcionářů gigantických průmyslových koncernů s několika tisíci zaměstnanci. Upozorňuje, že funkce vedoucích inženýrů byla nesmírně zodpovědná a náročná, pod neustálým dohledem tajné policie – NKVD. Současně demaskuje všudypřítomnou pachů strachu, který se stupňoval ve chvíli, kdy kolegové postupně mizeli v „černých havranech“, autech, jimiž byly oběti čistek odvázeny do vězení. Čtenář záhy velmi dobře porozumí oné zrůdné mašinérii, která totálně paralyzovala sovětskou společnost, vnesla do ní neskutečné množství nedůvěry a zlikvidovala nejen mnoho životů, ale také destruovala mezilidské vztahy včetně jakékoli vzájemné důvěry.

Kravčenko se snaží obhájit své často prorežimně loajální jednání, a to místy až takovým způsobem, že se může zdát, že byl nejspravedlivější ze spravedlivých. Tak jako každé vzpomínky, i tyto jsou silně subjektivní a emotivní. Umožňují ovšem pohlédnout do nitra vzdělance se silným smyslem pro spravedlnost a čestné jednání, člověka, jenž je ničen systémem lží, podvodů, nelogických zákroků a rozhodnutí a především ztráty důvěry ve společenský systém, na jehož budování se od svého vstupu do Komsomolu snažil aktivně podílet. Autorovo přesvědčení o správném postupu moskevského vedení vůči společnosti se však začalo hroutit již během jeho vysokoškolských studií, kdy jako dobrovolník přišel na vesnici, kde se chtěl podílet na úpravě chodu kolchozního systému a optimalizaci sklizení úrody. Bída a násilí vůči nepoddajným rolníkům, kteří se odmítali vzdát svého těžce obhospodařovaného majetku či zbytku obilí, jež by jim umožnilo přežít do dalších žní, velmi silně otřásla Kravčenkovým přesvědčením o spravedlivém budování sovětského socialismu.

Kniha poskytuje zrcadlo k četným výpovědím ze života v Gulagu. Je nabíledni, že hranice mezi nuzným životem v trestaneckých táborech a na „svobodě“ byla nesmírně křehká. Také příslušníci inteligence, věrní straně, žili v neustálých obavách o svůj život a život svých blízkých. Museli složitě manévrovat. Někteří se snažili být poctiví, tak jako Kravčenko, někteří naopak donášeli na své okolí a neskutečně se přetvařovali, jen aby upevnili svoji pozici a neupadli v sebemenší podezření u příslušníků obávané NKVD.

Lenka Vlčková Kryčerová

Stolypinova zemědělská reforma

Timur Kashapov

Stolypin's Agricultural Reform

At the beginning of the 20th century the Russian Empire went through a series of crises. As a result of its resounding defeat in the war with Japan and the 1905 Revolution the conflicts between supporters and opponents of the Czar escalated. Under these conditions Czar Nicolas II appointed P. A. Stolypin, a young politician known for his reformist opinions, as Prime Minister. The basis of his transformation program was agricultural reform that hinged on the breakup of village communes (known as *obshchina*) and solving the problem of land shortage in the central regions of Russia. The article focuses on analysis of Stolypin's agrarian reform and its influence on the economic, political and social development of the Russian Empire, and it evaluates the content, implementation and results of these actions. In order to carry out this research, the author applied systemic and historical analysis, as well as comparative statistical and quantitative methods. The contributions of Stolypin's agrarian reform are undisputable: in 1912 Russia became the largest agricultural exporter in the world, and it was rapidly industrializing. Nevertheless, the author considers its success to be only partial, primarily because the changes introduced did not prove to be permanent. Moreover, Stolypin's successors were unable to develop the reforms Pyotr Arkadyevich had laid out, which led to the population embracing radical measures to solve the problems of Russian villages.

Key words: History, P. A. Stolypin, agricultural reform, Russian Empire

1. Úvod

Začátek 20. století byl v Rusku obdobím prohlubující se ekonomické a politické krize, neúspěchů v zahraniční politice a vnitřních nepokojů. Byla to éra velkého sociálního, politického a ideologického kvasu, která vyvrcholila v letech 1904–1907. Jedním z nejvýznamnějších představitelů této doby byl saratovský gubernátor Petr Arkaděvič Stolypin (1862–1911),¹ který byl v roce 1906 jmenován carem Miku-

---

¹ Nejnovější biografie srov. Aron Ja. AVRECH, *P. A. Stolypin i sudby reform v Rossii*, Moskva 1991; Pavel A. POŽIGAJLO, *P. A. Stolypin glazami sovremennikov*, Moskva 2008; Petr S. KABYTOV, *P. A. Stolypin: poslednij reformator Rossijskoj imperii*, Moskva 2007; Abraham ASCHER, *P. A. Stolypin: the search for stability in late imperial Russia*, Stanford 2001; Alexandra S. KORROS, *A reluctant parliament: Stolypin, nationalism, and the politics of the Russian Imperial State Council, 1906–1911*, London 2003; George YANEY, *The urge to mobilize: agrarian reform in Russia, 1861–1930*, Illinois 1982; Konstantin I. MOGILEVSKIJ – Kirill A. SOLOVIEV, *Saratov*

lášem II. (1868–1918)² předsedou vlády.³ Během svého působení ve funkci ministra vnitra (od ledna 1906) a ministerského předsedy (od července 1906) Stolypin navrhl a aplikoval širokou škálu změn v zemědělství, oblasti občanských práv, pracovních podmínek dělníků, systému státního pojištění, administrativě, soudnictví, policii, školství, zrovnoprávnění židovského obyvatelstva i dopravní infrastrukturu. Přispěl tím výrazně ke skutečnosti, že období začátku 20. století bylo v ruských dějinách dobou velkého zápasu o budoucí směřování ruské společnosti.

Článek je věnovaný analýze Stolypinovy zemědělské reformy a jejího vlivu na ekonomický, sociální a politický vývoj Ruské říše. Zkoumá její obsah i realizaci a hodnotí dosažené výsledky. Při výzkumu problematiky byly aplikovány postupy systémové a historické analýzy a statisticko-komparativní a kvantitativní metody. Česká či slovenská historiografie se danému tématu příliš nevěnuje.⁴ Proto se článek opírá o ruské prameny, především o knihy a materiály publikované Fondem studia dědictví P. A. Stolypina (Fond izučeniija nasledija P. A. Stolypina),⁵ dále o zahraniční periodika,⁶ anglickou a americkou literaturu,⁷ stejně jako o vydané dobové zákony a statistické ročenky.

---

governor P. A. Stolypin in the mirror of documents (1903–1906), Historical Archive 23, 2009, č. 2, s. 215–218; vzpomínky dcery P. A. Stolypina na působení otce v Saratovu a v čele vlády srov. Marija STOLYPIN BOCK, *Stolypin in Saratov*, Russian Review 12, 1953, č. 3, s. 187–193; TÁŽ, *Reminiscences of my father*, London 1971.

² Ruský car Mikuláš II. vládl v letech 1894–1917. Biografie Mikuláše II. srov. Edvard S. RADZINSKIJ, *Nikolaj II*, Moskva 2007; Maurice PALEOLOG, *Carskaja Rossija nakanune revolucii, II.*, Moskva 1991; Mark FERRO, *Nicholas II: last of the czars*, New York 1993; Dominic LIEVEN, *Nicholas II: emperor of all the Russias*, London 1993; Richard TAMES, *Last of the czars*, London 1972.

³ Řeč Mikuláše II. při slavnostní příležitosti jmenování P. A. Stolypina předsedou vlády srov. *Polnoe sobranie rečej Imperatora Nikolaja II. 1894–1906*, Moskva 2004, s. 73.

⁴ Jistou výjimku představují práce Václava Vebera a Zbyňka Vydry. Václav VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět*, Praha 2000; Zbyněk VYDRA, *Život za cara?*, Praha 2010.

⁵ Anatolij P. BORODIN, *Stolypin. Reformy vo imya Rossii*, Moskva 2004; Petr S. KABYTOV, *P. A. Stolypin: poslednij reformator Rossijskoj imperii*; Larisa Ju. KAZANINA, *Rossijskij liberalizm i reformy P. A. Stolypina (1906–1911)*, Novomoskovsk 2009; Valentin V. ŠELOCHAEV, *Stolypin glazami sovremennikov*, Moskva 2008; Gennadij P. SIDOROVNIN, *P. Stolypin. Žizn' za Otečestvo*, Saratov 2002; Kirill A. SOLOVIEV – Konstantin I. MOGILEVSKIJ, *P. A. Stolypin. Ličnost i reformy*, Moskva 2010; TÍŽ, *Saratov governor P. A. Stolypin in the mirror of documents (1903–1906)*, s. 215–218.

⁶ Alfred LEVIN, *A political appraisal Peter Arkad'evich Stolypin*, The Journal of Modern History 37, 1965, č. 4, s. 445–463; George TOKMAKOFF, *Stolypin's agrarian reform: an appraisal*, Russian Review 30, 1971, č. 2, s. 124–138; Mary S. CONROY, *Stolypin's attitude toward local self-government*, The Slavonic and East European Review 46, 1968, č. 107, s. 446–461; Gary HAMBURG, *The crisis in russian agriculture: a comment*, Slavic Review 38, 1978, č. 3, s. 481–486; Jay SIMMS, *The crisis in russian agriculture the nineteenth century: a different view*, Slavic Review 36, 1977, č. 3, s. 377–398; Arthur MENDEL, *Peasant and worker on the eve of the first world war*, Slavic Review 24, 1965, č. 1, s. 23–33.

⁷ A. ASCHER, *P. A. Stolypin: the search for stability in late imperial Russia*, s. 84; Michael LYNCH, *From autocracy to communism: Russia 1894–1941*, London 2008; Arnold BLUMBERG, *Great leaders, great tyrants?: contemporary views of world rulers who made history*, New York 1995, s. 102; Mary S. CONROY, *Peter Arkadevich Stolypin. Practical politics in late tsarist Russia*, Michigan 1976; Alexandra S. KORROS, *The landed nobility, the State Council, and P. A. Stolypin (1907–11)*, in: Leopold H. Haimson (ed.), *The politics of rural Russia, 1905–1914*, London 240

Reformní léta Stolypinovy vlády jsou považována za významný mezník v moderních dějinách Ruska, za období až překotné industrializace, liberalizace, ale také za dobu zmařených příležitostí. Období před bolševickým převratem a význam osobnosti tehdejšího předsedy vlády let 1906–1911 je v současnosti aktuálním tématem pro badatele ruských politických a hospodářských dějin i proto, že mnohé charakteristické rysy vývoje země na začátku 20. století jsou vlastní i současnému Rusku. Hledání východiska ze současné krize státu vede proto historiky a ekonomy k návratu k analýze Stolypinova dědictví.

2. Obsah zemědělské reformy

Rusko bylo na začátku minulého století převážně zemědělskou společností: 112,7 mil. (87,4 %) jeho obyvatel bydlelo na vesnici, z toho 79 mil. v padesáti guberniích evropské části Ruska, a jen 16,3 mil. (12,6 %) ve městech.⁸ Zemědělství tvořilo největší sektor národního hospodářství. Byla v něm zaměstnána převážná část obyvatelstva, přičemž obilí reprezentovalo nejdůležitější složku ruského exportu a zdroje valut.⁹ Průmyslová výroba byla v 19. století značně zaostalá, počet osob zaměstnaných v řemeslné výrobě převyšoval počet zaměstnanců v továrnách.¹⁰ Až na přelomu 19. a 20. století, v době působení významného ruského ekonoma a politika hraběte Sergeje Juljeviče Witteho (1849–1915)¹¹ nastal výrazný rozvoj průmyslu a železnic.¹²

1979; G. YANEY, *The urge to mobilize. Agrarian reform in Russia 1861–1930*; Dorothy ATKINSON, *The zemstvo and the peasantry*, in: Theodora Emmons – Walter S. Vuchinich (eds.), *The zemstvo in Russia. An experiment in local self-government*, Cambridge 1982; Ruth MACNAUGHTON – Roberta MANNING, *The crisis of the Third of June system and political trends in the zemstvos, 1907–1914*, in: L. H. Haimson (ed.), *The politics of rural Russia, 1905–1914*; Stuart WILLIAMS, *Liberal reform in an illiberal regime: the creation of private property in Russia, 1906–1915*, Stanford 2006; Robert MANNING, *The zemstvo and politics, 1864–1914*, in: Theodora Emmons – Walter S. Vuchinich (eds.), *The zemstvo in Russia*, s. 78; David MOON, *Russian Peasantry, 1600–1930*, London 1999; Richard PIPES, *Russia under the old regime*, Harmondsworth 1982.

⁸ Robert LEWIS – William LEASURE, *Regional population changes in Russia and USSR since 1851*, San Diego 1966, s. 663–668; Pjotr M. LIASCHENKO, *History of the national economy of Russia to the 1917 revolution*, New York 1949, s. 238; Geroid T. ROBINSON, *Rural Russia under the old regime. A History of the landlord-peasant world and a prologue to the peasant Revolution of 1917*, New York 1961, s. 94.

⁹ Průměrný vývoz čtyř nejdůležitějších obilovin v letech 1896–98 činil 7,943,497 tun ročně. Srov. George PAVLOVSKY, *Agricultural Russia on the eve of the Revolution*, London 1930, s. 113.

¹⁰ G. ROBINSON, *Rural Russia under the old regime*, s. 94.

¹¹ Podrobný popis reformy předchůdců P. A. Stolypina, především hraběte S. J. Witteho a I. L. Goremykina srov. Ernest BOGART, *Economic history of Europe, 1760–1939*, New York 1942, s. 456–459; Arthur ADAMS, *Imperial Russia after 1861. Peaceful modernization or revolution*, Boston 1965, s. 120–161; Bernard PARES, *The fall of the Russian monarchy. A study of the evidence*, s. 142; Timothy MIXTER – Esther KINGSTON-MANN, *Peasant economy, culture and politics of European Russia, 1800–1921*, Princeton 1991, s. 93–127; Paul DUKES, *History of Russia*, Hampshire 1998, s. 83–108; J. SIMMS, *The crisis in Russian agriculture the nineteenth century*, s. 377–398; Vladimir I. GURKO, *Features and figures of the past: government and opinion in the reign of Nicholas II.*, Stanford 1939; Sergei S. STEPANOV, *S. J. Witte*, Moskva 2008; Anatolij V. IGNATIEV, *S. J. Witte – diplomat*, Moskva 1989; Radomír VLČEK, *S. Ju. Witte a jeho pokusy o překonání krize ruského impéria*, Slovanský přehled 81, 1995, č. 4, s. 289–304.

V letech 1904–1905 se však v Rusku prohloubila ekonomická, sociální, politická a kulturní krize. Situace v zemědělství se rychle zhoršovala. Rostoucí napětí mezi velkostatkáři a rolníky vyústilo v letech 1905–1907 ve společenském nepokoje. Jejich příčinu lze hledat ve značném nárůstu počtu obyvatel, nedostatku orné půdy, především v centrálních regionech Ruska (v devadesátých letech 19. století růst obyvatelstva činil průměrně jeden milion ročně),¹³ a poklesu cen zemědělské produkce na světových trzích konce 19. století.¹⁴

V důsledku poklesu cen nedisponovala šlechtická hospodářství dostatkem kapitálu a ruští rolníci nemohli pronajmout půdu, protože průměrný zisk zemědělce na jednu desjatinu nestačil na pokrytí ročního nájemného za pozemek.¹⁵ Vývoj ruské ekonomiky zpomaloval nevykonný průmysl v podmínkách slabé vnitřní poptávky, která se nemohla zvyšovat z důvodů nízkých příjmů obyvatelstva, vysokých cen průmyslové produkce, vysokých daní uvalených na podniky vládou¹⁶ a existence technologicky zaostalého a organizačně archaického zemědělství, jehož základem byla zemědělská obecina, státem podporovaná a považovaná za oporu samoděržaví (podle předchůdce Stolypina S. J. Witteho bylo „snazší pást celé stádo než každého jejího člena zvlášť“).¹⁷

V těchto podmínkách car Mikuláš II. předal úřad vlády saratovskému gubernátorovi P. A. Stolypinovi. Jeho prvořadým úkolem se stalo zjištění příčin dlouhodobé krize státu a pochopení její vnitřní logiky a směru vývoje. Stolypin si od samotného počátku jasně uvědomoval rozsah nutných změn a jejich osudovost pro budoucnost Ruska. Správně charakterizoval období 1905–1907 jako „velký přelom“, „perestrojku“ či „velký historický předěl“.¹⁸ Podle jeho představ Rusko vstupovalo po přijetí Manifestu 17. října¹⁹ do transformačního stadia, které předpokládalo zřízení a upevnění postavení zákonodárského shromáždění a rozšíření občanských práv a svobod, včetně jejich ochrany. V rozhovoru s novináři saratovských novin *Volga* ze dne 1. října 1909 Stolypin vymezil časový rámec transformace: „Dejte zemi 20 let pokoje a klidu, a to vnitřního i vnějšího. Poté nepoznáte Rusko!“²⁰

---

¹² Průměrný růst průmyslové výroby v devadesátých letech 19. století v Rusku činil 8 %. Srov. Alexander GERSCHENKRON, *Agrarian policies and industrialization: Russia 1861–1917*, Cambridge Economic History of Europe, VI, s. 764.

¹³ Theodora EMMONS, *The peasant and the emancipation*, in: T. Emmons – W. S. Vuchinich (eds.), *The peasant in nineteenth-century Russia*, s. 70; G. ROBINSON, *Rural Russia under the old regime*, s. 94.

¹⁴ Francis WATTERS, *The peasant and the village commune*, in: T. Emmons – W. S. Vuchinich (eds.), *The peasant in nineteenth-century Russia*, s. 153–155.

¹⁵ G. ROBINSON, *Rural Russia under the old regime*, s. 99–100, 243.

¹⁶ Robert GORLIN, *Problem of tax reform in imperial Russia*, *The Journal of Modern History* 49, 1977, č. 2, s. 246.

¹⁷ Sergej Ju. WITTE, *Carstovanie Nikolaya II.*, Berlin 1922, s. 32.

¹⁸ Pjotr A. STOLYPIN, *Nam nužna velikaja Rossija*, in: Jurij G. Felštinskij (ed.), *Polnoe sobranie reči v Gosudarstvennoj Dume i Gosudarstvennom Sovetě, 1906–1911*, Moskva 1991, s. 50–51.

¹⁹ Frank A. GOLDER, *Documents of russian history 1914–1917*, New York 1927, s. 627–628.

²⁰ M. CONROY, *Stolypin's attitude toward local self-government*, s. 459; G. YANEY, *The urge to mobilize. Agrarian reform in Russia 1861–1930*, s. 32.

Stolypinova transformace Ruska probíhala v souladu se strategickým cílem zachování monarchistického státního zřízení. Neměla ohrozit moc cara, dokonce měla být společností vnímána jako iniciativa samotného Mikuláše II. – „zastánce a ochránce moci Ruska, který z Boží vůle uplatňuje nutná opatření v čas nejvyšší nouze, vrací Rusko na cestu pořádku a historické pravdy“.²¹

Stolypin si velmi jasně uvědomoval potřebný směr transformačních změn, a proto si stanovil konečný cíl reformního procesu ve vytvoření právního státu a občanské společnosti v souladu s historickými zvláštnostmi a tradicemi ruského státu.²² Ve Stolypinově pojetí se inovační reformní koncepce, která zdůrazňovala občanskou zodpovědnost, práva a povinnosti jednotlivce a státu, měla stát pro Ruskou říši impulsem pro optimální řešení dlouhodobé systémové krize. Jeho opatření měla řešit spektrum stanovených cílů, mezi něž patřilo zachování jednoty a celistvosti impéria, formování jednotného právního prostředí, reforma politického systému, ochrana občanských práv a svobod, vznik střední třídy, vytvoření efektivní ekonomiky, zabezpečení sociálních potřeb a ochrany obyvatelstva, zvýšení vzdělávací a kulturní úrovně a upevnění mezinárodního postavení země.

Realizátorem reformních myšlenek při jejich uplatnění v praxi měl být stát, jehož dominantní roli ve společnosti vnímal Stolypin jako nezbytnou podmínku úspěšnosti celého procesu.²³ Mluvil o vedoucí úloze státních struktur v rámci transformace politického systému, reformě armády, řešení ekonomických, sociálních, etnických i náboženských poměrů (navrhl např. zákon o rovnoprávnosti Židů, ale ten nakonec nebyl přijat) a upevnění vlivu Ruska podél svých hranic.

K tomu potřeboval po revoluci, která vypukla v lednu 1905, obnovit provozuschopnost úřadů a získat politickou a společenskou podporu k prosazení svého programu. Jeho prvním krokem se proto v tomto směru stalo uklidnění vnitropolitické situace. S tímto cílem vláda přistoupila k tvrdým opatřením, mj. ustavila vojensko-polní soudy,²⁴ které fungovaly až do května 1907. Podle různých údajů jejich činnost znamenala odsouzení a popravení 683 až 6000 osob.²⁵

Vedle potlačení společenských nepokojů se Stolypin pokusil rovněž o vytěsnění a diskreditaci legální politické opozice. Tvrdě zasáhl např. proti kadetům (byť jejich a vládní záměry byly málem totožné), kteří v říjnu 1906 zformulovali tzv. Vyborgský manifest, v němž se mj. zavázali bojovat za omezení moci cara (Stolypin dosáhl odsouzení a potrestání 186 signatářů manifestu).²⁶ „Potlačení“ kadeti, kteří měli být přirozenými spojenci Stolypinovy vlády, se poté pokusili spojit s levicovou socialistickou opozicí a vytvořit s ní protivládní blok. Tomu však zabránily nadměrné

---

²¹ P. A. STOLYPIN, *Nam nužna velikaja Rossija*, in: Ju. G. Felštinskij (ed.), *Polnoe sobranie rečeí v Gosudarstvennoj Dume i Gossudarstvennom Sovetě, 1906–1911*, s. 102.

²² A. ASCHER, *P. A. Stolypin: the search for stability in late imperial Russia*, s. 232.

²³ Alexander V. ZENKOVSKIJ, *Pravda o Stolypině*, Moskva 2002, s. 81.

²⁴ *Ukaz Soveta Ministrov o vojenno-polevych sudach*. Dostupný z [cit. 03–01–2012]: <<http://www.webcitation.org/60qSEhzbc>> .

²⁵ A. ASCHER, *P. A. Stolypin: the search for stability in late imperial Russia*, s. 144; V. VEGER, *Mikuláš II. a jeho svět*, s. 223; Michail N. POKROVSKIJ, *Dějiny Ruska*, Praha 1930, s. 35; Dominic LIEVEN, *The Cambridge history of Russia*, 2, Cambridge 2006, s. 648.

²⁶ Boris N. MIRONOV, *Socialnaja istorija Rossii perioda imperii (XVIII – načalo XX veka)*, 1, Sankt Petěburg 2003, s. 182.

ambice vládních politiků a jejich neschopnost převzít skutečnou politickou odpovědnost.²⁷

V důsledku toho musel Stolypin při prosazování svého programu hledat oporu v politických vrstvách, jimž byla jeho politika krajně nesympatická (šlechta, dvorní kamarila). Na to pak později premiér tvrdě doplatil. Podporu pro svůj program také hledal u největší ruské společenské vrstvy, u rolníků. Proto klíčovou roli při transformaci země přisuzoval agrární reformě, jejíž hlavní úlohou bylo vyrovnání postavení rolníků v Rusku s ostatními společenskými vrstvami, především zlepšení jejich životních podmínek.²⁸

Myšlenka o podstatné změně poměrů na vesnici nebyla z dílny samotného Petra Arkaděviče. Totéž předložil již v roce 1905 Stolypinův předchůdce hrabě Witte a podobné návrhy se objevovali i mezi liberálními intelektuály či dokonce na kongresu šlechty.²⁹ Samotné zemědělské reformě předcházelo přijetí celé řady ukazů (zákonů), kterými se premiér snažil naklonit si rolníky a získat jejich podporu pro vládní politiku. Tak v době mezi první a druhou státní dumou car podepsal Stolypinovy dekrety o občanské rovnoprávnosti rolníků a omezování miru a občiny, o vytvoření stavovsky nediferencované místní samosprávy, o zrušení konfesionálních omezení a o zrovnoprávnění starověrců.³⁰

Přijetí koncepce reformy předcházela dlouhá příprava. Byla vypracována komparativní analýza dopadů carského dekretu o zrušení nevolnictví³¹ z roku 1861 a reform v Prusku, Rakousku-Uhersku, Velké Británii a Francii. I to byl důvod, proč agrární reforma³² z roku 1906 zahrnovala řadu pro Rusko vysloveně revolučních opatření.

Jejím základním stavebním kamenem se stala reorganizace struktury vlastnictví a zvýšení výměru půdy vlastněné rolníky. Rozpor mezi velkostatkáři a rolníky přirozeně spočíval v odlišných názorech na principy rozdělování a zacházení s půdou. První považovali půdu za obyčejný ekonomický statek, který je možné směňovat, prodávat a kupovat. Druzí za Boží dar a věřili tomu, že nemůže nikomu patřit. Že jedině práce je kritérium, podle kterého se půda rozděluje mezi rodinami. V souladu

---

²⁷ R. PIPES, *Russia under the old regime*, s. 34.

²⁸ V. VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět*, s. 224; R. PIPES, *Russia under the old regime*, s. 61.

²⁹ Andrej B. ZUBOV, *Istorija Rossii. XX vek: 1894–1939*, Moskva 2009, s. 202; R. PIPES, *Russia under the old regime*, s. 42.

³⁰ B. N. MIRONOV, *Socialnaja istorija Rossii perioda imperii (XVIII – načalo XX veka)*, 1, s. 319.

³¹ Pro srovnání agrární reformy z let 1861 a 1906 srov. Michail RUMJANCEV, *Stolypinskaja agrarnaja reforma: predposylki, zadači i itogi*, *Voprosy ekonomiki* 10, 1990, č. 3, s. 10; G. ROBINSON, *Rural Russia under the old regime*, s. 58–59; J. SIMMS, *The crisis in russian agriculture the nineteenth century: a different view*, s. 378–382; A. ASCHER, *P. A. Stolypin: the search for stability in late imperial Russia*, s. 78.

³² Dokumenty: O doplnění některých ustanovení platného zákona o rolnickém vlastnictví a způsobech využívání půdy (9. listopadu 1906), O změnách a doplnění některých ustanovení o možnostech vlastnictví půdy rolníky (14. června 1910), O organizaci mechanismu vlastnictví půdy (29. května 1911), O zrušení některých omezení práv obyvatel vesnice a jiných daně placících osob (5. října 1906). Vjačeslav RUMJANCEV, *P. A. Stolypin. Programma reform*, 1. díl, Moskva 2002, s. 108–120; Judith PALLOT, *Land reform in Russia*, Oxford 1999, s. 72–78; P. A. POŽIGAJLO, *Stolypinskaja programma preobrazovanija Rossii (1906–1911)*, s. 81–91.

s tímto, ve své podstatě občinovým, principem se měnil příděl půdy i podle počtu rodinných příslušníků.

Stolypin si ovšem uvědomoval, že pokud nedojde ke zrušení občiny, je zbytečné usilovat o skutečné osvobození rolníků ve smyslu upevnění jejich postavení jako nezávislých zemědělců a vlastníků půdy.³³ Podstatou jeho zákonodárných opatření bylo v této oblasti rozdělení zemědělských občin do dvou skupin: na ty, kde přerozdělování půdy již proběhlo, a na ty, kde k němu zatím nedošlo.

Klíčovým zákonným opatřením v rámci agrární reformy byl Dekret o doplnění některých ustanovení platného zákona o držbě rolnické půdy, vydaný vládou 9. listopadu 1906, podle kterého každý rolník získal právo vystoupit z občiny a nakládat se svým přídělem jako s osobním vlastnictvím. Daný Dekret znamenal podstatný zásah do vlastnických vztahů na venkově: umožňoval totiž jednotlivci či rodině kdykoliv požádat občinu o odchod, přičemž ke schválení byl nutný souhlas prosté většiny jejích členů. V případě, že za posledních 24 let se neuskutečnila procedura rozhraničení půdy v rámci občiny, rolníkovi se přidělovala všechna půda, kterou obdělávala jeho domácnost. Jinak musel zaplatit rozdíl v tržní ceně přidělené a obdělávané půdy.³⁴

Po přijetí dodatku k Dekretu o pozemkové úpravě bylo možné požádat speciální komisi o dědění pozemků, která je pak přidělovala konkrétní rodině. K povinnému zrušení občiny a předání půdy do osobního vlastnictví pak mělo dojít všude, kde se jedna pětina obyvatel přihlásila o půdu a kde v minulých 24 letech nedošlo k jejímu přerozdělování. Ještě dříve byl přijat Dekret 5. října 1906, podle kterého rolníci byli definitivně zbaveni vzájemného ručení, mohli si volně volit místo pobytu a bez omezení vstupovat do státní služby.³⁵

V rámci opatření agrární reformy, zaměřených na posílení a upevnění pozic ruského rolnictva jako sociální třídy v ekonomice, byla schválena omezení na zacházení s půdou novými vlastníky. Byl zakázán obchod či pronájem rolnické půdy jakékoli státní nebo soukromé organizaci či velkostatkářům. Podle Dekretu 19. října 1906 mohla Rolnická banka³⁶ poskytnout zemědělci úvěr jen na pořízení půdy či na zlepšení rolnického hospodářství. Nákup, prodej či převod pozemků byl povolen pouze mezi rolníky.³⁷

Rolnická banka se stala vedle Státní banky důležitým nástrojem likvidace občiny, upevnění a rozšíření soukromého vlastnictví. Finanční podporou, kterou tato banka poskytovala, stát pomáhal vesničanům při koupi či převodu pozemků. Banka půjčovala rolníkům na půdu odkoupenou od šlechty za úrok 4,5 % na 50 let, ale za přís-

---

³³ K tehdejšímu kontroverznímu vnímání cílů a záměrů Stolypinovy agrární reformy obyvatelstvem, šlechtou a odborníky, který svědčil o odporu vůči transformačnímu programu srov. Donald TREADGOLD, *Was Stolypin in favor of kulaks?*, *The American Slavic and East European Review* 14, 1955, č. 1, s. 1–14; Bertram WOLFE, *Lenin, Stolypin, and the russian village*, *Russian Review* 6, 1947, č. 2, s. 79–89; Valentin V. ŠELOCHAEV, *Stolypin's reform and A. A. Kofod, a land use organizer*, *Historical Archive* 19, 2005, č. 1, s. 214–217.

³⁴ I. A. GOLOSENKO, *Stolypinskaja reforma*, *Sociologičeskij žurnal* 3, 1994, č. 4, s. 32; G. YANEY, *The concept of the Stolypin land reform*, *Slavic Review* 23, 1964, č. 2, s. 278.

³⁵ Z. VYDRA, *Život za cara?*, s. 220.

³⁶ Krátký přehled dějin fungování Rolnické banky v Rusku srov. A. GERSCHENKRON, *Agrarian policies and industrialization: Russia 1861–1917*, s. 769–70.

³⁷ G. ROBINSON, *Rural Russia under the old regime*, s. 221; G. PAVLOVSKY, *Agricultural Russia on the eve of the Revolution*, s. 128–9.

ných podmínek.³⁸ Například při prodlení platby se půda odebírala kupci a vracela se zpátky do bankovního fondu k prodeji. Navíc velikost prodávaných pozemků nebyla mnohdy dostatečná pro zabezpečení potřeb průměrné rolnické rodiny. Na druhé straně ovšem tato bankovní instituce také nabízela všestrannou materiální i agronomickou pomoc rolníkům, zabezpečovala dopravu zemědělských produktů apod.³⁹

Součástí agrární reformy byla nová migrační politika,⁴⁰ která měla motivovat rolníky a bezzemky k přesídlení do méně zalidněných oblastí.⁴¹ Rozhodujícím činitelem při jejím prosazování se stala finanční podpora přestěhovalcům. Byl připraven a přijat projekt Pravidel o půjčkách a příspěvcích ze státní pokladny pro osvojení půdy migrantovi, předpokládající poskytnutí úvěru bez pevně stanovené výše a doby splatnosti.⁴² Finance měly sloužit k nákupu zařízení a založení vlastního hospodářství. Charakter této půjčky přitom nebyl ryze hypoteční, tj. v případě prodlení splátek se pozemek nuceně prodával pouze v případě, kdy ostatní způsoby získání peněz selhaly. Vláda také schválila nařízení o změně pravidel poskytování úvěrů pro osvojení půdy přestěhovalci, které podmínilo poskytnutí dalších úvěrů doložením pozitivních výsledků hospodaření ve státem určených tzv. preferenčních regionech.⁴³

Důležitým bodem Stolypinovy agrární reformy bylo vytvoření tříúrovňového systému vzdělávacích institucí.⁴⁴ Vysoké školy připravovaly inženýry-agronomy, kteří obsadili vedoucí místa úseků zemědělství v místních zemstvech a učitelů na středních školách. Základní školy poskytovaly minimální všeobecné a speciální vzdělání v zemědělských oborech, a to jak žákům, tak dospělým rolníkům. Nový vzdělávací systém měl přispět ke zvýšení efektivity obdělávané půdy, ke zjednodušení zavádění

---

³⁸ Od roku 1905 do roku 1914 přešlo do rukou sedláků 9,5 miliónů ha půdy. P. A. POŽI-GAJLO, *Stolypinskaja programma preobrazovanija Rossii (1906–1911)*, s. 141.

³⁹ V. VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět*, s. 248.

⁴⁰ Měla za cíl hospodářské osvojení a rozvoj rozsáhlého území Sibíře a Dálného východu, udržení a posílení přítomnosti ruského etnika na východních a jižních okrajích impéria, které by zabránilo přílivu zejména čínských emigrantů. G. YANEY, *The urge to mobilize. Agrarian reform in Russia 1861–1930*, s. 58.

⁴¹ Jedná se o oblasti západní a jižní Sibíře, Kamčatku a Sachalin; podrobněji k problematice migrační politiky Stolypina srov. Natalia N. ABLAŽEJ – Sergei A. KRASIL'NIKOV, *Massovije agrarnie pereselenija na Vostok Rossii (konec XIX – середина XX. vv.)*, Novosibirsk, 2010, s. 33; Dmitrij N. BELJANIN, *Pereselenie krestjan v Sibir v gody Stolypinskoj agrarnoj reformy*, *Rossijskaja istorija* 19, 2011, č. 1, s. 86–95; Boris N. MIRONOV, *Wages and prices in imperial Russia*, *Russian Review* 69, 2010, č. 1, s. 47–72; Werner Eugen MOSSE, *Stolypin's villages*, *The Slavonic and East European Review* 43, 1979, č. 101, s. 257–274; Michail Viktorovič ŠILOVSKIJ, *Sibirskie pereselenija. Vypusk 1*. Dostupný z [cit. 8–02–2012]: <<http://history.nsc.ru/kapital/project/peres1/index.html>>.

⁴² Výhodné půjčky, dočasné slevy na daních, poskytnutí grantů pro osvojení půdy byly poskytovány rolníkům, kteří se „organizovaně“ přesídlovali na Sibiř, tj. na základě licencí vydaných ministerstvem vnitra. Rolníci bez licencí nárok na finanční podporu neměli. Blíže o vlivu poskytované finanční podpory na rozhodování rolnické domácnosti o přesídlení na Sibiř srov. Eugenia CHERNINA – Paul CASTAÑEDA DOWER – Andrei MARKEVICH, *Property rights and internal migration: The case of the Stolypin agrarian reform in the Russian empire*, Center for Economic and Financial Research 2010, s. 16–30.

⁴³ *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii. XXVII.*, Sankt Petěrburg 1910, s. 376–378. Dostupný z [cit. 03–01–2012]: <<http://runivers.ru/bookreader/book10030/#page/1/mode/1up>>.

⁴⁴ Podrobněji o systému vzdělávání v Rusku po roce 1906 srov. Nicholas HANS, *History of russian educational policy (1701–1917)*, London 1964, s. 76–120.

nových technických zařízení a inovačních postupů na vesnici a ke zevšeobecnění povědomí o právech, které venkovskému obyvatelstvu poskytovaly nově přijaté zákony.⁴⁵

Velkou pozornost v kontextu změn v zemědělství věnovala Stolypinova vláda problematice železnic, které se staly impulsem k rozvoji nejuvzdálenějších oblastí země a předpokladem propojení politických, ekonomických a průmyslových center. Podstatou reformního úsilí v této oblasti byla státem i soukromými akciovými společnostmi financovaná a řízená jejich výstavba.⁴⁶ Tržní konkurence státu a soukromého kapitálu vedla k nalezení efektivnějších způsobů provozu železnic a dalšího rozvoje systému. Nutno však podotknout, že státní společnosti stavěly a spravovaly železnice převážně v oblastech méně atraktivních pro alokaci soukromého kapitálu.⁴⁷

Součástí agrární reformy byla modernizace a zjednodušení daňového systému jako prostředku k navýšení vládních příjmů a čilejší aktivitě ekonomických subjektů na vnitřním trhu.⁴⁸ Reforma obsahovala zřízení progresivního systému zdanění u daně z příjmů fyzických a právnických osob, čímž se výrazně snížila míra zdanění nejchudších vrstev obyvatelstva. Dále došlo k zavedení několikastupňového systému u pozemkové daně, zaměřeného mj. na podporu migrace do méně obydlených oblastí, kde míra zdanění byla mnohdy několikanásobně nižší než v centrálních nejurodnějších oblastech.⁴⁹

3. Ekonomické výsledky zemědělské reformy

Hospodářské úspěchy reformy byly patrné již po krátké době. Překotným tempem pokračovala urbanizace, rychle rostla zemědělská výroba, export produkce i koupěschopnost obyvatelstva. Rusko začalo vyrábět a vyvážet nejvíce zemědělských produktů ze všech evropských zemí. Přesto nutno podotknout, že hospodářské úspěchy země je třeba posuzovat „ruskýma očima“, protože ve srovnání s Evropou zůstávalo ruské zemědělství i po dobu vlády Stolypina (a později) značně zaostalé.

Produkce stoupla v letech 1906–1913 v průměru o 14 %, ⁵⁰ u některých obilovin pak o celých 100 % (pšenice, žito a ječmen). Například sklizeň pšenice vzrostla v roce 1913 na 86 mil. tun, čili 550 kg na osobu oproti 400 kg v roce 1901.⁵¹ Její export tvořil v letech 1911–1914 téměř třetinu světového exportu této obiloviny. Také

---

⁴⁵ V méně dostupných regionech byly zřízeny tzv. agroprůmyslové vzdělávací kurzy a zřizovala se učiliště pro sedláky, které nabízely krátkodobé studium především v oborech dobytkařství a mlékárenství (*Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii. XXVIII.*, Sankt Petěrburg 1911, s. 281–287. Dostupný z [cit. 03–01–2012]: <<http://runivers.ru/bookreader/book10032/#page/1/mode/lup>>).

⁴⁶ A. ASCHER, *P. A. Stolypin: the search for stability in late imperial Russia*, s. 120–141; M. CONROY, *Peter Arkadevich Stolypin. Practical politics in late tsarist Russia*, s. 106–119.

⁴⁷ Cílem byl jejich pozdější prodej do soukromých rukou.

⁴⁸ R. GORLIN, *Problems of tax reform in Imperial Russia*, s. 258.

⁴⁹ Tamtéž, s. 259.

⁵⁰ Pro podrobnější údaje o úrodnosti obilovin a zemědělských rostlin v Rusku v období 1900–1916 srov. Edmon TERI, *Ekonomičeskoe preobrazovanie*, Moskva 2008, s. 38–65.

⁵¹ Sklizeň pšenice v Rusku v letech 1900, 1908, 1912. Srov. P. A. POŽIGAJLO, *Stolypin-skaja programma preobrazovanija Rossii (1906–1911)*, s. 156.

produktivita práce v ruském agrárním sektoru rychle rostla až do roku 1913 (srov. tabulka).

Průměrný výnos v ruském zemědělství z desjatiny (v pudech):

	Průměr let 1908–1912	1912	1913
Ozimá pšenice	56,6	61,4	70,6
Jarní pšenice	39,7	40,1	50,7
Ozimé žito	50,7	54,9	56,1
Jarní žito	37,8	39,1	42,7
Oves	52,2	55,6	61,4
Jarní ječmen	56,3	57,8	64,7

Zdroj: *Rossija 1913 god, statistiko-dokumentalnyj spravocnik*, Sankt Petěrburg 1995, s. 22.

Průměrný důchod obyvatele vesnice v letech 1890–1913 tak vzrostl z 22 na 33 rublů ročně.⁵² Díky státem řízené modernizaci zemědělství vzrostla v letech 1906–1912 výroba zemědělských strojů v Rusku o 122 % a jejich import o 220 %; spotřeba hnojiv se zvýšila na více než 20 mil. pudů v roce 1912 (stále se však využívala jen na 2 % osevních ploch).⁵³

Hodnota zemědělských strojů vlastněných průměrnou domácností vzrostla z 59 na 83 rublů.⁵⁴ Nyní byla na nově obdělávaných teritoriích vybavenost rolníků stroji vyšší než v tradičních agrárních regionech, přesto 58 % domácností nemělo ani kovový pluh.⁵⁵ I nadále však technická úroveň zemědělství zůstávala nízká a převážná část polí byla obdělávána dřevěným rydlem.

Stabilního růstu exportu zemědělských výrobků se podařilo dosáhnout v podmínkách stálého růstu počtu obyvatel (mezi léty 1902 a 1912 vzrostl o 32 mil.). Vývozní zemědělské zisky v roce 1913 činily 52,6 % celkových příjmů z exportu, přičemž vývoz pšenice z Ruska dosáhl 36,4 % celkového světového exportu této obiloviny.⁵⁶ Vysoký přebytek sloužil k úhradě rostoucích půjček, které v období před první světovou válkou souvisely s přílivem zahraničního kapitálu a nákupem surovin, strojů a zařízení v rámci probíhající industrializace země.

⁵² Pro podrobné srovnání uváděných statistických údajů Ruska s ostatními zeměmi. Srov. Brian MITCHELL, *International historical statistics*, London 1998.

⁵³ G. YANEY, *The urge to mobilize. Agrarian reform in Russia 1861–1930*, s. 193.

⁵⁴ G. TOKMAKOFF, *Stolypin's agrarian reform: an appraisal*, s. 127.

⁵⁵ D. TREADGOLD, *The great Siberian migration*, s. 116.

⁵⁶ M. O. RUMJANCEV, *Stolypinskaja agrarnaja reforma: predposylki, zadači i itogi*, s. 16–17; G. YANEY, *The urge to mobilize. Agrarian reform in Russia 1861–1930*, s. 565–585.

Export Ruska v letech 1900–1912 (v mil. rublů):

Rok	Export			Přebytek
	Potraviny	Dobytěk	Celkem	
1900	395,5	16,0	411,5	295,8
Průměr 1898–1902	430,7	17,1	447,8	330,8
1908	547,9	19,9	567,8	348,6
1912	788,6	30,0	818,6	675,8
Průměr 1908–1912	843,1	24,2	867,3	672,2
Poměr 1898–1902/1908–1912	+95,7%	+41,5%	+93,6%	+203%

Zdroj: P. A. POŽIGAJLO, *Stolypinskaja programma preobrazovanija Rossii (1906–1911)*, s. 156.

Osvobození rolnictva probíhalo relativně rychle. V letech 1907–1911 ohlašovalo své rozhodnutí vystoupit z občiny 76 798 domácností ročně, v následujících dvou letech dokonce 160 952. V roce 1908 tedy vystoupilo z občiny více než 500 000 rolníků, a v dalším roce – dokonce 579 000, nejvíce za období 1905–1914. 2,5 mil. domácností do roku 1916 začalo hospodařit samostatně (více než čtvrtina celkového počtu) na 17 mil. děsjatinách půdy (15 % půdního fondu občin). Více než 1,3 mil. z nich přitom hospodařilo v tzv. chutorech, osamocených venkovských dvorech. Ty zabíraly přibližně 2,7 mil. děsjatin půdy.⁵⁷

Držba půdy v 50 guberniích evropského Ruska v letech 1877–1911 (v procentech):

Rok	Šlechta	Rolníci	Kupci	Měšťané	Ostatní
1877	77,8	7,0	12,2	2,0	1,0
1887	68,3	13,1	13,4	2,9	2,3
1905	52,5	23,9	16,6	3,6	3,4
1911	44,3	31,2	18,4	3,9	2,3

Zdroj: A. N. ČELINCEV, *Pomeščeje chozjajstvo Rossii pered revoluciej*, in: *Zapiski instituta izučenija Rossii I.*, Praga 1925, s. 14.

Do roku 1916 z občiny celkem vystoupily 3 mil. domácností (třetina celkového počtu) a do osobního vlastnictví přešlo 22 % osevni plochy občiny.⁵⁸ V důsledku reformy občina zcela zmizela v jižních regionech Ruské říše, např. v Besarábii (dnešní Moldávie) a na Poltavsku (západ Ukrajiny). Na severním Kavkazu, v jižním Rusku

⁵⁷ G. PAVLOVSKY, *Agricultural Russia on the eve of the Revolution*, s. 120; E. TERI, *Ekonomičeskoe preobrazovanie*, s. 81.

⁵⁸ D. TREADGOLD, *The great siberian migration*, s. 116.

a v některých centrálních regionech (Kurská gubernie) obecina ztratila dominantní pozici na vesnici.

Území osídlené pěti miliony přestěhovalci (2/5 domácností z celkového počtu 47 gubernií evropské části Ruska) do začátku roku 1914 činilo 25 milionů děšjatin. Výměra osevních ploch v Rusku se celkově zvětšila v roce 1914 ve srovnání s rokem 1902 o 10,6 mil. děšjatin (o 14 %), z toho v centrální části o 8 %, na Sibiři o 71 % a na severním Kavkazu o 47 %.⁵⁹ Tzv. vystěhovalecká kampaň přispěla k pokroku v sociálním a ekonomickém rozvoji sibiřských oblastí. Počet tamního obyvatelstva vzrostl o 153 %, objem obdělávané půdy se zvýšil během sedmi let o 80 % a produktivita práce v zemědělství o 90 %.⁶⁰

Půjčky Rolnické banky nemohly v plné míře uspokojit finanční požadavky rolníků, začala se tak rozvíjet úvěrová kooperace. Byla vytvořena síť úvěrových institucí, úvěrových spořitelen a úvěrových družstev poskytujících rolníkům kredity na běžné potřeby. Začátkem roku 1914 fungovalo v Rusku již více než 30 tisíc družstev se stamilionovými obraty (z toho v zemědělství 15,6 %). Tato družstva sdružovala přes deset milionů obyvatel říše.⁶¹ Možnosti získání úvěru byly impulsem k rozvoji výrobních, spotřebitelských a odbytových družstev, vznikla např. mléčná a olejová sdružení, spotřebitelské obchůdky, rolnické družstevní továrny na výrobu mléčných výrobků atd.⁶²

4. Zhodnocení a kritika reformy

Zemědělská reforma Stolypina se obecně považuje za jednu z nejúspěšnějších v dějinách carismu. Inspirovaná příklady ze Západu, především Rakouska-Uherska a Pruska, byla zaměřena na rozbití archaické struktury ruské vesnice a na zavádění individuálního způsobu obdělávání půdy. Ve srovnání s reformami cara Alexandra II. (1818–1881) byla Stolypinova reforma propracovanější a komplexnější, poskytovala prostředky k založení vlastního hospodářství, zaměstnání dalších rolníků.⁶³

Z hlediska hospodářských ukazatelů, kterých dosáhlo Rusko na začátku druhého desetiletí minulého století, je úspěch zemědělské reformy P. A. Stolypina zřetelný jak z kvantitativního hlediska, tak z hlediska dosažených strukturálních změn na ruské vesnici.

Agrární reforma přispěla k povznesení technické úrovně zemědělství, zajištění soběstačnosti v potravinách a zvýšení produktivity práce.⁶⁴ Komplexní přístup k pro-

---

⁵⁹ Michail A. DAVYDOV, *O statistice zemleustrojstva v Rossii (1907–1913)*, *Ekonomičeskaja istorija* 10, 2002, č. 4, s. 446–449; TÝŽ, *Statistika zemleustrojstva v chode Stolypinskoj agrarnoj reformy*, *Rossijskaja istorija* 19, 2011, č. 1, s. 56–72.

⁶⁰ M. ŠILOVSKIJ, *Sibirskie pereselenija. Vypusk 2. Komitet Sibirskoj železnoj dorogi kak organizator pereselenii: Sbornik dokumentov*. Dostupný z [cit 8–02–2012]: <<http://history.nsc.ru/kapital/project/peres2/index.html>>.

⁶¹ *Rossija 1913 god, statistiko-dokumentalnyj spravocnik*, Sankt Petěrburg 1995, s. 189.

⁶² K. A. SOLOVIEV – K. I. MOGILEVSKIJ, *P. A. Stolypin. Lichnost i reformy*, s. 109–119; P. DUKES, *A history of Russia*, s. 220–237.

⁶³ A. GERSCHENKRON, *Agrarian policies and industrialization: Russia 1861–1917*, s. 781; Robert McNEAL (ed.), *Russia in transition 1905–1914, evolution or revolution?*, New York 1970, s. 39; G. ROBINSON, *Rural Russia under the old regime*, s. 81.

⁶⁴ G. TOKMAKOFF, *Stolypin's agrarian reform: an appraisal*, s. 127.

blematicke osídlení nových území a souběžného dobrovolného přestěhování sedláků předpokládající narušení fungování občiny vytvořilo úrodnou půdu pro založení racionálního a konkurenceschopného zemědělství na tržní bázi. Vznik početné vrstvy soukromých rolnických hospodářství – farmářů – stimuloval dynamický rozvoj ruského agrárního sektoru. Započalo majetkové rozvrstvení vesnického obyvatelstva.⁶⁵

Výše popsané výsledky ukazují rozsah transformace, kterým procházela ruská společnost během Stolypinovy pětileté činnosti ve funkci ministerského předsedy. Díky působení Stolypina v čele vlády a jeho reformnímu programu Ruská říše evidentně zbohatla, ale teprve vstupovala na dráhu perspektivního rozvoje přeměny ze zaostalé agrární země v agrárně-průmyslovou. Přesto považuji úspěch agrární reformy P. A. Stolypina jen za částečný, a to z několika důvodů. Za prvé, pomalé prosazování reformy, za druhé, „nedemokratický“ způsob prosazování vládního reformního programu, a za třetí, neschopnost zapojit do procesu „privatizace“ půdy samotné rolníky.

Příčinami pomalejšího prosazování reformy byly, podle mého mínění, jak nedostatky Stolypinových reformních návrhů a vydaných dekretů, tak objektivní příčiny. Mezi objektivní příčiny řadím následující skutečnosti. Za prvé, odpor konzervativních velkostatkářů. Velkostatkáři se totiž snažili minimalizovat objem půdy, určené pro rozdělení mezi rolníky. Jako „mluvčí“ této společenské skupiny vystupoval velkokníže Vladimir Alexandrovič, jenž přesvědčoval cara o škodách, které přinesou vládní reformy, a šířil obavy, že šlechta a carská rodina mohou přijít o veškerou půdu. Důsledkem bylo to, že klíčová opatření vstoupila v platnost až s několikaletým zpožděním: trvalo např. čtyři roky, než car schválil v roce 1911 jeden ze zásadních reformních návrhů Stolypina – Zákon o chutorech a otrubech.⁶⁶

Za druhé šlo o konzervatismus rolnické občiny. Ruský negramotný rolník, který neměl zkušenosti s institutem osobního vlastnictví, se domníval, že půda smí patřit jen tomu, kdo ji obdělává. Myšlenka tzv. černého přerozdělení,⁶⁷ kdy by se veškerá půda měla dostat do rukou vesnické chudiny zdarma, byla u rolníků velice populární i díky působení početných socialistických agitátorů, kteří slibovali brzké ukončení vlády velkostatkářů. I to byl důvod, proč rolníci neochotně vystupovali z občiny, i když k tomu existovaly příležitosti.⁶⁸

Za třetí, nedostatek času. Pro rozbití občiny bylo nutné alespoň několik desetiletí. Jak se Stolypin vyjádřil v rozhovoru s novináři deníku *Volga* o minimálně dvaceti letech klidu.⁶⁹ Za čtvrté, odpor ruské konzervativní a „socialistické“ inteligence,

---

⁶⁵ D. N. BELJANIN, *Pereselenie krestjan v Sibir v gody Stolypinskoj agrarnoj reformy*, s. 93.

⁶⁶ A. KORROS, *A reluctant parliament: Stolypin, nationalism, and the politics of the Russian Imperial State Council, 1906–1911*, s. 76.

⁶⁷ T. EMMONS, *The peasant and the emancipation*, in: W. S. Vuchinich – T. Emmons (eds.), *The peasant in nineteenth-century Russia*, s. 70; G. ROBINSON, *Rural Russia under the old regime*, s. 56.

⁶⁸ Ke vnímání Stolypinových reform rolnictvem srov. G. ROBINSON, *Rural Russia under the old regime*, s. 233; G. PAVLOVSKY, *Agricultural Russia on the eve of the Revolution*, s. 133–139; A. GERSCHENKRON, *Agrarian policies and industrialization: Russia 1861–1917*, s. 796; David MACEY, *The peasant commune and the Stolypin reforms: peasant attitudes, 1906–1914*, in: Robert Bartlett (ed.), *Land Commune and Peasant Community*, London 1990, s. 219–236.

⁶⁹ A. ASCHER, *P. A. Stolypin: the search for stability in late imperial Russia*, s. 12.

kteřá v důsledku politické liberalizace po revoluci z roku 1905 mohla vystoupit z ilegality. Pravicová inteligence považovala reformu za přímou hrozbu stávajícímu politickému zřízení. Levice se stavěla proti Stolypinské „privatizaci“ půdy a rozvrstvení obyvatelstva, protože ji považovala za nepřírozenou pro ruskou společnost. Současně proti Stolypinovi vystupovala nejen levicová radikální inteligence, která vyžadovala násilné zabránění půdy za účelem jejího bezplatného předání rolníkům, ale i její umírněnější část. Například eseři se obávali, že se zánikem občiny zmizí smysl jejich volebního programu, a sociální demokraté usoudili, že Stolypin likviduje podmínky pro ruskou revoluci. Stolypin tak musel hledat kompromis.

Za páté, nesouhlas s reformou představitelů ruské pravoslavné církve, kteří protestovali proti zavedení tržních vztahů v zemědělství. Poukazovali na tradice kolektivního obdělávání půdy, vycházející ze základů ruské pravoslavné víry, která nábádala k výpomoci a spojení úsilí rolníků v rámci občiny v překonání životních nesnází a problémů.

Analýza jednotlivých reformních návrhů a vydaných dekretů z let 1906–1911 také poskytuje vysvětlení pomalejšího procesu transformace vesnice. Dekret 5. října 1906 byl původně zaměřen na liberalizaci vztahů v zemědělství cestou zjednodušení výstupu rolníků z občiny a vytvoření chutorů. Stolypin v rámci daného dekretu původně zamýšlel prosadit také bezplatný převod státní ladem ležící půdy na Sibiři a finančně podpořit všechny rolníky, kteří se rozhodnou pro přestěhování se do vzdálenějších oblastí. Nicméně v průběhu parlamentního vyjednávání a připomínkovacího procesu ve Státní radě byla do návrhu zabudována omezení na zacházení s půdou při jejím prodeji a nutnost dosažení většinového souhlasu členů občiny na výstup z ní. Byly rovněž vytvořeny tzv. preferenční regiony. Důsledkem toho došlo ke ztížení procesu osamostatnění rolníků a zpomalení osídlení Sibiře a Dálného východu. Hlavní příčinou byla skutečnost, že na státní finanční pomoc se mohli spolehnout jen ti, kteří se stěhovali na základě centralizovaných seznamů ministerstva vnitra. To vedlo asi třetinu „ruských pionýrů“ k tomu, aby se vrátila zpět do evropské části Ruska, kde tím nastal problém s přelidněním a nedostatkem půdy.⁷⁰

Příčinou, proč se lidé vraceli zpět, byl i pomalý rozvoj infrastruktury, který vedl ke komplikacím při uplatnění jednotlivých opatření migrační politiky v praxi. Například širší rozchod železnice brzdil přepravu obyvatelstva ze západních evropských oblastí na Sibiř, vedl k nedostatečnému zásobování potravinami a surovinami apod. Rozvoj železniční sítě v jednotlivých regionech probíhal za Stolypinovy vlády separátně od modernizace doprovodné infrastruktury, tj. nádraží, vlakových souprav atd. Absence odpovídajícího systému vzdělávání odborníků způsobila snížení kvality přepravy nákladů a obyvatel a zvýšenou poruchovost techniky.⁷¹

Přijetí Dekretu 9. listopadu 1906 znamenalo osvobození rolnické půdy od břemen vůči jejím původním vlastníkům. Byla tedy napravena chyba agrární reformy Alexandra II. Nevytvořily se však podmínky pro finanční nezávislost nových vlastníků, především nebyl zajištěn přístup ke kapitálu a nebyla vymezena pravidla přidělování půdy občinou. Přísné požadavky bank vedly nezávislého rolníka k tomu, že musel zastavovat vlastněnou půdu, což značně zvětšovalo riziko její ztráty v případě ne-

⁷⁰ Vladimír V. KAZAREZOV, *Stolypin: istorija i sovremennost'*, Novosibirsk 1991, s. 43.

⁷¹ E. TERI, *Ekonomičeskoe preobrazovanie*, s. 112.

úrody (po neúrodě v letech 1911–1912 byla asi čtvrtině rolníků půda bankami zabrána). Navíc, úvěry na pořízení půdy byly poskytovány jen rolníkům, kteří nic nevlastnili. Naopak ti, kteří odkoupili příděl z vlastních prostředků, nemohli tento úvěr využít na rozvoj hospodářství. Celkově tedy nerozvinutý bankovní sektor (úvěry rolníkům poskytovaly jen Státní banka a Rolnická banka) a zvýšené riziko, které museli rolníci vlastníci půdy podstoupit, je nemotivovalo k zavádění inovací a modernizaci zemědělských přístrojů, které museli využívat.

Dekret tedy stimuloval výstup rolníka z obcí prostřednictvím předání části společně vlastněné půdy do rukou osamostatňující se rodiny (pokud se nerozhodne přestěhovat jinam). Záleželo však na samotném společenství rolníků, který pozemek bude předán jednotlivci (v případě, že za posledních 24 let rozhraničení půdy skutečně proběhlo). Často se stávalo, že jednotlivé parcely v osobním vlastnictví byly situovány uprostřed občinového pozemku nebo byly rozptýleny na více místech. Navíc vlastníci pozemkového pásu u střídavého rozčlenění zemědělské půdy nesměli podle zákona ohrazovat, okopávat ani oplocovat vlastní pozemek (nemohli ho bez souhlasu společenství ani prodat) a bránit v přístupu dobytku sousedů. Museli tedy synchronizovat vlastní zemědělský cyklus s občinou. Znamenalo to značné zpomalení vytváření chutorů a farmářských hospodářství, což vedlo k prohloubení závislosti rolníků na občině, zvláště v centrálních regionech Ruska. Jen v případě, že se parcela v osobním vlastnictví nacházela na okraji obce, nebo se rolník rozhodl odstěhovat na Sibiř, mohl se svým pozemkem volně zacházet.

Početnějšímu výstupu z obcí bránila další skutečnost, a to velice komplikovaný, technicky a organizačně náročný proces rozdělení pozemkového fondu obce. Určení pozemku k vyčlenění, vypočítání ceny pozemku a případné kompenzace, zajištění volného průjezdu vesnicí a přístup vlastníků k vodě vyžadovalo provedení nákladných a dlouhotrvajících zeměměřičských procedur a laboratorního zpracování výsledků. Rolníci toho ale nebyli schopni, nemohli si ani z finančního důvodu najmout zeměměřiče, jichž navíc byl v Rusku nedostatek. Trvalo až do roku 1909 než vláda odsouhlasila bezplatné poskytnutí zeměměřičských služeb a zorganizovala kurzy topografie v Konstantinovském mezním institutu.

Skutečné vyřešení situace v oblasti předání a volného zacházení s pozemkem samostatnými rolníky přinesl až zákon z roku 1910 O změnách a doplnění některých ustanovení o možnostech vlastnictví půdy rolníky, který umožňoval předání do osobního vlastnictví pásů pozemku u střídavého rozčlenění půdy, jejich oplocení a prodej. Svědčí o tom údaje z roku 1911, kdy byl zaznamenán výrazný nárůst počtu výstupů z obcí a družstev sdružujících farmáře.

Úspěch Stolypinovy agrární reformy také považují za částečný z důvodu vyloučení politické opozice z procesu tvorby vládní politiky a využití „mimořádných“ okolností k prosazení reformních kroků (jmenovitě paragraf 87). Podle řady autorů⁷² Stolypin přímo nenáviděl opozici („nenáviděl kadety víc jak revolucionáře a podle toho se také choval“) a nechápal její tvůrčí element pro rozvoj země. Tím se vysvětluje jeho rozchod s demokratickou opozicí, jenž neumožňoval smír, a snaha o její vytlačení z veřejného života a diskreditaci v očích potenciálních voličů. Bylo to pro

---

⁷² V. VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět*, s. 225; G. YANEY, *The urge to mobilize: agrarian reform in Russia, 1861–1930*, s. 119.

Rusko velké neštěstí. A to proto, že jedině za podpory liberálních politických stran (kadeti, oktjabristé), jak se ukázalo v budoucnu, byl jeho reformní program realizovatelný, jelikož car, stejně jako převážná část inteligence a šlechty, nemohli mít zájem na změnách, které Stolypin předpokládal uvést do praxe.

Reforma plně neuspěla i v důsledku toho, že nedokázala ve své podstatě nadchnout ty, na které byla zaměřena. Ruské rolnictvo totiž i nadále toužilo přes různorodé slevy a dary, které předpokládala Stolypinova reforma, žít v miru a nehrnulo se do soukromého vlastnictví půdy. Stalo se tak proto, že se občina na ruské vesnici zformovala již dávno pod vlivem mnoha faktorů, především historického a klimatického (od doby tatarské moci se rolníci nuceně i dobrovolně sdružovali proto, aby společně čelili moci velkostatkářů a vypomáhali si navzájem v nouzi; zároveň tím zjednodušovaly státu výběr daní a potlačení nepokojů). Občinu vytvářely většinou rozvětvené rodiny v čele s hospodářem, které distribuovaly společnou půdu mezi jednotlivými jejími členy, měly na starosti platbu daní, trestání menších zločinů, zajišťovaly dokonce i vojenské odvody.⁷³

Pokus Stolypina o její likvidaci a zavedení kapitalistické formy zemědělské výroby, soukromého vlastnictví půdy, která nebyla kontrolována a rozdělována, se setkal s nechápavým postojem jejích příslušníků, kteří trvali na staleté existenci této instituce a odmítali její privatizaci. Navíc, samostatné obdělávání půdy se v ruských klimatických podmínkách tuhé zimy, krátkého léta a chudé půdy ani občině alternativou stát nemohlo. Přežít v takovém prostředí se dalo pouze v rámci určitého společenství, kdy riziko neúrody bylo několikrát menší bez ohledu na to, jakým způsobem se půda obdělávala.⁷⁴ Podle některých výpočtů⁷⁵ ruský rolník dokázal ziskově provozovat vlastní hospodářství, pokud měl min. dvacet až třicet hektarů půdy. Ve srovnání s jihoevropskými zeměmi se jednalo o nepoměrně větší území. Tak k tomu stačilo pouze pět až deset hektarů.

Navíc ruskému zemědělci chyběly základní znalosti a zkušenosti k samostatnému hospodaření. Jelikož jeho dosavadní způsob práce byl převážně samozásobitelský, nechápal možnosti a perspektivy existence trhu. Mnohem lákavější se ukázala být alternativa zabránění cizího majetku. Absence vhodné zaměstnanecké či rekvalifikační politiky se tak projevila jako výrazný nedostatek agrární reformy. Mohla totiž usměrnit proces vysvobození nekvalifikované pracovní síly na vesnici, která odcházela do města. Mezi novými obyvateli měst tvořila většinu vesnická chudina nebo zbídačení rolníci, kteří rozšířili řady proletariátu, jenž se v roce 1917 stal hybnou silou dvou revolucí.

V důsledku výše zmíněných skutečností tempo transformace ruské vesnice probíhalo relativně pomalu, do roku 1911 se nepodařilo zformovat novou početnější vrstvu bohatých rolníků (farmářů), kteří by se mohli stát oporou režimu. Zavedení soukromého vlastnictví půdy vedlo jenom čtvrtinu sedláků k odtržení od občiny. Rolníci nebyli ochotni stěhovat se do chutorů. Možnosti přechodu na dosud neosídlená

---

⁷³ M. O. RUMJANCEV, *Stolypinskaja agrarnaja reforma: predposylki, zadači i itogi*, s. 12; G. YANEY, *The Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia, 1861–1930*, s. 33.

⁷⁴ D. ATKINSON, *The end of the russian land commune, 1905–1930*, s. 106.

⁷⁵ P. LIASCHENKO, *History of the national economy of Russia to the 1917 revolution*, s. 223.

území využila jen polovina zemědělců, což ztěžovalo pokusy vlády o likvidaci deficitu půdy v centrálních regionech země.

5. Závěr

Stolypin přebíral Rusko v situaci vnitřního politického konfliktu. Vyznačovalo se slabou centrální autoritou, teroristickými útoky, působením reakčních skupin, separatismem, bezprávím a korupcí, rozpočtovým schodkem, nedůvěrou ve stát i alkoholismem.⁷⁶ Rozhodující význam při řešení krize Stolypin proto přikládal reformám a od nich se odvíjející změně v rozvoji Ruska. Jako nejdůležitější se v tomto smyslu jevila agrární reforma z roku 1906. Její politický a hospodářský přínos je z dnešního pohledu očividný. Reforma totiž příznivě ovlivnila společenské klima v zemi. Ubylo rolnických nepokojů, vzrostla důvěra veřejnosti vůči státu, společnost přestávala reagovat na revoluční myšlenky.

Přestože se v letech 1906–1911 počet obyvatel Ruské říše zvýšil o 20 milionů, země evidentně bohatla. Exportní zisky z prodeje zemědělské produkce tvořily polovinu HDP, Rusko dodávalo na světový trh 30 % pšenice, vládě se podařilo zlikvidovat deficit státního rozpočtu, přebytky se používaly k nákupu strojů a zařízení pro účely industrializace, rostla technická úroveň zemědělství. Rozvoj zemědělského úvěru vedl ke vzniku široké regionální bankovní sítě, zvýšení koupěschopnosti obyvatelstva rozšiřovalo velikost vnitřního trhu, zvyšovalo spotřebu potravin a průmyslové produkce.

Přesto byl úspěch agrární reformy jen částečný. V důsledku objektivních a subjektivních skutečností se vládě nepodařilo prosadit stálé změny a transformovat ruskou vesnici, většina rolníků se pro reformu nenadchla a toužila i nadále žít v občině. Ruské zemědělství i nadále zůstávalo z evropského pohledu na prahu vývoje: produktivita práce byla nízká, používání umělých hnojiv nepatrné, docházelo k rychlé majetkové diferenciaci lidí na venkově. Úspěšnějšímu prosazení plánů a akcí Stolypinovi zabránila i absence politických spojenců, kteří by mohli podpořit snahu premiéra.

Revoluce z roku 1905, první liberální agrární reforma a další legislativní inovace P. A. Stolypina poskytly ruské společnosti šanci na transformaci, změnu centralistické podstaty vývoje a kolektivistické ideologie charakteristické pro její politické a hospodářské dějiny.⁷⁷ Daná historická šance však zůstala nevyužita.⁷⁸

SUMMARY

The situation the Russian Empire was in when Stolypin took over as the Prime minister was characterized by deepening political, economic and social crises: corruption, lawlessness, the rise of radical terrorist groups, separatism of national provinces, etc. In Stolypin's view, the only way out

---

⁷⁶ A. ASCHER, *P. A. Stolypin: the search for stability in late imperial Russia*, s. 68–81.

⁷⁷ Diskuse na téma primátu politických cílů nad ekonomickými v ruské politice srov. A. GERSCHENKRON, *Agrarian policies and industrialization: Russia 1861–1917*, s. 794.

⁷⁸ V Ruské federaci se dnes zdůrazňují vazby současné politiky na reformy P. A. Stolypina, diskutuje se o nutnosti navázat na tehdejší úspěchy, zejména v oblasti osvojení a atraktivnění vzdálenějších regionů země.

of this situation was the implementation of radical reforms. Those reforms were multifarious, but key importance was assigned to agricultural reform. Some of his goals in this area were the development of large-scale individually-owned farms (*khutors*), introduction of agricultural cooperatives, development of agricultural education, improvements in the rights of citizens, dissemination of new methods of land improvement, and offering affordable lines of credit for peasants.

In spite of fact that this reform laid the groundwork for the construction of a market-based agricultural system in Russia, its effects were limited by both objective and subjective factors, namely the mutual opposition among the gentry, intelligentsia and the Orthodox Church, lack of sufficient time for the reforms to take effect, the Russian peasantry's unwillingness to accept changes, and the shortcomings of laws that were enacted. As a result, Russian society missed its historical opportunity to change, but the study of Stolypin's legacy provides us today with the chance to explain and promote the great Russian statesman's ideas.

Рух опору в Україні 1960–1990. Енциклопедичний довідник. Головний редактор Осип Зінкевич. Видання друге, доповнене. Київ, СМОЛОСКИП 2012, 895 с. ISBN 978-966-2164-14-5.

(Resistance movement in Ukraine 1960–1990. Chief Editor Osyp Zinkewych. Second edition. Kyjiv, SMOLOSKYP 2012.)

Encyklopedický register *Hnutie odporu na Ukrajine v rokoch 1960–1990* je venovaný udalostiam, ktoré sa začali na Ukrajine začiatkom roku 1960 a zavřišli sa nezávislosťou Ukrajiny roku 1990. Prvé vydanie tejto dôležitej knihy vyšlo v Kyjeve roku 2010.

V úvode k anotované knize se dozvedame, že vydanie obsahuje problematiku národných a ľudských práv. V ňom sa kladie dôraz na „šesťdesiatníctvo“ ukrajinského samizdatu, zrod disidentského hnutia. Register totiž obsahuje nielen biografické údaje dejateľov a informácie ich diel, neformálnu tlač a opozičné viacjazykové vydania, ale aj podrobnú bibliografiu tvorby účastníkov hnutia odporu, politických väzňov a represovaných, spomienok a ohlasov zahraničnej tlače. Nájde-me tu aj informáciu o činnosti ilegálnych skupín na Ukrajine a tiež aj organizácie a výbory na obranu ukrajinských väzňov v západných krajinách. Zdôrazňujú sa najmä represie sovietskej moci. Rad článkov informuje o činnosti ukrajinskej diaspory a inojazyčných dejateľov, ktorí sa zastávali predstaviť ukrajinského právoobraného hnutia, spolupracovali s nimi a ilegálne prevážali knihy samizdatu na Západ.

Encyklopedický register je spoločnou prácou kolektívu autorov, ktorí sa zúčastnili disidentského hnutia na Ukrajine, skúmali jeho archívne materiály, ktoré sa nachádzajú v Múzejnom archíve ukrajinského samizdatu vo vydavateľstve SMOLOSKYP v Kyjeve. Zo slovenských dejateľov sú v tejto encyklopédii: Juraj Bača (1932), Mikuláš Mušynka (1936) a Mikuláš Nevrlý (1916). Každý z nich ilegálne provázal na Ukrajinu diaspornú a inú západnú protisovietskú literatúru a z Kyjeva, Lvova, či Charkova dostával na západ rukopisy I. Dziuby (Internacionalizmus či rusifikácia?), V. Čornovola (Ne šťastie z rozumu), V. Moroza (Kronika odporu) a iných disidentov, bojovníkov za slobodu Ukrajiny.

Druhé vydanie tejto encyklopedickej príručky obsahuje nové a doplnené biografické a tematické údaje. Encyklopédia je bohato ilustrovaná fotografiami. Na záver si môžeme prečítať Deklaráciu práv človeka, schválenú OSN 10. decembra 1948. Encyklopédiu uzatvára bibliografia problematiky oslobodeneckého hnutia na Ukrajine. Táto encyklopédia je určená bádateľom, študentom a profesorom vysokých škôl ako aj širokému okruhu čitateľov, ktorí sa zaoberajú dejinami oslobodeneckého hnutia na Ukrajine.

Mikuláš Nevrlý

Československo-bulharské hospodářské vztahy v letech 1918–1933

Enčo Minčev

Czechoslovakian-Bulgarian Economic Relations in 1918–1933

This study examines bilateral economic relations between Czechoslovakia and Bulgaria in the period from 1918 to 1933, the year the first economic trade agreement was signed. The author concentrates mainly on agreements and trade relations – beginning with the first agreement from the year 1920, followed by the greatest benefits of the two countries' reciprocal trade in 1925, and ending with the economic trade agreement of 1933. This study particularly focuses on the 1920s, and its main objective is to describe certain events in detail. It also demonstrates that in bilateral Czechoslovakian-Bulgarian trade relations, Bulgaria was not such an important trade partner for Czechoslovakia, but Czechoslovakia was very important for Bulgaria. This study is based on numerous literary and historical sources published in Bulgarian and Czech.

Key words: History, economic relations, Bulgaria, Czechoslovakia, trade agreements, interwar period

Studie se zabývá hospodářskými vztahy mezi Československou republikou a bulharským královstvím v období od roku 1918 do roku 1933, kdy byla podepsána první hospodářská smlouva mezi oběma státy. Zaměřuje se na vývoj právně-smluvních vztahů a věnuje se rovněž vzájemnému obchodu. Studie vrhá světlo na otázky, které doposud nebyly v českých a československých odborných publikacích příliš prozkoumány. Jednou z prací, která se věnuje československo-bulharským hospodářským vztahům, je kapitola v knize Čestmíra Amorta o vztazích těchto dvou států,¹ kde autor rozebírá tuto otázku zejména ve 30. letech, a to ještě za pomoci jediného archivního fondu Ministerstva zahraničních věcí. Kromě toho se na určitých místech, odkazuje na ideologické pojmání těchto vztahů. O dvacátých letech jsou zmínky jen ve srovnání s léty třicátými. Výrazně hodnotnější je studie Zdeňka Sládka, která se věnuje přímo otázce vzájemných hospodářských vztahů.² Další prací je článek Valeriána Bystrického, věnovaný problematice hospodářských vztahů ve 30. letech.³

¹ Čestmír AMORT a kol., *Dějiny československo-bulharských vztahů*, Praha 1980, s. 311–320, kapitola: Československo-bulharské hospodářské vztahy ve třicátých letech.

² Zdeněk SLÁDEK, *Hospodářské styky mezi ČSR a Bulharskem ve 20. letech*, Slovanský přehled 73, 1987, s. 242–245.

³ Valerián BYSTRICKÝ, *Československo-bulharské hospodářské vztahy v 30. letech*, Slovanský přehled 65, 1979, s. 310–322.

V tomto ohledu se předložená studie věnuje hlavně 20. letům a klade si za cíl proniknout hlouběji do některých jevů, smluv a obchodů ve zkoumaném období. Vychází z řady pramenů, protože jak už bylo naznačeno, je v literatuře toto téma poměrně chudě zastoupeno. Archivní fondy Národního archivu (NA), ze kterých práce vychází, jsou následující: fond Ministerstva průmyslu, obchodu a živnosti (MPOŽ), fond Ministerstva veřejných prací (MVP), fond Úřadu pro zahraniční obchod (ÚPZO). Pro sestavení práce byly použity i další archivní materiály, a to z archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR (dále AMZV) a Hlavního státního archivu v Sofii (Centralen Dâržaven Archiv, dále CDA). Hlavní státní archiv v Sofii schraňuje celý archiv bulharského ministerstva zahraničních věcí do roku 1944 v jediném obsáhlém fondu vedeném pod číslem 176 k.

Obecné předpoklady

Po skončení první světové války se začalo zotavovat hospodářství evropských států, obnovovaly se vzájemné obchodní vztahy. Existovaly však určité problémy, spojené především s nedostatkem potravin a inflací evropských měn.⁴

Bulharské hospodářství se v době po skončení první světové války nacházelo v hluboké krizi. Připomeňme si, že bulharský stát ve druhé dekádě 20. století vedl tři války za sebou, počínaje říjnem 1912.⁵ Tato dlouhá doba válek skončila až uzavřením Soluňského příměří 29. září 1918. Následky pro bulharské hospodářství byly tragické. Bulharsko ztratilo 414 tisíc práceschopných mužů a většina tažných zvířat byla ze zemědělství odvedena pro vojenské účely. Nastala krize v zemědělství, což bylo zdrcující pro agrární stát, jakým tehdy Bulharsko bylo.⁶ Další tvrdý dopad na bulharské hospodářství měly po válce reparace, a to jak peněžní (2 miliardy 250 milionů francouzských franků), tak i materiální vůči vítězným státům. Navíc krizi prohloubil i příchod obyvatelstva z etnicky bulharských teritorií mimo hranice státu, směřující do Bulharska (především z Řecka).⁷

Poválečnou krizi se pokoušely řešit první vlády. V roce 1924 byly přijaty zákony, které zcela zamezily konkurenci v hospodářství a podřídily vnitřní a vnější obchod státnímu dohledu. Bulharský státní komisariát nejen kontroloval a řídil obchod, ale také určoval i ceny všech komodit.⁸

V Bulharsku válka způsobila rozvrat a oslabení, ve střední Evropě přinesla rozpad starého rakousko-uherského mocnářství a vytvoření nástupnických států. Československá republika (ČSR) s odkazem na odbojovou činnost vůči Ústředním mocnostem byla zařazena mezi vítězné státy. K upevnění jejího významu přispěl i fakt, že Čechy a Morava byly v habsburské monarchii průmyslově nejrozvinutější země.

---

⁴ Rondo CAMERON, *Stručné ekonomické dějiny světa*, Praha 1996, s. 400–402.

⁵ Dvě balkánské války a první světová válka, pro bližší informace: Jan RYCHLÍK, *Dějiny Bulharska*, Praha 2000, s. 272–285.

⁶ Dimităr SAZDOV – Radoslav POPOV – Ludmil SPASOV, *Istoriija na Bâlgarija 681–1944. Tom втори*, Sofija 2003, s. 593.

⁷ Tamtéž, s. 616–617.

⁸ Tamtéž, s. 690–691.

Mladá republika zdědila po monarchii 21 % jejího území, 25 % obyvatelstva a kolem 60 % průmyslu.⁹

Z iniciativy ČSR vznikla Malá dohoda, jejímiž členy byly ČSR, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Království SHS) a Rumunsko.¹⁰ Dohoda měla vliv rovněž na československý pohled na Bulharsko. Mladá republika si uvědomovala přehnané následky Neuillského míru pro Bulharsko, ovšem bezpodmínečně se za versailleský systém stavěla, protože se o něj opírala. Pro jasnější vykreslení složité situace ve vztahu k Bulharsku lze uvést následující směrnicí pro diplomatické mise československého Ministerstva zahraničních věcí ze dne 30. října 1920. „Chceme podporovati dohodu mezi Bulharskem a Jugoslávií, ale v naprosté loajalitě a korektnosti k SHS a Rumunům. Zachováme si své vlastní názory o příliš tvrdém míru proti Bulharům. Ale jestliže budeme nuceni volit v otázce bulharsko-jugoslávské, jdeme s Jihoslovany jako s nejbližšími spojenci. To je ovšem směrnice taktická a nemění ničeho na našem mínění. Mínění toto však neprojevuje se tak, aby se mohlo s ním agitovati a aby mohlo provokovat.“¹¹

K otázce Makedonie zaujala ČSR pohled Bělehradu a ministr zahraničních věcí Edvard Beneš se dokonce vyjádřil, že by měla být asimilována Královstvím SHS. To v Bulharsku vyvolalo vlnu kritiky. Bez povšimnutí bulharských médií nezůstala ani kniha prezidenta Tomáše G. Masaryka *Slované po válce* z roku 1923, která byla rovněž napadena, neboť se v ní autor o Makedonii vůbec nezmiňuje. Masaryk považoval Království SHS za garanta stability na Balkáně, což negovalo bulharské nároky na území Makedonie.¹²

Československo se k Bulharsku, jak ve věcech politických tak i hospodářských, vždy stavělo ze strany Malé dohody. Bulharský poválečný premiér Alexander Stambolijski pracoval na zlepšení vztahů se Západem,¹³ kvůli čemuž navštívil hlavní města západních států a rovněž i Bukurešť a později také Prahu. Prahu navštívil dvakrát, v roce 1920¹⁴ a 1921, obrat v jugoslávské otázce k lepšímu ale nenastal. Po celé

---

⁹ Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 1. díl, období 1918–1945*, Brno 2004, s. 37 a 45.

¹⁰ Malá dohoda vznikla na základě spojenecké smlouvy ČSR a království SHS z roku 1920. Po dvou neúspěšných pokusech Karla Habsburského o návrat na uherský trůn se ke spojencům přidalo také Rumunsko. Cílem Malé dohody bylo zabránit Habsburkům navrátit se k moci, měla střežit i versailleský systém v oblasti střední Evropy a částečně i na Balkáně. Zdeněk SLÁDEK, *Malá dohoda 1919–1938*, Praha 2000, s. 20–23.

¹¹ Josef KOLÁŘ, *Malá dohoda a státní převrat v Bulharsku roku 1923*, Slovanské historické studie 22, 1996, s. 46.

¹² Jan RYCHLÍK, *Zahraničně-politické vztahy mezi Československem a Bulharskem*, in: *Antropologie Dialogu Souznění a nedorozumění mezi Čechy a Bulhary: Konference pořádaná Institutem základů vzdělanosti v prostorách Univerzity Karlovy v Praze ve dnech 14.–15. prosince 1998*, Praha 2000, s. 40–41.

¹³ Alexandr Stambolijski (1879–1923). Vláda bulharských agrárníků trvala od roku 1919 do roku 1923. Jan RYCHLÍK, *Dějiny Bulharska*, Praha 2000, s. 293–297.

¹⁴ Zvláštní na této návštěvě bylo tehdejší zhoršení jugoslávsko-bulharských vztahů kvůli otázce Makedonie. Následkem toho během návštěvy Stambolijského jugoslávský tisk zahájil proti Československu kampaň. Josef KOLÁŘ, *Malá dohoda a státní převrat v Bulharsku roku 1923*, Slovanské historické studie 22, 1996, s. 46–47.

období 20. a 30. let 20. století byly vztahy Bulharska a Království SHS určující pro vztahy Československa a Bulharska.¹⁵

Vzájemné vztahy mezi Československem a Bulharskem se zrodily hned po podepsání Soluňského příměří (29. září 1918), které ukončilo bulharskou účast ve válce. Podle tohoto dokumentu se měli z Bulharska odstěhovat všichni příslušníci Centrálních mocností.¹⁶ Většina Čechů a Slováků v Bulharsku tehdy měla rakouské a uherské občanství. K zamezení nuceného vystěhování ustanovili krajané v Bulharsku Českou národní radu.¹⁷ Jelikož do podpisu mírové smlouvy neexistovalo Československo, nebylo možno vyslat oficiální delegaci na ochranu vlastních krajanů. Této funkce se ujala právě Česká národní rada. Po dohodě s velitelem spojeneckých okupačních sil (generál d'Esperey) se rada stala oficiálním zástupcem československých krajanů v Bulharsku. Rada fungovala na úrovni diplomatického zastoupení Československa v Bulharsku až do doby příjezdu prvního vyslance Rudolfa Künzla-Jizerského (4. května 1919), který působil v Bulharsku už během první světové války jako rakousko-uherský vojenský přidělenec. Künzl-Jizerský začal působit od 4. května 1919 oficiálně jako vyslanec nového státu v Sofii.¹⁸

Bulharská poválečná politika (do roku 1923), byla ovládána zcela bezvýhradně agrárníky pod vedením Stambolijského. Ze strany Sofie pocházela snaha o navázání užších vztahů s československými agrárníky a jejich vůdcem Antonínem Švehlou.¹⁹ Obecně se soudí, že Stambolijski se snažil po válce o znovuzapojení svého státu do evropské politiky. Jeho kroky naznačují, že cesta k tomu vedla přes bulharsko-jugoslávské sblížení, které by napomohlo prolomení bulharské izolace. Tohoto sblížení se pak bulharský premiér pokoušel dosáhnout přes československou diplomacii. Předpokládáme, že Československo bylo pro Stambolijského dvojím mostem, jednak ke sblížení s Královstvím SHS, jednak ke garantování lepšího postavení Bulharska v mezinárodní politice. Tehdy byla Československá republika pro Bulharsko možná nejbližším vítězným státem. Oba státy měly slovanské kořeny a politickou příbuznost díky silným agrárním hnutím. Stambolijski ke splnění svých cílů podnikl různé iniciativy. Jednou z nich byl projekt odborného stavovského časopisu zaměřeného na zemědělskou problematiku, který měl vznikat za spoluúčasti Československa, Království SHS a Bulharska.²⁰ Je třeba poukázat také na to, že v poválečné době první

---

¹⁵ Josef KOLÁŘ, *Československo-bulharské vztahy v kontextu zahraniční politiky v letech 1918–1938*, in: *Antropologie Dialogu Souznění a nedorozumění mezi Čechy a Bulhary: Konference pořádaná Institutem základů vzdělanosti v prostorách Univerzity Karlovy v Praze ve dnech 14.–15. prosince 1998*, Praha 2000, s. 48–67.

¹⁶ Myšleno osoby německé a rakouské státní příslušnosti, a to do 14 dnů od vyhlášení příměří. *Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku 1868 až 1928*, Sofie 1929, s. 71.

¹⁷ Rada zahájila činnost 15. 10. Tvořily ji přední osobnosti české menšiny v Bulharsku, jako Emil Čermák-Kozák, Jan Kadela (majitel dvorní tiskárny), Alois Klepl (ředitel sofijské pobočky „Bulharské obchodní akciové společnosti“), Vojtěch Kubka (ředitel sofijské filiálky „Pražské úvěrové banky“), dále pak zástupce spolku Čech. Předsedou rady se stal E. Čermák-Kozák, pokladníkem Jan Kadela a tajemníkem Alois Klepl. *Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku 1868 až 1928*, Sofie 1929, s. 72.

¹⁸ Vyslanec Rudolf Künzl-Jizerský (1883–1954). Rudolf KÜNZL-JIZERSKÝ, *V diplomatických službách ČSR*, Praha 1947, s. 24.

¹⁹ Josef KOLÁŘ, *Počátky československo-bulharských diplomatických vztahů v letech 1919–1923*, *Slovanský přehled* 56, 1970, s. 419.

²⁰ Tamtéž, s. 419.

oficiální bulharská mise vyslaná do Evropy směřovala do Prahy (červenec 1920). Byla přijata československým ministrem zahraničí E. Benešem a předsedou Národní rady československé Prokúpkem. Tato diplomatická aktivita byla v Sofii považována za úspěch.²¹

Hospodářské vztahy ve 20. letech

V meziválečném období se vzájemné hospodářské vztahy mezi ČSR a bulharským královstvím vyznačovaly nerovným postavením obou stran. Bulharsko mělo tehdy zájem na dovozu průmyslového zboží z mladé republiky, což dokazuje i první poválečný hospodářský kontakt mezi ČSR a Bulharskem v podobě dodávky secích strojů do balkánského státu koncem roku 1918 v hodnotě 72 400 korun.²² Na druhou stranu Československo nemělo velký zájem na dovozu zemědělských produktů, které nabízelo balkánské království, protože samo bylo v tomto odvětví relativně soběstačné. Na odpor vůči dovozu zemědělských komodit ze zahraničí se rázně postavili českoslovenští agráři.²³ Jejich cílem byla ochrana domácí zemědělské produkce a pokud možno zajištění jejího vývozu. Přestože v Bulharsku byli po válce u moci agráři, nedošlo k navázání hlubších kontaktů s agráři z Československa. Obě zemědělská hnutí měla zcela rozdílné zájmy. Bulharské se snažilo o export místní výroby, zatímco československé o ochranu tuzemské výroby na domácím trhu. Za vstřícný krok lze ovšem považovat zajištění azylu v mladé republice pro bulharské agráři po převratu v království v roce 1923, kdy byla vláda agráři svržena krvavým převratem. Nová vláda byla pravicová v čele s Aleksandrem Cankovem.²⁴

V hospodářských a politických otázkách bylo tehdy prioritou československé zahraniční politiky upevnění vztahů s malodohodovými státy – Královstvím SHS²⁵ a Rumunskem, které rovněž vyvážely především zemědělské komodity.²⁶ Bulharsko bylo v této době vnímáno spíše jako výhodný trh pro československé průmyslové výrobky.

Bližší hospodářský kontakt mezi oběma zeměmi po válce nastal v roce 1919. Dne 3. října byla podepsána kompenzační smlouva o dodávce cukru z Československa výměnou za bulharský tabák.²⁷

V roce 1920 byla podepsána první obchodní dohoda. Na základě pramenů uložených v Národním archivu ČR, zejména dopisu ministra zahraničního obchodu

---

²¹ J. KOLÁŘ, *Počátky československo-bulharských diplomatických vztahů v letech 1919–1923*, s. 420.

²² Centralen Dâržaven Archiv v Sofii (dále CDA), Ministerstvo na vâšnitate raboti i na izpovedanijata, F. 176 k, op. 9, 554, Prepiski s čechoslovaškoto predstavitelstvo v Sofija.

²³ Č. AMORT a kol., *Dějiny československo-bulharských vztahů*, s. 311.

²⁴ Jan RYCHLÍK, *Zemědělská hnutí ve střední a východní Evropě 20. století*, in: Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století: sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17.–18. 5. 2000, Uherské hradiště 2000, s. 8–9.

²⁵ Od roku 1929 Jugoslávie.

²⁶ Č. AMORT a kol., *Dějiny československo-bulharských vztahů*, s. 311.

²⁷ Z. SLÁDEK, *Hospodářské styky mezi ČSR a Bulharskem ve 20. letech*, s. 242.

dr. Rudolfa Hotowetze,²⁸ lze soudit, že vycházela z iniciativy Československé republiky. Potvrzují to i archivní prameny ministerstva zahraničních věcí.

Dne 2. července 1920 se rozhodlo o vyslání delegace do Království SHS a Bulharska s cílem uzavřít kompenzační smlouvy o dodávkách obilí a kukuřice.²⁹ Delegace byla vedena státním tajemníkem dr. Schustrem, dále ji tvořili ing. Dvořáček (šéf kompenzačního oddělení), dr. Šenkýř (ministrský tajemník ministerstva pro zásobování lidu), dr. Růžička (ministr pošt a telegrafů), ing. Vorlíček (ministr železnic) a dr. Plaňanský. Součástí delegace byli i experti Korálek a Jurák (obilniny), ing. Hušek (hospodářské stroje), Neuern (textilní průmysl), Neisl (obuvnictví) a dr. Polanský (oděvnictví).³⁰

Delegace přijela po skupinách do Sofie inkognito a všichni její členové se setkali ve městě 20. července 1920. S bulharskými představiteli pak byly prodiskutovány hlavní body jednání, Bulhaři například nabídli na československý dotaz 1250 vagonů pšenice ze staré úrody. Večer 22. července uspořádala sofijská vláda slavnostní večeři, následujícího dne se delegace sešla se zástupci bulharské vlády na první plenární schůzce, během níž byla ustanovena smíšená komise k projednání odborných otázek. Komise zahájila činnost o další den později. Iniciativa byla výhradně na československé straně. Bulharští představitelé vyšli Čechoslovákům téměř ve všem vstříc. Podle dopisu vládního delegáta Künzla-Jizerského „částečně snad i z neinformovanosti“.³¹

Otázky dovozu, vývozu a průvozu projednávala komise, již se podařilo zabezpečit právní jistoty pro československé dovozce a zmírnit ve prospěch Československa řadu zákazů týkajících se dovozu a vývozu. Druhá komise jednala o dodávkách. Zajistila pro ČSR předkupní právo na osm tisíc vagonů pšenice a sedm tisíc vagonů kukuřice z nové sklizně. Kromě toho byla uzavřena úmluva o poštovní dopravě a byla projednávána otázka dodávek pro bulharské ministerstvo železnic.³²

Prameny vypovídají o mnohem větší československé aktivitě v této době. Další dvě delegace z ČSR směřovaly s cílem nakoupit obilí a mouku i do Maďarska a Rumunska. Ze všech těchto států (kromě posledně jmenovaných také Bulharsko a Království SHS) byly komodity dopravovány po Dunaji.³³

Následně v srpnu 1920 uzavřely ČSR a Bulharsko obchodní dohodu o vzájemném vývozu, dovozu a průvozu. Dohoda se skládala ze dvou částí. První část smlouvy (A) se zabývala otázkami československého vývozu a dovozu a zajišťovala právní postavení československých exportních firem. I. článek byl věnován rozšíření sezna-

---

²⁸ JUDr. Rudolf Hotowetz (1865–1945). Národní archiv v Praze (dále NA), fond Úřadu pro zahraniční obchod (dále ÚPZO), sign. IV i, karton 16, zákl. č. 296, č. j. 59127/6581, Dopis pro ÚPZO o kompenzačních smlouvách s Královstvím SHS a Bulharskem o dodávkách obilí a kukuřice. 8. 7. 1920.

²⁹ Tamtéž.

³⁰ Archiv ministerstva zahraničních věcí v Praze (dále AMZV), IV. oddělení národohospodářské, inv. č. 7090/ob, karton 843, dopis vládního delegáta ministerstvu zahraničních věcí ze dne 30. 7. 1920, s. 1. O organizaci československého zahraničního obchodu v dané době více srov. Tomáš JIRÁNEK, *Organizační základna podpory vývozu v meziválečném Československu*, Pardubice 1999.

³¹ Tamtéž, s. 2.

³² Tamtéž, s. 2–3.

³³ NA, fond ÚPZO, sign. IV i, karton 16, č. j. 33522/VI-1920, Organizace nákupu obilí a mouky v zemích východních, 13. 7. 1920.

mu zboží, které je možno do Bulharska vyvážet a odtamtud dovážet do republiky. V případě československého exportu se jednalo o tkaniny a výrobky z nich, nábytek z ohýbaného dřeva, roury a cementové desky, plechové a železné výrobky. Dovoz do ČSR se týkal kostí, rohů, kopyt, kovošrotu, neprané vlny.³⁴

Dle II. článku mohlo Československo vyvážet do bulharského království americké typy kancelářského nábytku. III. článek povoloval Československu volný tranzit Bulharskem a umožňoval bezcelní skladování zboží, nejen toho, které bylo označeno jako tranzitní v bulharských přístavech na Dunaji a Černém moři. Za tento bulharský ústupek Československo povolilo přes svoje území tranzit bulharského zboží. Další články se zabývaly všeobecnými ustanoveními. Článek VI. hovoří o délce platnosti dohody, která byla stanovena do doby vypovězení jednou ze smluvních stran.³⁵

Druhá část smlouvy (B) pak ve svém I. článku řešila otázku plateb. Uváděla, že placení by se mělo provádět podle měny prodávajícího státu. II. článek se týkal dovozu obilovin z Bulharska.³⁶ III. článek obsahoval závazek Československa udělit povolení k vývozu průmyslových výrobků pro krytí místní potřeby. Republika se dále zavázala k dodávce 2,5 milionů kilogramů cukru do bulharského království, který však nesměl být dále distribuován. Rovněž se ČSR zavázala k dodávce pět set tun koksu ročně pro bulharské železnice. IV. článek pojednával o délce platnosti části B, která na rozdíl od části A činila jen jeden rok.³⁷ Jak vyplývá z výše uvedeného, jednalo se o kompenzační dohodu.³⁸ Zemědělské výrobky na jedné straně výměnou za koks a cukr na straně druhé.

Obě části smlouvy byly vyhotoveny ve dvou jazycích – bulharském³⁹ a českém⁴⁰ – a byly připraveny v Sofii – první část (A) 3. srpna 1920 a druhá část (B) 4. srpna 1920.⁴¹ Dohoda byla československou ministerskou radou schválena 19. října 1920.⁴² Obchodní dohoda mezi oběma státy byla otištěna v bulharském *Daržavném vestniku*⁴³ v čísle 33 z roku 1921.⁴⁴

---

³⁴ NA, fond ÚPZO, sign. IV i, karton 16, zákl. č. 3691, 00013, Hospodářská dohoda uzavřená v srpnu 1920 mezi vládou Republiky Československé a vládou Království Bulharského, s. 1–5.

³⁵ Tamtéž, s. 6–7.

³⁶ Ve smlouvě bylo domluveno množství dovozu ze sklizní roku 1919 a 1920. Pro sklizeň z roku 1919 to je do 6300 vagonů (1300 pšenice, 2000 kukuřice, 3000 další obiloviny). Pro sklizeň 1920 to činí do 18 000 vagonů (8000 pšenice, 7000 kukuřice, 1000 žita, 1000 ječmene, 1000 prosa). NA, fond ÚPZO, sign. IV i, karton 16, zákl. č. 3691, 00013, Hospodářská dohoda, uzavřená v srpnu 1920 mezi vládou republiky Československé a vládou Království bulharského, s. 8–9.

³⁷ Tamtéž, s. 9–11.

³⁸ Z. SLÁDEK, *Hospodářské styky mezi ČSR a Bulharskem ve 20. letech*, s. 242.

³⁹ Bulharský text je vydán v ediční publikaci: Penko M. PENKOV, *Târgovski dohovoru na Bâlgarija, tom I*, Sofija 1969, s. 323–330.

⁴⁰ V této studii jako podklad používáme českou verzi po ověření její totožnosti s verzí v bulharské jazykové mutaci. NA, fond ÚPZO, sign. IV i, karton 16, zákl. č. 3691, 00013, Hospodářská dohoda, uzavřená v srpnu 1920 mezi vládou republiky Československé a vládou Království bulharského.

⁴¹ Tamtéž, s. 7 a 11.

⁴² NA, fond ÚPZO, sign. IV i, karton 16, zákl. č. 3176/20, č. j. 30883/20, Hospodářská dohoda s Bulharskem, 20. 10. 1920.

⁴³ Vládní věstník, ve kterém se zveřejňovaly všechny zákony, dohody a smlouvy. Jde o bulharskou obdobu československé (resp. dnes české a slovenské) Sbírkou zákonů.

⁴⁴ Penko M. PENKOV, *Târgovski dohovoru na Bâlgarija, tom I*, Sofija 1969, s. 323.

Otázkou je, zda šlo o obchodní smlouvu v pravém slova smyslu. V bulharských pramenech narážíme znovu na termín „dohoda“ (spogodba).⁴⁵ Proto se v odborné literatuře objevuje stanovisko o vzájemných hospodářských vztazích, jež nebyly postaveny na podkladech řádné obchodní smlouvy.⁴⁶

Mnoho archiválií z ministerstva zahraničních věcí nám dokazuje, že se opravdu jednalo o dohodu, která navíc nebyla vyhovující už od počátku.⁴⁷ Řádnou obchodní smlouvu oba státy nemohly mít kvůli zákazu uzavírání smluv pro bulharskou stranu podle 151. článku mírové smlouvy z Neuilly. O zájmu Bulharska o přistoupení ke smluvním vztahům vypovídá i snaha tamního ministra obchodu. Československému vyslanci sdělil, že chce uzavřít nejdříve definitivní obchodní smlouvu s ČSR, jež by tak byla prvním státem, se kterým by se taková smlouva uzavřela. Zmíněný článek uzavření obchodní smlouvy povoloval nejdříve ke dni 9. srpna 1921.⁴⁸ Tento slib z bulharské strany však nebyl dodržen.

K lepším vztahům určitě nepřispěl fakt, že Československo selhalo v odběru rezervovaného obilí, dle smlouvy z roku 1920. Československý vládní delegát v Sofii mluví o tom, že pokud by Bulharsko neprodalo obilí jinam, byla zde možnost, že napadne v tisku středoevropskou republiku.⁴⁹ Předpokládáme, že nakonec k napadení ČSR v tisku nedošlo. Nemáme pramen, který by to jednoznačně vyvracel nebo potvrdil. V tomto názoru vycházíme z pramenu jiného, vypovídajícího o dalších zájemcích o bulharské obiloviny k prosinci 1920, jimiž byly Turecko, Itálie a Rumunsko.⁵⁰

Jedna část dohody se ukázala být zcela nevyhovující, a to III. článek části A. Československý podnikatel si stěžoval v roce 1921 na neumožnění uskladnění konfekce a obuvi, na které podle zdejších zákonů platí zákaz uskladnění v bulharských přístavech.⁵¹ Další připomínku měl československý konzulát ve Varně. Varna byla v té době považována za československou základnu pro obchod s Ruskem. Problém byl kromě zákazu uskladnění určitých komodit také v jeho délce, jednalo se o pouhých šest měsíců.⁵²

Nejčastěji si podnikatelé stěžovali na příliš vysoká dovozní cla, zmiňovali se rovněž o neexistenci smluvní úpravy mezi oběma státy: „Pokud jest nám známo, jsme nyní s Bulharskem ve stavu bezesmluvním.“⁵³

---

⁴⁵ Tamtéž, s. 323–330.

⁴⁶ Srov. Č. AMORT a kol., *Dějiny československo-bulharských vztahů*, s. 312. V této publikaci se však obecně vychází z archivu ministerstva zahraničních věcí.

⁴⁷ AMZV, IV. oddělení národohospodářské, karton 843, složka Smlouvy obchodní Bulharsko s ČSR.

⁴⁸ AMZV, IV. oddělení národohospodářské, karton 843, inv. č. 12458, dopis československého vyslance v Sofii pro MZV ze dne 27. 10. 1920.

⁴⁹ Do prosince 1920 nedostalo Bulharsko z ČSR jasné stanovisko, zda obilí koupí či nikoli. Pokud by ho nerezervovalo, tak by ho mohlo prodat jinam. AMZV, IV. oddělení národohospodářské, inv. č. 13949, karton 843, č. j. 4101, dopis vládního delegáta Jizerského pro MZV ze dne 11. 4. 1921.

⁵⁰ AMZV, IV. oddělení národohospodářské, inv. č. 13949, karton 843, č. j. 7394, dopis vládního delegáta Jizerského pro MZV, 21. 12. 1920.

⁵¹ AMZV, IV. oddělení národohospodářské, inv. č. 13949, karton 843, č. j. 5804, Konzulát ČSR ve Varně pro MZV ze dne 6. 5. 1921, s. 1.

⁵² Tamtéž, s. 1–2.

⁵³ AMZV, IV. oddělení národohospodářské, inv. č. 13949, karton 843, č. j. 045075, dopis Ústředního svazu československých průmyslníků pro MZV ze dne 14. 3. 1923.

Přes všechna tato negativa však nelze důležitost první obchodní dohody z roku 1920 zcela podcenit už z hlediska faktu, že to byla první „dohoda“ tohoto typu mezi oběma státy. V následující době se na jejím základě a dalších iniciativách začaly prohlubovat vzájemné vztahy.

S cílem rozšířit obchodní vztahy a udělat z Bulharska přitažlivějšího obchodního partnera pro české firmy byla v roce 1922 zřízena v Sofii Bulharsko-československá obchodní komora. Dne 27. května 1922 schválilo československé ministerstvo zahraničních věcí po dohodě s československým ministerstvem obchodu její stanovy. Komora byla řízena komorní radou, jejímž prvním předsedou se stal ing. Rudolf Picika, místopředsedy Vasil Atanasov, Viktor Fernandez, Oskar Barth, Dončo Palaveev.⁵⁴ Komora začala v roce 1923 vydávat vlastní bulletin, který přinášel informace o možnostech obchodních styků a další hospodářské články.⁵⁵

Dne 9. června 1923 se v Bulharsku odehrál státní převrat, díky němuž poválečná vláda agrárníků skončila.⁵⁶ V roce 1923 vzájemná výměna zboží mezi oběma státy poklesla, ale nejednalo se a priori o následek politické změny v balkánském království.⁵⁷ Tento pokles způsobila především deflační politika československé strany. Bulharsko tehdy mělo slabou měnu, a právě na to narážel republikový export.⁵⁸

Na tomto místě je třeba vyzdvihnout zásadní otázku ve vzájemném obchodu, a to otázku tabáku. Tabák představoval pro bulharskou stranu důležitý vývozní artikl. Československo, které se snažilo maximálně proniknout na bulharský trh, muselo odebírat značné množství této suroviny (srov. níže). Mohlo však tento odběr použít i jako formu nátlaku vůči bulharské straně (pohrůžka neodebrat dané množství). Tímto způsobem se v roce 1923 zrodila „tabáková diplomacie“, jejímž prostřednictvím Československo chtělo prosadit tři základní cíle: 1) Zastavit diskriminaci svého průmyslu při státních dodávkách; 2) Odstranit pro svůj vývoz překážky ve formě dovozních zákazů; 3) Omezit vliv bulharských celních opatření, která nejvíce postihovala československý cukr. Samotná tabáková diplomacie nakonec nesplnila všechna očekávání československé strany, jejím úspěchem nicméně byly velké zakázky pro několik republikových závodů.⁵⁹

V roce 1925 si Československo a Bulharsko navzájem přiznaly zásady nejvyšších výhod při vzájemném obchodu.⁶⁰ Podle mírové smlouvy z Neuilly bylo balkánské království povinno všem vítězným státům, tudíž i ČSR, na pět let od počátku platnosti mírové smlouvy nabídnout při obchodu jednostranně nejvyšší výhody. Tato lhůta skončila dne 9. srpna 1925.⁶¹ Po konci tohoto období československá strana podnikla iniciativu k pokračování dobrých obchodních vazeb s Bulharskem. Dne

---

⁵⁴ NA, fond MPOŽ, karton 1308, zákl. č. 53267/23, Bulletin Bulharsko-československé obchodní komory v Sofii, I. ročník, č. 1, 1923.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ D. SAZDOV – R. POPOV – L. SPASOV, *Istorija na Bălgarija 681–1944. Tom vtori*, s. 673–677.

⁵⁷ Zásadní hospodářské reformy nová vláda provedla až o rok později. Tamtéž, s. 690–692.

⁵⁸ Z. SLÁDEK, *Hospodářské styky mezi ČSR a Bulharskem ve 20. letech*, s. 243.

⁵⁹ Tamtéž, s. 243.

⁶⁰ Č. AMORT a kol., *Dějiny československo-bulharských vztahů*, s. 312.

⁶¹ AMZV, IV. oddělení národohospodářské, karton 843, složka obchodní smlouvy Bulharsko s ČSR, č. j. 169.220/IV-3/25, dopis (příloha) Ministra zahraničních věcí (dr. Beneš) pro Prezidium ministerské rady ze dne 26. 10. 1925.

16. října 1925 si vyměnilo československé vyslanectví v Sofii a bulharské ministerstvo zahraničních věcí a kultu v Sofii nóty,⁶² dle nichž „mezi Bulharskem a Československem byla uzavřena dočasná obchodní dohoda na podkladě klausule o nejvyšších výhodách“.⁶³ Prezident Masaryk ji schválil 29. října a předložil ji ministerské radě, která ji schválila dne 4. listopadu 1925.⁶⁴ Československá strana však nedokázala prosadit celý svůj plán smluvních ujednání. Kromě dohody o nejvyšších výhodách se československá diplomacie snažila prosadit celně tarifní dohodu, která by zajistila lepší cla pro československé výrobky dovážené na bulharský trh. Tato dohoda však narazila na bulharský odpor s argumentem, že prostředky ze cla jsou důležitým zdrojem příjmů pro reparační platby.⁶⁵

Zásady nejvyšších výhod nabyly platnosti na základě československé vládní vyhlášky ze 4. listopadu 1925 č. 226 Sbírky zákonů a nařízení, a to od 6. listopadu téhož roku.⁶⁶ Nová „dohoda zůstává v platnosti až do uzavření dohody definitivní, leč by byla některou stranou vypovězena 3 měsíce napřed“.⁶⁷

Důležité místo tehdy zaujímal jednání o poskytnutí půjčky Bulharsku. V roce 1926 se bulharské království obrátilo na ČSR s prosbou o půjčku ve výši 500 milionů Kč. Praha kvůli postojům malodohodových spojenců nevyhověla bulharské prosbě.⁶⁸ Později se však Československo zúčastnilo „stabilizační půjčky“ z roku 1928. Celková hodnota půjčky byla původně 4,5 milionů liber, po Čirpanském zemětřesení⁶⁹ v dubnu 1928 byla půjčka navýšena o 500 tisíc liber. Tato půjčka byla sjednána se Společností národů⁷⁰ a Československo se na ní podílelo částkou 100 tisíc liber.⁷¹

V roce 1927 získala československá firma Aero koncesi na stavbu letecké továrny v Bulharsku. Tato koncese, schválená Národním shromážděním dne 13. června, dala firmě monopol na výrobu letadel v Bulharsku. Kromě toho získalo Aero také právo zřídit továrnu na automobily, kamiony a zemědělské stroje. Schválení koncese pro československou firmu, jak líčí ve svém dopise vyslanec ČSR v Sofii, nebylo vůbec jednoduché. Bylo zapotřebí se nejdříve vypořádat s tvrdou mezinárodní konkurencí, kde největšího soupeře představovala Itálie, která už v té době měla geopolitické zájmy na Balkáně a snažila se zde za každou cenu prosadit. Přestože Československo tuto koncesi obdrželo, nakonec se koncese ukázala jednou ze slepých cest

---

⁶² AMZV, IV. oddělení národohospodářské, karton 843, složka obchodní smlouvy Bulharsko s ČSR, č. 22.259, opis dopisu předsedy čs. vlády Strouhala pro ministerstvu vnitra ze dne 5. 11. 1925.

⁶³ AMZV, IV. oddělení národohospodářské, karton 843, složka obchodní smlouvy Bulharsko s ČSR, č. j. 4423, dopis velvyslanectví republiky československé v Bulharsku pro MZV ze dne 20. 10. 1925.

⁶⁴ AMZV, IV. oddělení národohospodářské, karton 843, složka obchodní smlouvy Bulharsko s ČSR, č. 22.259, opis dopisu předsedy čs. vlády pro ministerstvo vnitra ze dne 5. 11. 1925.

⁶⁵ Z. SLÁDEK, *Hospodářské styky mezi ČSR a Bulharskem ve 20. letech*, s. 244.

⁶⁶ NA, fond MPOŽ, karton 1430, bez č. j., důvodová zpráva, s. 1.

⁶⁷ AMZV, IV. oddělení národohospodářské, karton 843, složka obchodní smlouvy Bulharsko s ČSR, č. j. 169.220/IV-3/25, dopis ministra zahraničních věcí (dr. Beneš) pro Presidium ministerské rady, 26. 10. 1925.

⁶⁸ Z. SLÁDEK, *Hospodářské styky mezi ČSR a Bulharskem ve 20. letech*, s. 244.

⁶⁹ Velké zemětřesení, které těžce postihlo Bulharsko v roce 1928.

⁷⁰ D. SAZDOV – R. POPOV – L. SPASOV, *Istorijska na Bălgarija 681–1944. Tom втори*, s. 716.

⁷¹ Z. SLÁDEK, *Hospodářské styky mezi ČSR a Bulharskem ve 20. letech*, s. 244.

vzájemných vztahů a v závěru propadla.⁷² Její neuskutečnění zapříčinily obstrukce bulharské strany, která ji pak poskytla Italům. Důležité je připomenout si, že hlavním vývozním artiklem bulharské strany byl tabák. Zájem Bulharska o vývoz co největšího množství tabáku vyvolal na straně ČSR snahu o kompenzaci za jeho nakoupení. Takovými kompenzacemi často byly i koncese, jako výše uvedený příklad z roku 1927.⁷³

Po celá 20. léta existovaly rozdíly v celkovém významu vzájemného obchodu pro obě země. Pro Československo tvořila obchodní výměna s Bulharskem kolem 1 % zahraničního obchodu. Pro Bulharsko v tehdejší době představoval vzájemný obchod až 11 % z celkového zahraničního obchodu. ČSR po většinu doby bylo třetím největším dovozcem do Bulharska po Německu a Itálii. Následující tabulka jasně ukazuje, jaký byl objem vzájemného obchodu.

Tabulka č. 1: Procentuální podíl obchodu na dovozu a vývozu Bulharska a Československa.⁷⁴

Rok	Podíl Bulharska na zahraničním obchodu Československa		Podíl Československa na zahraničním obchodu Bulharska	
	podíl v dovozu	podíl ve vývozu	podíl v dovozu	podíl ve vývozu
1924	1,00 %	0,60 %	5,69 %	7,80 %
1925	0,40 %	1,20 %	7,72 %	7,06 %
1926	1,30 %	0,60 %	11,96 %	9,73 %
1927	0,60 %	0,70 %	9,79 %	7,15 %
1928	0,40 %	0,80 %	10,75 %	7,08 %
1929	0,55 %	0,84 %	9,01 %	7,14 %
1930	0,76 %	0,53 %	9,15 %	7,16 %

Důležité je zde zmínit, že údaje v tabulce pocházejí vždy ze statistiky příslušného státu. V případě podílu Československa na zahraničním obchodu Bulharska je použita bulharská statistika a ve druhém případě je to statistika československá.⁷⁵

Světová hospodářská krize a její dopad na vzájemné vztahy

Nejdříve se zaměříme na statistické údaje o vzájemném obchodu na přelomu 20. a 30. let, které jsou uvedeny v následující tabulce.

⁷² NA, fond Ministerstva veřejných prací (dále MVP), inv. č. 2300, karton 1282, zákl. č. 187, č. j. 58.329, dopis MZV pro MVP ohledně zásadní koncese na stavbu letecké továrny v Bulharsku, 13. 5. 1927, s. 1–3.

⁷³ Z. SLÁDEK, *Hospodářské styky mezi ČSR a Bulharskem ve 20. letech*, s. 245.

⁷⁴ Tabulka je sestavena z údajů ze dvou statistik umístěných v článku: J. H., *Hospodářské styky československo-bulharské*, *Zahraněční politika*, Praha 1931, s. 587.

⁷⁵ Tamtéž, s. 587.

Tabulka č. 2: Hodnota československého vývozu a dovozu s Bulharskem v Kč.⁷⁶

Rok	Vývoz do Bulharska	Dovoz z Bulharska
1927	147 918 000	111 870 000
1928	177 984 000	77 580 000
1929	172 943 000	113 905 000
1930	93 469 000	114 290 000
1931	82 805 000	101 474 000
1932	63 118 000	53 562 000
1933 I/I – 31/VIII	9 560 000	42 627 000

Z těchto dat se dá jednoduše vypočítat klesající trend ve vzájemném obchodu od počátku 30. let. Ten je zcela určitě spojený se světovou hospodářskou krizí, na níž většina zemí reagovala „ekonomickým nacionalismem“, což vedlo k rozvratu v mezinárodním obchodu.⁷⁷

Československý export do Bulharska zaznamenal pokles v roce 1932 oproti roku 1929 o 63,51 %. Bulharský vývoz do Československa zaznamenal za stejné období menší pokles, ten činil 52,98 %.⁷⁸ Jednoznačně lze tedy vyvodit, že hospodářská krize měla v daném období ve vztazích mezi oběma státy větší negativní dopad na straně ČSR. Omezení vzájemného hospodářského styku bylo rovněž důsledkem ochranných kroků, které obdobně jako ostatní státy během krize podniklo Bulharsko i Československo.⁷⁹

Na základě údajů z tabulky zdůrazněme, že v letech 1930–1931 byla republika ve vzájemném obchodu pasivní, na rozdíl od předchozího období, kdy vždy vyvezla do Bulharska více, než odtud dovezla.

Pro dokreslení vzájemných hospodářských vztahů na přelomu desetiletí poslouží další dvě tabulky. První se věnuje vývozu z Československa v rámci let 1929–1933.

⁷⁶ Ve všech tabulkách jsou všechny údaje v československých korunách. Zdroj údajů do tabulky: NA, fond Ministerstva průmyslu, obchodu a živností (dále MPOŽ), karton 1430, bez č. j., důvodová zpráva s. 1.

⁷⁷ V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 1. díl, období 1918–1945*, s. 245–247.

⁷⁸ Procentuální výpočty vznikly na základě údajů z předchozí tabulky, na procenta přepočítal autor. Následující procentuální počty v práci vznikly obdobným způsobem.

⁷⁹ Č. AMORT a kol., *Dějiny československo-bulharských vztahů*, s. 311–312.

Tabulka č. 3: Hodnota vývozu z Československa do Bulharska v tisících Kč.⁸⁰

	1929	1930	1931	1932	1933 I. – VII.
bavlněná příze a látky	51 545	18 234	23 804	21 815	3 475
len, konopí a juta	6 344	2 782	2 570	3 585	389
vlněná příze	13 811	6 515	7 677	2 163	383
Papír a papírové zboží	8 243	7 532	8 112	7 546	395
sklo a skleněné zboží	8 883	4 288	5 447	5 927	784
železo a železné zboží	40 812	19 580	14 383	5 082	530
Stroje a přístroje	13 915	9 923	3 564	2 817	374
elektrické stroje a přístroje	2 895	2 358	2 285	2 259	255

V tabulce jsou jasně patrné nejvyhledávanější dovozní artikly z Československa do Bulharska. Už na první pohled lze vidět, že se jedná vesměs o výrobky průmyslové, tedy věci, které agrární stát jako Bulharsko tehdy potřeboval dovážet z průmyslově vyspělejšího státu. Důležité je také zmínit se o klesajících tendencích na straně československého exportu. Jako příklad lze uvést snížení objemu vývozu u několika druhů zboží z údajů z tabulky č. 2. Bavlněná příze a látky zaznamenaly propad o 57,68 % v roce 1932 oproti roku 1929. Export železa a železného zboží se do roku 1932 snížil o 87,55 % oproti údajům z roku 1929. Také v exportu strojů a přístrojů lze mluvit o poklesu o 79,76 % ve srovnání s rokem 1929. Pokles zaznamenala i vlněná příze a zboží za toto období o 84,34 %.

Pokles se nedotkl všech vyvážených komodit, zejména elektrické stroje a přístroje si zachovaly skoro stejný objem exportu od roku 1929 až do roku 1933. Podobná byla i situace u papíru a papírového zboží, kde zaznamenáváme mírný pokles mezi roky 1929 a 1930, který pak nahradil návrat k objemu z roku 1929 v roce 1931, následujícího roku 1932 už byl znovu na úrovni roku 1930. Export tohoto druhu výrobků zůstal tehdy poměrně stabilní. Podívejme se nyní na vývoj bulharského exportu do ČSR.

⁸⁰ NA, fond MPOŽ, karton 1430, bez č. j., důvodová zpráva, s. 2.

Tabulka č. 4: Hodnota bulharského vývozu do Československa v tisících Kč.⁸¹

	1929	1930	1931	1932	1933 I.–VII.
Tabák	94 918	97 626	44 059	17 229	19 594
Obilí (kukuřice)	7 834	3 422	42 722	27 583	17 666
ovoce, zelenina	1 099	3 184	2 554	1 842	640
živočišné výrobky	7 824	8 894	6 328	2 979	3 360
odpadky ⁸²	985	863	4 109	3 410	170

Zcela zásadní pro bulharský export byl vývoz tabáku, který tvořil přibližně 90 % exportu za rok 1929. K roku 1932 klesl o 82,35 % ze svého objemu oproti 1929. První místo exportní komodity uvolnil tabák obilí. Export obilí se do roku 1932 oproti roku 1929 čtyřnásobně zvýšil. Nejvyšší objem zaznamenal však v roce 1931, až šestinásobek hodnoty z roku 1929 a oproti roku 1930 dokonce čtrnáctinásobek. Lze tedy konstatovat, že hodnota vývozu obilí stoupla v roce 1932 oproti 1929 o 252,1 %.

Pokles o zhruba 1/3 zaznamenaly živočišné výrobky. Celkově stabilní zůstaly ovoce a zelenina, které v roce 1930 a 1931 zaznamenaly růst a k roku 1932 se přiblížily k údajům z roku 1929. Když shrneme všechny tyto poznatky o bulharském exportu ve sledovaném období, lze dospět k závěru, že zůstal celkem stabilní a bez velké změny až na obrovský pokles objemu tabáku.

Tento pokles byl projevem krize bulharského exportu. V Bulharsku se hromadily přebytky více druhů agrárních komodit, ale nejvíce právě tabáku. Rozhodující podmínkou vzájemných hospodářských vztahů mezi ČSR a Bulharskem se stala na bulharské straně podmínka nákupu tabáku.⁸³ V předkrizovém období, jak je patrné i z tabulky č. 3, bylo množství nakoupeného tabáku mnohem vyšší. Udává se, že během 20. let dosahovalo až 80 % celkového exportu Bulharska do ČSR.⁸⁴

Právě tato podmínka ze strany království, nakoupit při obchodním styku povinně určité množství tabáku, brzdila vzájemné hospodářské vztahy, které se během let 1932 až 1934 dostaly na vůbec nejnižší úroveň. V celém období 30. let se už nedokázal vyrovnat objem vzájemného obchodu objemu, který měl ve 20. letech. K roku 1935 se republika propracovala znovu na druhé až třetí místo v importu do Bulharska, dosáhla obdobného postavení jako ve 20. letech. Největšího objemu československého dovozu do Bulharska bylo dosaženo v roce 1937, kdy činil sto milionů korun. Celkový dovoz Bulharska klesl ve 30. letech čtyřnásobně a vývoz dvaapůlkrát.⁸⁵

⁸¹ NA, fond MPOŽ, karton 1430, bez č. j., důvodová zpráva, s. 2.

⁸² Zbytky při zpracování masových výrobků, tj. kopyta, rohy, kosti, méně kvalitní kůže a podobně.

⁸³ Autor bohužel neuvádí přesnější dobu stanovení uvedené podmínky. Č. AMORT a kol., *Dějiny československo-bulharských vztahů*, s. 312.

⁸⁴ Tamtéž.

⁸⁵ Tamtéž.

Uzavření obchodní smlouvy

Vraťme se do počátku období 30. let a připomeňme si skutečnost, že hospodářské vztahy obou zemí byly tehdy upraveny „pouze“ hospodářskou dohodou, nikoli řádnou smlouvou. Tento problém na začátku krize nebyl zapomenut. Byl dokonce připomínán více, a to zejména bulharskou stranou. V sofijském archivu se nám zachovaly zprávy bulharské delegace v Praze, ze kterých vyplývá, že se Bulharsko už od roku 1930 snažilo o dosažení podpisu „smlouvy o přátelství“ mezi oběma státy.⁸⁶ V následující době vyslanectví sondovalo možnosti uzavření obchodní smlouvy obou států. Během této doby Bulharsko uzavřelo clearingovou dohodu s Německem (v roce 1932).⁸⁷ Po uzavření dohody s Německem jednali představitelé bulharského vyslanectví v Praze s ministrem zahraničních věcí dr. E. Benešem o možnosti uzavření hospodářské smlouvy.⁸⁸ Republika však nespěchala, nejdříve se zaměřila na úpravu vztahů s malodohodovými státy.⁸⁹

Během krize, obdobně jako další státy, sáhlo Bulharsko k „regulaci dovozu měnovými opatřeními a povolovacím řízením“.⁹⁰ Pro znovuoobnovení a hlavně posílení hospodářských vztahů bylo zapotřebí, aby se obě národní banky dohodly na úpravách platebního styku. Tato záležitost byla projednávána prostřednictvím korespondence od listopadu 1932 až do 10. června 1933. V konečném důsledku pro hospodářské vztahy obou zemí mělo ujednání charakter „technické úpravy“.⁹¹

Bylo zapotřebí vytvořit opravdovou obchodní smlouvu. Poprvé na to upozornila bulharská strana, ale bez patřičné odezvy na straně československé. V roce 1932 po uzavření smlouvy s Německem Bulharsko znovu upozornilo ČSR na tento problém. V této situaci se československá vláda rozhodla jednat a dne 29. srpna 1933 byla ujednána obchodní a platební smlouva mezi oběma státy.⁹² Oficiální český název zněl „Obchodní a platební smlouva mezi Republikou československou a Královstvím Bulharským“.⁹³ Článek I. potvrzoval pro všechny příslušníky obou států vykonávající hospodářskou aktivitu na území druhého státu požívání nejvyšších výhod. Obě strany se zavázaly k ochraně majetku a k právu nakupovat a používat majetek občanů druhého státu na území prvního a opačně. Rovněž vyhoštění ze státu se nesmělo dít na základě „bytové nouze nebo nezaměstnanosti“.⁹⁴

---

⁸⁶ CDA, Ministerstvo na vâšnrite raboti i na izpovedanijata F. 176 k op. 6, 1793, Poveritelni prepiski s Bâlgarskata Legacija (BL) v Praga za podpisvane dogovor za prijatelstvo meždu Bâlgarija i Českoslovakija.

⁸⁷ Č. AMORT a kol, *Dějiny československo-bulharských vztahů*, s. 312–313.

⁸⁸ CDA, Ministerstvo na vâšnrite raboti i na izpovedanijata, F. 176 k, op. 6, 2198, Raport ot BL v Praga, 19. 9. 1932.

⁸⁹ Č. AMORT a kol, *Dějiny československo-bulharských vztahů*, s. 312–313.

⁹⁰ NA, fond MPOŽ, karton 1430, bez č. j., důvodová zpráva (bez data) s. 3–4.

⁹¹ Tamtéž, s. 4.

⁹² Tamtéž.

⁹³ Bulharský název: „Dogovor za târgovija i koraboplavane meždu Carstvo Bâlgarija i republika Českoslovakija“. CDA, Ministerstvo na vanšnite raboti i na izpovedanijata, F. 176 k, op. 21, 2494, Dogovor za târgovija i koraboplavane sključen meždu Bâlgarija i Českoslovakija, 29. 8. 1933.

⁹⁴ NA, fond MPOŽ, karton 1430, bez č. j., důvodová zpráva, příloha Obchodní a plavební smlouva mezi republikou československou a královstvím bulharským, s. 1–2.

Článek II. se věnoval rovnoprávnému postavení občanů jednoho z obou států na území druhého, a to zejména před úřady a soudem. Oba státy se zde zavázaly k vstřícnému jednání s příslušníky druhého státu.⁹⁵

Dle článku III. měli být příslušníci cizího státu chráněni před úřady a fiskální pravomocí stejně jako vlastní občané. Další články, až do článku VII. včetně, pojednávaly o dalších právech a povinnostech občanů jednoho státu na území druhého: osvobození od vojenských povinností (IV.), o výsadách živnostníků a obchodníků (V.), právo navštěvovat veletrhy a vystavovat na nich za stejných podmínek jako místní obyvatelé (VI.), právní ochrana podniků jednoho státu na území druhého – postavení na roveň domácím podnikům (VII.), zásada paritního zdanění (VIII.). V X. a XI. článku byly rozvedeny zásady nejvyšších výhod při vzájemném obchodním styku, článek X. se věnoval dovozu a XI. průvozu. Článek XII. se zabýval nejvyššími výhodami, jako je usnadnění pohraničního styku, práva a výsady celní unie a další.⁹⁶

Poslední články nám připomínají ujednání mezi oběma státy z roku 1925 o nejvyšších vzájemných výhodách.

Druhá část smlouvy upravila „technické“ záležitosti nejvyšších výhod. Článek XIII. se odkazoval na dvě z příloh ke smlouvě – A a B. První (A) určila dovozní cla pro bulharské výrobky dovážené do ČSR a druhá příloha (B) stanovila dovozní cla v Bulharsku na výrobky z ČSR.⁹⁷ Články XIV. až XVII. se zabývaly případy a komoditami, které neměly podléhat proclení. Článek XVIII. stanovil, že se po formální stránce celních záležitostí obě strany budou dodržovat ženevské mezinárodní úmluvy ze dne 3. listopadu 1923. Články XIX. až XXII. řešily praktické uskutečnění vzájemného styku, jak obchodního, tak i cestování obyvatelstva a telegrafní či poštovní spojení.⁹⁸

Třetí část se věnovala plavebním stykům obou zemí. Článek XXIII. stanovil stejné zacházení s námořními loděmi druhého státu a jejich posádkou jako s domácími. Článek XXIV. říkal, že loď, které se zastaví v přístavu druhého státu a budou mít náklad, který vezou do třetího státu, budou moci tento náklad skladovat v přístavu a vyvézt bez placení cla či dávky za tento náklad. Tady je namístě podotknout, že tento článek přímo navazuje na článek č. III., část A. obchodní dohody z roku 1920 či jej dokonce potvrzuje (srov. výše), což dokládá (právní) kontinuitu této první dohody mezi ČSR a Bulharskem v nové smlouvě. Článek XXV. pojednával o zacházení s loděmi plavebních společností a vystěhovaleckými podniky. XXVI. článek se zabýval „národností“ námořních lodí, jediné prodejem se loď jednoho státu mohla stát lodí druhého. Následují články XXVII. a XXVIII., které se zabývaly plavbou po mezinárodních řekách. První z článků odkazuje na dvě mezinárodní úmluvy, a to úmluvu

---

⁹⁵ Tamtéž, s. 2–3.

⁹⁶ Tamtéž, s. 3–10.

⁹⁷ Jako příklad uvedu několik cel. Do Československa: Vinné hrozny 120 Kč za 100 kg, vína – 210 Kč za 100 kg, stejné clo bylo i pro sýry. Proso 10 Kč za 100 kg. Do Bulharska: chmel byl bez cla, porcelánové zboží do 65 leva za 100 kg, skleněné výrobky od 60 až po 220 leva za 100 kg, papír 20 leva za 100 kg, obuv 600 až 1200 leva za 100 kg, železný drát 15 až 30 leva za 100 kg.

⁹⁸ Tamtéž, s. 10–16.

z Barcelony z 20. dubna 1921, a druhou, upravující mezinárodní statut Dunaje, ze dne 23. července 1921.⁹⁹

Čtvrtá část smlouvy je věnována veterinárním záležitostem ve vztahu mezi oběma státy. Pojednávají o tom články XXIX. a XXX.¹⁰⁰

Poslední článek smlouvy (XXXI.) obsahoval závěrečné ustanovení. Smlouva měla vstoupit v platnost do 15 dnů po ratifikaci oběma stranami. Její doba platnosti byla dva roky, pokud by do té doby nebyla vypovězena, automaticky se prodlužovala do doby vypovězení.¹⁰¹

Na závěr lze konstatovat, že tato smlouva se nám jeví jako přirozené pokračování starších dohod, jejichž obraz ve svém rámci do značné míry převzala a sjednotila. Rozsahem a významem se jedná o nejdůležitější smlouvu mezi oběma státy za celé meziválečné období. Byla výsledkem dlouhé vzájemné hospodářské spolupráce. Ve vývoji obchodních a hospodářských styků mezi oběma zeměmi je po podepsání dohody patrná klesající tendence. Ta nebyla zapříčiněná přímo smlouvou, či pozdějším ujednáními. Důvodem postupného poklesu bylo Německo, které ve 30. letech vedlo silnou hospodářskou expanzi do jihovýchodní Evropy. Byly určité pokusy napravit nepříznivé hospodářské vztahy. Prvním cíleným pokusem byl Sofijský protokol z roku 1937. Ten přispěl k tomu, že za rok 1937 hospodářské vztahy obou zemí dosáhly největšího objemu za 30. léta. Po jeho vzoru následoval v roce 1938 Pražský protokol. Krátce před koncem první republiky se obchod zmohl díky československým armádním dodávkám do Bulharska.¹⁰²

Závěr

Hospodářské vztahy mezi oběma zeměmi se ve sledovaném období odvíjely na základě různé důležitosti pro každou z nich. Pro Bulharsko bylo Československo velice důležitým obchodním partnerem, a to už od 20. let. Dovoz z Československa ve 20. letech a následně ve druhé polovině 30. let byl druhým až třetím nejvýznamnějším z celkového importu Bulharska. V celém sledovaném období je vidět základní trend vývoje vzájemných vztahů založený na tom, že Československo mělo do Bulharska dodávat průmyslové výrobky, z Bulharska do ČSR měly přicházet zemědělské výrobky a suroviny. Připomeňme si, že pro Československo nebylo Bulharsko natolik významným obchodním partnerem, jakým bylo ČSR pro Bulharsko. Tato vzájemná nevyváženost spočívala i v širších politických souvislostech. Československo upřednostňovalo jak politicky, tak i ekonomicky Malou dohodu. Proto byly pro vztahy s Bulharskem velice důležité jeho vztahy s členy Malé dohody, a to zejména s Jugoslávií, s níž mělo Bulharsko po celé období vzájemné styky dosti napjaté.

---

⁹⁹ NA, fond MPOŽ, karton 1430, bez č. j., důvodová zpráva, příloha Obchodní a plavební smlouva mezi republikou československou a královstvím bulharským, s. 16–18.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 19–20.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 20. Bulharský text dohody: CDA, Ministerstvo na vanšnite raboti i na izpovedanijata, F. 176 k, op. 21, 2494, Dogovor za tãrgovija i koraboplavane sključen meždú Bãlgarija i Čechoslovakija, 29. 8. 1933.

¹⁰² E. MINČEV, Bãlgaro-čehoslovaški ikonomičeski otnošenija v perioda 1918–1938 g., in: Treti meždunaroden kongres po Bãlgaristika v Sofia 23.–26. maj 2013 g. (v tisku).

SUMMARY

This article examines bilateral economic relations between Czechoslovakia and Bulgaria in the period from 1918 to 1933, the year the first economic trade agreement was signed. The author focuses mainly on trade agreements and trade relationships between the two countries. After the First World War, the two countries found themselves facing each other from opposite sides. The Bulgarians were then a defeated nation; the Czechoslovaks, on the contrary, were a victorious nation. The creation of the Little Entente influenced the way Prague treated Bulgaria such that Bulgaria was perceived through the lens of Yugoslavia, which was an ally to Czechoslovakia in the Little Entente. This means that in the 1920s and 1930s, the relations between Bulgaria and Yugoslavia determined relations between Bulgaria and Czechoslovakia.

Furthermore, the two countries had different economic conditions. Czechoslovakia inherited a great deal of the industrial capacity of the Habsburg Monarchy, whereas Bulgarian industry had been subverted by the war. And there was also the matter of war reparations which were higher than the Bulgarian state was able to pay.

Bilateral contract relationships between the two countries began with the first trade agreement that was signed in 1920. After that, a Bulgarian-Czechoslovakian trade department was created in Sofia in 1922. In 1925, Czechoslovakia and Bulgaria agreed on the declaration of trade benefits for their bilateral trade. On 29 August 1933, a payment agreement between the two countries was signed that included a reference to the direct use of older agreements.

Czechoslovakia's main intention shaping economic relations with Bulgaria was the expectation of exporting Czechoslovakian industrial commodities to Bulgaria. Clothing, paper, glass, machines and devices were mostly exported from Czechoslovakia to Bulgaria. Agricultural products and raw materials, such as tobacco, fruit, vegetables, and animal products, were exported from Bulgaria to Czechoslovakia. The bilateral economic relations during the period discussed were more important to Bulgaria than to Czechoslovakia. In the 1920s and in the second half of the 1930s, Czechoslovakia was the 2nd or the 3rd most significant source of imports into Bulgaria, and in 1926, the trade with Czechoslovakia got up to 11% of all the foreign commerce in Bulgaria. However, for Czechoslovakia, trade with Bulgaria represented only 1% of its foreign commerce.

The Wartime struggle of Grigore Gafencu: Idealism vs. Realism¹

Costel Coroban

The Wartime Struggle of Grigore Gafencu: Idealism vs. Realism

Grigore Gafencu was born on 30 January 1892 and died on 30 January 1957, and is mostly remembered as being the most pro-Western Minister of Foreign Affairs in Romania around the period of the beginning of the Second World War. The change of political regimes that took place after 1989 undoubtedly brought about his rehabilitation and allowed the celebration of this personality from interwar Romania who had once been shunned and officially sentenced. The purpose of the present work is to explore the extent to which Grigore Gafencu can be considered either an idealist or a realist according to international relations theory. Due to his democratic convictions he has often been portrayed as an idealist. The author makes his argument by first briefly presenting the most common characteristics of idealism and realism as described by the most prominent international relations theorists. Realism and idealism (also called utopianism or liberal internationalism), represent the traditional schools of international relations theory, especially when referring to the interwar period. Realism holds the interest of the state as the strongest determinant in international relations, which are supposed to be characterised by anarchy and struggles for power. Idealism is generally based on the belief in a natural harmony between states that can be maintained by international laws and institutions (such as the League of Nations).

Key words: History, Grigore Gafencu, realism, idealism, World War II, international relations

Introduction

The year 2012 marked the 120th anniversary of the Romanian politician, diplomat and journalist Grigore Gafencu.² The event was celebrated in the Republic of Moldova with commemorative exhibitions in the cities of Chişinău, Soroca, Căuşeni and was remembered in the press in Romania as well. Grigore Gafencu lived between 30 January 1892 and 30 January 1957 and is mostly remembered as being the most pro-Western Minister of Foreign Affairs of Romania around the period of the

---

¹ This work was financed by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-1056.

² For a complete list of Grigore Gafencu's writings see Claudia CHINEZU, *Provocarea Europei. Exilul elveţian al lui Grigore Gafencu, 1941–1957* (Bucureşti: INMER, 2004), 119–122.

beginning of the Second World War. The shifting of the political regime which took place after 1989 undoubtedly brought rehabilitation and allowed the celebration of this formerly shunned and officially sentenced personality of interwar Romania.

Grigore Gafencu was appointed at the Ministry of Foreign Affairs on 21 December 1938 by King Carol II, who released him from his duties on 2 June 1940. Together with Prime Minister Armand Călinescu and the King, he was one of the deciding factors of Romania's foreign policy.³ Gafencu then served as minister to the USSR only until 22 June 1941.⁴ His previous experience and affiliation with the Western democracies allowed him, for instance, to use complicated terms such as "economic clearing".⁵ Even by 1938, political experience or expertise was one thing he did not lack. In 1914 he had obtained a PhD in Law in Paris and after a short but successful military career in the French aviation⁶ he began publishing the *Argus* and *Timpul familiei* periodicals, becoming one of the most notable Romanian journalists. Afterwards, Grigore Gafencu also served in the Chamber of Deputies, the Senate and in the government as undersecretary of state, being a member of the National Peasants' Party.

Grigore Gafencu is regarded, alongside Romanian politicians such as Iuliu Maniu or Constantin I. C. Brătianu,⁷ as being one of the few democrats and supporters of the rule of law who held his views until the very end, despite the massive political changes that would take place in Bucharest during and after the Second World War. Fleeing to the West, he became one of the leaders of the Romanians in exile, first in France, and then also in the United States. Unlike Maniu or Brătianu, Grigore Gafencu died in exile, having been sentenced to twenty years of prison in absentia on 11 November 1947 and subsequently stripped of his Romanian citizenship on 20 February 1948.

The purpose of the present work is to explore the extent to which Grigore Gafencu can be considered either an idealist or a realist according to international relations theory. Due to his democratic convictions he has often been portrayed as an idealist. The purpose will be met by first briefly presenting the most common characteristics of idealism and realism according to the most prominent international relations theorists. Realism and idealism (also called utopianism or liberal internationalism),⁸ represent the traditional schools of international relations theory, especially

---

³ Ștefan LACHE, *Sinteze III. Istorie* (București: Fundația România de Măine, 2004), 380.

⁴ Having been appointed via the decree of King Carol II of 24 July 1940, and revoked following the decree of Conducător and Ad-Interim Minister of Foreign Affairs Ion Antonescu dating 4 August 1941.

⁵ Gafencu to the Ministry of Foreign Affairs, strictly confidential report no. 1627, 15 May 1941.

⁶ Arhivele Naționale Istorice Centrale (hereafter, ANIC), fund Grigore Gafencu, file no. 226, 2–3.

⁷ They were the presidents of the National Peasants' Party (PNȚ), respectively the National Liberal Party (PNL). Iuliu Maniu attempted to forge a political alliance with the Iron Guard, but eventually he would refuse collaboration with the regime of General Ion Antonescu. See Rebecca Ann HAYNES, "Reluctant Allies? Iuliu Maniu and Corneliu Zelea Codreanu against King Carol II of Romania," *Slavonic and East European Review* 85 (2007): 105–134.

⁸ Peter WILSON, "Introduction: The Twenty Year's Crisis and the Category of «Idealism» in International Relations," in *Thinkers of the Twenty Years' Crisis. Inter-war Idealism Reassessed*, ed. David LONG and Peter WILSON (Oxford: OUP, 1995), 1–19 (3).

when referring to the interwar period.⁹ Realism holds the interest of the state as the strongest determinant in international relations, which are supposed to be characterised by anarchy and struggle for power. Idealism generally is based on the belief in natural harmony between states, which can be maintained by international laws and institutions (such as the League of Nations).¹⁰

Around the period of the beginning of the Second World War, many Romanian politicians oscillated between idealism and realism as they witnessed the breaking down of the Versailles system of international relations. As stated, Grigore Gafencu was one of those politicians who continued to believe in the values of democracy and in the victory of the West, despite the adaptation of many of the Romanian politicians to the new international realities dominated by Germany. The sources used for accounting for Grigore Gafencu's position between idealism and realism will be his personal writings, his diplomatic diary, archival sources relating to his activity and to a lesser extent, the existing literature regarding his activity. Gafencu's activity as an academic writer and authority has been widely recognised. In the United States he lectured at Yale University and at the New York University. His book *Last Days of Europe*¹¹ has received many reviews in academic journals,¹² same as his *Preliminaires de la Guerre a l'Est*,¹³ titled *Prelude to the Russian Campaign* in English. In these, Grigore Gafencu is appreciated as "the last Foreign Minister of a free Roumanian government"¹⁴ and "an able diplomat and shrewd observer".¹⁵ It is also appreciated that since Gafencu's *Prelude* had been published after 23 August 1944, the moment when Romania turned against Germany, the purpose of the book was also of

---

⁹ Cynthia WEBER, *International Relations Theory*, 2nd edn (London and New York: Routledge, 2005), 6–7.

¹⁰ Jack DONELLY, *Realism & International Relations* (Port Chester, NY: University of Cambridge, 2000), 7.

¹¹ First published in Romanian and French, and translated into English as Grigore GAFENCU, *Last Days of Europe. A Diplomatic Journey in 1939*, trans. Edgar Fletcher-Allen (New Haven, CT: Yale University Press, 1948).

¹² See Emil LENGYEL, "Last Days of Europe: A Diplomatic Journey in 1939 by Grigore Gafencu; Edgar Fletcher-Allen," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 258 (1948): 133; Frederic Hubert SOWARD, "Last Days of Europe: A Diplomatic Journey in 1939 by Grigore Gafencu; Edgar Fletcher-Allen," *International Journal* 3 (1948): 374–377; Frank ASHTON-GWATKIN, "The Last Days of Europe: A Diplomatic Journey in 1939 by Grigore Gafencu; Fletcher Allen," *International Affairs* 24 (1948): 584–586; Sidney B. FAY, "Europas letzte Tage by Grigore Gafencu," *Books Abroad* 21 (1947): 451–452; Sidney B. FAY, "The Last Days of Europe by Grigore Gafencu," *Books Abroad* 22 (1948): 417–418.

¹³ Published in French as Grégoire GAFENCO, *Préliminaires de la Guerre à l'Est*, 2nd edn (Fribourg: Egloff, 1945), but also in Romanian as Grigore GAFENCU, *Preliminarii la războiul din răsărit* (București: Globus, 1996). For reviews see Robert Lee WOLFF, "Preliminaires de la Guerre a l'Est. by Gregoire Gafenco," *American Slavic and East European Review* 5 (1946): 206–214. Published in English as Grigore GAFENCU, *Prelude to the Russian campaign. From the Moscow Pact to the opening of hostilities in Russia* (London and Toronto: Muller, 1945). For reviews see Henry Forbes ANGUS, "Prelude to the Russian Campaign by Grigore Gafencu," *International Journal* 2 (1947): 170–171; Henry Cord MEYER, "Vorspiel Zum Krieg Im Osten: Vom Moskauer Abkommen (21. August 1939). Bis Zum Ausbruch Der Feindseligkeiten In Russland (22. Juni 1941), and Europas Letzte Tage: Eine Politische Reise im Jahre 1939 by Grigore Gafencu," *The American Historical Review* 53 (1948): 334–335.

¹⁴ F. ASHTON-GWATKIN, "The Last Days..." 585.

¹⁵ R. L. WOLFF, "Preliminaires..." 206.

self-promotion, in case the Allies would have a say in choosing Romania's next leaders.¹⁶

Idealism and Realism

After a short introduction into Grigore Gafencu's life and work, it is necessary to clearly identify the characteristics of idealism and realism. These will be considered when analysing Gafencu's scholarly work or political discourse in the purpose of discerning between the two mentioned schools of international relations theory. Political discourse analysis is important for the present work. Some have argued that discourse perhaps is too open to interpretation,¹⁷ but scholars of politics should rely on political discourse analysis in their work.¹⁸ It has been shown how the fundamentals of decision logics in foreign policy can be explored through political discourse,¹⁹ which represents a corpus of ideas and beliefs included in language.²⁰ As stated, the ideas and belief which will be taken into consideration regarding Grigore Gafencu's discourse will be those belonging to idealism and realism. These two concepts of international relations theory have been appreciated as not quite easy to define.²¹

Idealism, sometimes called utopianism or liberal internationalism,²² has the basic meaning of referring to a belief that one's ideas can be accomplished, often when it does not seem likely to others.²³ In international relations theory, idealism is a product of the Enlightenment.²⁴ Edward H. Carr, who has mostly criticized idealism in his work,²⁵ has launched the idea that the interwar period was dominated by idealism in international relations.²⁶ Woodrow Wilson has announced some of the principles of idealism as an international relations paradigm in his Fourteen Points speech in

---

¹⁶ Ibid., 207.

¹⁷ Jane CAPLAN, "Postmodernism, Poststructuralism, and Deconstruction: Notes for Historians," *Central European History* 22 (1989): 272–273.

¹⁸ Teun Adrianus van DIJK, "What is Political Discourse Analysis?" in *Political linguistics*, ed. Jan BLOMMAERT and Chris BULCAEN (Amsterdam: John Benjamins, 1997), 11–52 (42).

¹⁹ Ole WÆVER, "Identity, communities and foreign policy. Discourse analysis as foreign policy theory," in *European Integration and National Identity: The Challenge of the Nordic States*, ed. Lene HANSEN and Ole WÆVER (London: Routledge, 2001), 20–49 (30).

²⁰ Henrik LARSEN, *Foreign Policy and Discourse Analysis* (London: Routledge, 1997), 4.

²¹ See Michael NICHOLSON, "Realism and utopianism revisited," in *The Eighty Years' Crisis: International Relations 1919–1999*, ed. Tim DUNNE, Michael COX, Ken BOOTH (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 65–82; Jeffrey LEGRO and Andrew MORAVSIK, "Is Anyone Still a Realist?," *International Security* 24 (1999): 5–55; J. DONNELLY, *Realism...*, 6.

²² P. WILSON, "Introduction..." 3 (see note 4 above).

²³ Cambridge Dictionaries Online, "idealism," <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/idealism> [accessed 25 August 2012].

²⁴ Scott BURCHILL, "Liberalism," in *Theories of International Relations*, ed. Scott BURCHILL, Andrew LINLATER, Richard DEVETAK, Jack DONNELLY, Matthew PATERSON, Christian REUS-SMIT (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2005), 55–83 (55).

²⁵ Edward Hallett CARR, *Twenty Years' Crisis 1919–1939* (Houndmills: MacMillan, 1946). Also see Silviu MILOIU, "Condițiile păcii: Grigore Gafencu cu privire la „cugetările” lui Edward H. Carr (1942)," in *Studia in honorem magistri Ion Calafeteanu LXX*, ed. Florin STAN (Constanța: Muzeul Marinei Române, 2010), 298–308.

²⁶ P. WILSON, "Introduction..." 4.

January 1918, therefore leading to the appearance of Wilsonianism as a foundational precursor of idealism.²⁷ One of the philosophical concepts behind idealism is that violence and war are due to corrupt organisation, which has to be reformed – through such organisations as the League of Nations – in order to allow the natural rule of peace among nations.²⁸ The main scholars of international relations theory have identified the following principles of idealism: preference for liberal-democratic regimes,²⁹ the importance of morality and collaboration in state affairs,³⁰ collective security, free trade economies and national self-determination.³¹ These main points will be employed when trying to determine to what extent was Grigore Gafencu an idealist.

Realism as part of international relations theory has a long history and probably more advocates. Those who have tried to define realism have concluded that it is a “philosophical disposition”.³² Generally, realism emphasizes the anarchy inherent within the international stage, and the egoistic instinct of states, which are engaged in competition according to the interests of each international actor.³³ Just like in its general meaning, realism is opposed to idealism in international relations theory.³⁴ Regarding the precepts of realism, a work of Jack Donnelly usefully classified them according to the proponent theorist of each of them.³⁵ The most agreed-upon characteristics of realism in international relations theory are: the limited role of morality,³⁶ supremacy of state interest,³⁷ international actors rely on the balance of power

---

²⁷ Tony SMITH, *America's Mission, the United States and the World Wide Struggle for Democracy in the Twentieth Century* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 84.

²⁸ C. WEBER, *International Relations...*, 38.

²⁹ John MACMILLAN, “Liberal Internationalism,” in *International Relations Theory for the Twenty-First Century. An Introduction*, ed. Martin GRIFFITHS (London and New York: Routledge, 2007), 21–34 (21).

³⁰ Charles KEGLEY, “The Neoliberal Challenge to Realist Theories of World Politics: An Introduction,” in *Controversies in International Relations Theory: Realism and the Neoliberal Challenge*, ed. Charles KEGLEY (New York: St. Martin's Press, 1995), 1–24 (4).

³¹ J. MACMILLAN, “Liberal internationalism...,” 22–27.

³² Robert GILPIN, “The Richness of the Tradition of Political Realism,” in *Neorealism and Its Critics*, ed. Robert Owen KEOHANE (New York: Columbia University Press, 1986), 301–321 (304).

³³ Jack DONELLY, “Realism,” in *Theories of International Relations*, ed. Scott BURCHILL et al. (Houndmills: MacMillan, 2005), 29–54 (30–31).

³⁴ Chris BROWN, *Understanding International Relations* (Gordonsville, VA: Palgrave Macmillan, 2001), 28.

³⁵ J. DONELLY, “Realism...”, 30–32.

³⁶ Randall SCHWELLER, “New Realist Research on Alliances: Refining, Not Refuting, Waltz's Balancing Proposition,” *American Political Science Review* 91 (1997): 927–930 (927); E. H. CARR, *Twenty Years' Crisis...*, 63–64; Georg SCHWARZENBERGER, *Power Politics. A Study of International Security* (London: Stevens and Sons, 1951), 13.

³⁷ Kenneth WALTZ, *Theory of International Politics* (New York: Waveland Pr Inc, 1979), 117; Robert GILPIN, “No One Loves a Political Realist,” *Security Studies* 5 (1996): 3–28 (7–8); Frank WAYMAN and Paul DIEHL, “Realism Reconsidered,” in *Reconstructing Realpolitik*, ed. Frank WAYMAN and Paul DIEHL (Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1994), 3–29 (5); G. SCHWARZENBERGER, *Power Politics...*, 13; Robert KEOHANE, “Theory of World Politics: Structural Realism and Beyond,” in *Neorealism and Its Critics*, ed. Robert KEOHANE (New York: Columbia University Press, 1986), 158–203 (164–165); Michael Joseph SMITH, *Realist Thought from Weber to Kissinger* (Baton Rouge, LA: Louisiana State University Press,

principle,³⁸ the anarchic character of the international stage,³⁹ the success of the state lies in acquiring more power⁴⁰ and the utility and unforeseeable nature of offensive actions.⁴¹ Given that both the principles of idealism and realism have been identified, it is perhaps appropriate to remember about a quote from E. H. Carr, who warned his readers that “any sound political thought must be based on elements of both utopia and reality”.⁴² Keeping in mind this motto, in the following sections of this work both the actions and ideas of Grigore Gafencu will be analysed in order to provide an explanation regarding the influence of both idealism and realism on his political thought.

Grigore Gafencu before 1939

The most relevant source regarding the political thought of Grigore Gafencu before the outbreak of the Second World War – which caused massive mutations for Romanian political actors – consists in his decade-long collection of political notes, most of them published in the newspapers he owned, called *Însemnări politice 1929–1939*.⁴³ The notes have been written intermittently throughout a decade, mostly in black ink, on two large register books which are kept in the Library of the Romanian Academy (Biblioteca Academiei Române, BAR). Some ideas are very elaborate, while other thoughts were only sketched so as to allow a later reflection. The very first note, dated 3 March 1929 and continued over the following two days, deals with Romania’s promise of compensating the expropriated Magyar landowners following the 1920–1921 agrarian reform in Transylvania.⁴⁴ Here Grigore Gafencu appears as a dedicated assistant of Nicolae Titulescu in convincing various representatives at the League of Nations of reducing the compensation sum.⁴⁵ This first segment leaves no

---

1986), 219–221; Benjamin FRANKEL (ed.), *Roots of Realism* (London and Portland, OR.: Routledge, 1996), xiv–xviii.

³⁸ R. GILPIN, “No One...,” 7–8; R. KEOHANE, “Theory of World Politics...,” 164–165; “Realism Reconsidered...,” 5.

³⁹ K. WALTZ, *Theory...*, 117; John MEARSHEIMER, “The False Promise of International Institutions,” *International Security* 19 (1994/1995): 5–49 (9–10); B. FRANKEL, *Roots...*, xiv–xviii; M. J. SMITH, *Realist Thought...*, 219–221; “Realism Reconsidered...,” 5; R. SCHWELLER, “New Realist...,” 927.

⁴⁰ K. WALTZ, *Theory...*, 117; Hans MORGENTHAU, *Politics Among Nations: the Struggle for Power and Peace* (New York: Knopf, 1954), 4–10; G. SCHWARZENBERGER, *Power Politics...*, 13.

⁴¹ J. MEARSHEIMER, “The False Promise...,” 9–10; B. FRANKEL, *Roots...*, xiv–xviii; R. GILPIN, “No One...,” 7–8.

⁴² E. H. CARR, *Twenty Years’ Crisis...*, 93.

⁴³ Published after the fall of the “Communist” regime as Grigore GAFENCU, *Însemnări politice 1929–1939*, ed. Stelian NEAGOE (București: Humanitas, 1991).

⁴⁴ Nicolae Titulescu represented Romania at the League of Nations in this diplomatic dilemma. He is considered a paragon of Romanian democratic thought and one could argue, a very practical idealist, twice president of the League of Nations – in 1930 and 1931. Grigore Gafencu used to sometimes call him “the Great European” in his personal writings. See Nicolae TITULESCU, *Reflecții* (București: Albatros, 1985); Nicolae TITULESCU, *Politica externă a României* (Cluj-Napoca: Fundația Europeană Titulescu, 1994).

⁴⁵ G. GAFENCU, *Însemnări...*, 9–13.

doubt that Gafencu was a true supporter of the League's activity, hence an advocate of interwar idealism.

The next notes belong to year 1930 and deal mostly with internal politics, specifically the dynastic crisis. He describes the return of King Carol II in Romania quite neutrally, adding that the King is undecided between constitutional or personal rule.⁴⁶ Grigore Gafencu suggests that a Parliamentary regime would help regarding Romania's foreign affairs.⁴⁷ This does make sense considering that the Versailles system of international relations inaugurated after the First World War was dominated by the victorious democracies.⁴⁸ It is interesting that, in continuation, Gafencu informs of a parliamentary diatribe of the pro-German Professor Alexandru Constantin Cuza,⁴⁹ which he received with great indignation. A. C. Cuza talked about the need of returning to Germany⁵⁰ as the best guarantee for Romania's post-war borders, both eastern and western. Despite calling the possibility of a Romanian turn towards Germany in international relations "nonsense", Gafencu is cautious. He warns that since A. C. Cuza's theories are "less ridiculous than they seem, the more dangerous they are. The old man only sees the anti-Semitism in Hitler's doctrine..."⁵¹

The next information regarding international politics belongs to the beginning of 1931 and is concerned with a disappointing conference under French auspices regarding economic collaboration in Europe.⁵² A soirée with the French minister in Bucharest offers Gafencu the opportunity to openly confess his trust in the collective security system: "... our interests are identical with those of France and cannot be better defended than by a defensive alliance".⁵³ Throughout the notes of 1931, a thought that repeats is one concerning the necessity of Romania to manage receiving a substantial loan, no matter the cost.⁵⁴ This is an indication that Grigore Gafencu accepts capitalism as having a positive influence, which is another belief shared by idealists.⁵⁵ Unfortunately, only the year 1931 is so well recorded in this document that it contains almost daily notes. Still, the notes for the other years also carry substance. In early 1932 Grigore Gafencu, commenting on the situation under the then-newly appointed government of Nicolae Iorga, states that – even though Iuliu Maniu⁵⁶ was disregarded politically due to his government's failure during the great economic crisis – he is decided to "keep up the holy fire for Maniu's 'idea-

---

⁴⁶ Ibid., 19.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ivo John LEDERER, "Introduction," in *The Versailles Settlement – Was it Foredoomed to Failure?*, ed. Ivo John LEDERER (Boston, MA: D. C. Heath, 1960), 1–16 (1–2).

⁴⁹ A. C. Cuza was the Leader of the far-right League of National Christian Defence, Liga Apărării Național Creștine, which was the original affiliation of Corneliu Zelea-Codreanu's Iron Guard.

⁵⁰ Prior to declaring neutrality in 1914, Romania had a secret alliance with the German Reich based on King Carol I of Romania's family ties with the Kaiser and on the need of recovering Bessarabia from the Russian Empire.

⁵¹ G. GAFENCU, *Însemnări...*, 19.

⁵² Ibid., 45.

⁵³ Ibid., 49. He repeats his support and trust in France also on 143.

⁵⁴ Ibid., 45–81.

⁵⁵ Lucian ASHWORTH, "Did the Realist-Idealist Great Debate Really Happen? A Revisionist History of International Relations," *International Relations* 6 (2002): 33–51.

⁵⁶ See note 3 above.

lism'...".⁵⁷ The fact that idealism is used in quotation marks opens a question which can only be answered by looking at his later thoughts and deeds.

It must be said that Gafencu was not only an enthusiast of France, since he also advises, in his notes, for the broadening of Romania's relations with England. He argues that it is a mistake to only appoint a chargé d'affaires in the British capital. Grigore Gafencu considers Nicolae Titulescu responsible for this mistake, noting how Ramsay MacDonald, unlike Chamberlaine, did not appreciate his "friendship" with Titulescu.⁵⁸ Hence, more effort was required in London than deemed necessary by Romanian officials. The collective security strategy required not only the benevolence of Britain, but also the devotion of Poland, whose alliance had to be better safeguarded, as Gafencu later shows.⁵⁹ This came up in the context of Poland announcing its non-aggression pact with the Soviet Union. The next couple of years in Gafencu's notes deals with the internal political struggle. For the year 1936 he significantly notices the success of Italy in Abyssinia, that of Germany in her revisionist policies, and the success of Franco in Spain.⁶⁰ On this occasion, Grigore Gafencu also declares his worry regarding the spread of the influence of right-wing movements in Romania, which in his opinion is encouraged by the international weakness of the Popular Front in France. The fact that he thinks France should adopt a more decisive role in international politics is an anti-appeasement, hence idealist, statement. It has been argued that since appeasement represents a wander away from the collective security policy, it is an indicator of realist thought.⁶¹ In this context Gafencu foresees the coming war as a "clash between extremist currents – between fascism and communism".⁶² He notices nostalgically how "the concern of some for a moderate, free regime", is "a late dream – an ideal from past times".⁶³ It could be argued that this represents the moment when the necessity of change from idealism to realism – that is, the necessity of external reorientation towards the mentioned ascending powers of Europe, in the hope of maintaining the neutrality and integrity of the country – begins to take root in Grigore Gafencu's thought. In 1937 he had also began the publishing of *Timpul* which represented a – quite ambiguous – democratic but also reactionary Romanian publication.⁶⁴ Starting 1938, the tone changes to a clear warning against the growth of radical regimes in the area surrounding Romania.⁶⁵ Gafencu especially warns against the spread of radical ideologies in Romania (which he calls "curentele străine", foreign currents).⁶⁶

---

⁵⁷ G. GAFENCU, *Însemnări...*, 296.

⁵⁸ *Ibid.*, 301.

⁵⁹ He does not encourage a bellicose attitude towards the USSR, but rather the necessity of normality; in *Romanian-Soviet relations*, *ibid.*, 305.

⁶⁰ *Ibid.*, 333.

⁶¹ L. ASHWORTH, "Did the Realist-Idealist..." 34.

⁶² G. GAFENCU, *Însemnări...*, 334.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ Grigore GAFENCU, *Învățămintele istoriei. Articole, discursuri și interviuri din presa exilului*, ed. Dan TALOȘ (București: Curtea Veche, 2010), 18.

⁶⁵ See, for example, Grigore GAFENCU, "De anul nou," *Timpul* 238 (1938), 1 Jan.

⁶⁶ Grigore GAFENCU, "Întregirea partidelor," *Timpul* 250 (1938), 14 Jan.

1939, the Beginning of War

Unfortunately, there are no personal notes for the following two years, only for 1939, which fogs the moment of Gafencu's realist orientation towards neutrality. Considering that on 21 December 1938 he was appointed at Foreign Affairs, it is probable that Gafencu adopted the realistic decision of working towards the neutrality of Romania either between 1936–1938, or around the date of his appointment. For example, later he writes in his journal that on 28 May 1940 King Carol II's close counsellor, Urdăreanu, called "that our external policy should be adapted to realities", as reaction to Gafencu the previous days expressing reasons for continued neutrality.⁶⁷ This shows how in his view, neutrality could be equalled to remaining faithful to the West, while only a deliberate display of friendliness towards the Axis meant adapting to the realities.

In the spring of 1939 Grigore Gafencu visited Great Britain, Germany and France, and it is thought that during these visits he was convinced that Germany would not step down from using the war to achieve her purpose and that not much help should be expected from the allies.⁶⁸ This must have been a very convincing experience for such a serious idealist advocate of the Versailles system such as the Romanian Minister of Foreign Affairs. He wrote extensively about this tour of Europe in his *Last Days of Europe*. The volume begins with a lengthy exposé of Napoleon's struggle for the unification of Europe, including a quote of the Emperor admitting Europe cannot be conquered by the force of arms, but only by collective consent.⁶⁹ This is an obvious hint of the situation of Europe during Gafencu's appointment as foreign minister. He also blames appeasement in the *Introduction*,⁷⁰ which is an example of hindsight since the work is written after his removal from the Foreign Affairs office. The book is divided in a chronological order, according to the statesmen met by the Romanian foreign minister during this sojourn: Colonel Beck of Poland, Hitler's Germany, Leopold III's Belgium and then the high officials of Great Britain, France, Italy, Serbia, Turkey and Greece. Overall the style of the writing is very charismatic and engaging, but for the present research the most valuable parts are the Introduction, Epilogue and the Appendices. Regarding the spring of 1939, Grigore Gafencu concludes that anxiety alternated with optimism on the stage of international negotiations and idealism had faded away since the fate of the world was

---

⁶⁷ Grigore GAFENCU, *Jurnal iunie 1940 – iulie 1942*, ed. Ion ARDELEANU and Vasile ARIMIA (București: Globus, 1991), 18; the original is found in ANIC, fund Grigore Gafencu, file no. 1698.

⁶⁸ See Valerio Florin DOBRINESCU and Ion PĂTROIU, *Ultimele luni de pace* (Iași: Institutul European, 1993); Livia DANDARA, *România în vâltoarea anului 1939* (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1985); Viorica MOISUC, *Diplomația României în perioada martie 1938 – mai 1940* (București: Editura Academiei R.S.R., 1971), 189–191; David Britton FUNDERBURK, *Politica Marii Britanii față de România 1938–1940*, (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1983), 42; Ionel SÎRBU, "De la Berlin la Londra. Călătoria diplomatică a lui Gr. Gafencu din aprilie 1939," *Analele Universității "Dunărea De Jos" Din Galați – Seria Istorie 2* (2003): 173–182; Arhivele Ministerului Afacerilor Externe (from now on, AMAE), fund Anglia, vol. 40, 1938–1939, 240–241.

⁶⁹ G. GAFENCU, *Preliminarii...*, 19–30. See note 10 above.

⁷⁰ G. GAFENCU, *Last Days...*, 14.

being secretly decided in the great chancelleries.⁷¹ Perhaps his great insight gave him a warning for what was to come for Eastern Europe, namely the division of influence according to the secret protocol of the Ribbentrop-Molotov pact, or perhaps he was able to warn about it because the volume was put to paper in the period after the outbreak of the war. The reader of this volume will also witness the failed negotiations for signing of an Anglo-Franco-Russian political and military pact during the summer of 1939. Gafencu noticed how European security now depended on Poland and Romania accepting the transition of Russian troops through their territory in case of German threat.⁷² If someone was to inquire whose blame was greater for the situation, the Romanian foreign minister acknowledges that both Britain and France ought to have been more decisive in their negotiations, while Poland and Russia should have left their personal problems aside.⁷³ This is a call which yet again shows how idealism (keeping to the Versailles system) was no longer a solution. It becomes apparent how, for Gafencu, befriending or opposing Germany cannot be done without abandoning idealism. Not all hope is lost for idealism though. Despite admitting that Hitler has won in bringing Europe into war, Gafencu confesses a great trust in Churchill, identifying him as the champion of idealism and “fierce defender of collective security”.⁷⁴ He also refers to a personal discussion with Churchill where the Prime Minister told him it would be impossible for Germany to sign a world-partition agreement with Britain, given that, first of all, Britain did not rule the world and second, Germany cannot be trusted to respect such a pact. Then, Churchill explained how Hitler’s anger towards him was due to the fact that he seems to be among the few who read *Mein Kampf* and took it literally.⁷⁵

Returning now to Romania’s position between realism and idealism, it is worth analysing another source signed by Grigore Gafencu, namely the text of five conferences which he held in 1939. Fortunately, they have been collected in a small print edition.⁷⁶ These speeches respect the general tone of Gafencu’s political messages during 1939, which called for the necessity and wish of Romania for peace.⁷⁷ The emphasis of Gafencu’s conferences falls on the need for international cooperation and good intentions, which is an idealist principle. Still, when mentioning King Carol II’s visit to Germany,⁷⁸ Gafencu perhaps willingly exaggerates about German-Romanian collaboration, calling it “old and fruitful”.⁷⁹ Later he gives up this officious style to admit that probably the King’s visit to Berchtesgaden was the reason why an anti-

---

⁷¹ Ibid., 201–202.

⁷² Ibid., 210–217.

⁷³ Ibid., 218.

⁷⁴ Ibid., 222.

⁷⁵ Ibid., 228. For more on Churchill and Hitler especially see the last chapter in Maurice COWLING, *The Impact of Hitler. British Politics and British Policy 1933–1940* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).

⁷⁶ Grigore GAFENCU, *Politica externă a României 1939. Cinci Cuvântări* (București: Luceafărul, 1940).

⁷⁷ Ibid., 7.

⁷⁸ It was an unofficial visit which took place on 24 November. Carol II obtained a verbal agreement for the intensification of German-Romanian economic relations, but nothing regarding the question of Transylvania and Hungary, see Ion CALAFETEANU, *Români la Hitler* (București: Univers Enciclopedic, 1999), 20–22.

⁷⁹ G. GAFENCU, *Politica externă...*, 9.

Iron Guard repression was carried out in Romania.⁸⁰ Otherwise, he repeats that Romania must trust the peaceful intentions of her Balkan neighbours, and gives assurances that the country is doing much in respecting the rights of minorities, which is another premise of peace in Gafencu's opinion.⁸¹

Next, in a conference entitled "Romania, Danube power", which was held in Galați on January 1939, he gives an explanation of his allegiance to Frontul Renașterii Naționale (FRN).⁸² This act of collaboration with an authoritarian regime is itself realist, but Gafencu assures us that, among other causes, he did so because during the democratic regime "huge energies, good-will, hard work and love for the nation were spent in vain".⁸³ Furthermore, he also expresses his wish that the flag of the German Reich will soon be among those of the European Commission of the Danube.⁸⁴ Soon, on 27 March 1939, Grigore Gafencu holds a speech at the Council of the FRN which he begins by saying that the foreign policy of the country does not depend on people, being a nationalist policy.⁸⁵ He also adds that economic cooperation should contribute to the organization of peace in Europe,⁸⁶ which is an idealist principle.⁸⁷ That is actually the tone of the rest of the conference text, which also includes remarks how Romania avoided profiting in the wake of the dismembering of Czechoslovakia, but stood fast for the protection of what is hers.⁸⁸

His next speech included in his 1940 collection was held on 9 June 1939. The tendency is now to share some of the wisdom gained from Grigore Gafencu's tour through Germany (18–20 April), Belgium (21–22 April), England (23–26 April), France (27–29 April), Italy, the Vatican (29 April – 3 May) and Yugoslavia (5 May). The ideal of peace is exhorted throughout the whole length of the text, as Gafencu manifests an adamant hope for appeasement: "I have realised that [...] those who dare, even during times of storm, to sow peace, will reap peace".⁸⁹ Appeasement has been included into realism,⁹⁰ but Gafencu is relying on the premise that all sides work for a European ideal of civilisation.⁹¹ He also touches again on the problem of the minorities, and states that the territorial integrity of Romania, which is its foreign policy purpose, is eminently a principle of European peace.⁹² One could translate that, for Grigore Gafencu, the European ideal is actually a realist rhetoric supposed to express a European order. This order includes the national interests of Romania: status quo in South-eastern Europe, especially regarding Bessarabia and Transylva-

---

⁸⁰ G. GAFENCU, *Last Days...*, 23.

⁸¹ G. GAFENCU, *Politica externă...*, 10–11. For more on Romania during 1939 see Dov B. LUNGU, "The European Crisis of March–April 1939: the Romanian Dimension," *The International History Review* 7, 3 (August 1985): 390–414.

⁸² The National Renaissance Front (FRN) was the extreme-right party created by King Carol II as single state party in 1938, see *Monitorul Oficial*, 16 December 1938.

⁸³ G. GAFENCU, *Politica externă...*, 14.

⁸⁴ *Ibid.*, 17.

⁸⁵ *Ibid.*, 20.

⁸⁶ *Ibid.*, 21.

⁸⁷ L. ASHWORTH, "Did the Realist-Idealist...", 34–35.

⁸⁸ G. GAFENCU, *Politica externă...*, 21–30.

⁸⁹ *Ibid.*, 31–32.

⁹⁰ See L. ASHWORTH, "Did the Realist-Idealist...", 34.

⁹¹ G. GAFENCU, *Politica externă...*, 33.

⁹² *Ibid.*, 37.

nia. Gafencu's attachment to the new right-wing regime in Romania is expressed in premier by loud references to popular will and armed resistance against transgressions.⁹³

Grigore Gafencu's political notes register opens with an entry on 21 September 1939, when he is sending an assurance letter to Moscow, stating the determination of the country to remain neutral throughout the conflict.⁹⁴ This completely changes his image as a supporter of the alliance with the Western democracies, France and Britain. Still, he does express regret that "no longer could Mr. Churchill find a friendly Europe to the east".⁹⁵ But his idea regarding this diplomatic assurance to Russia is interrupted by his finding out about the assassination of Prime Minister Armand Călinescu at the hands of the Iron Guard.⁹⁶ Later, on 12 November 1939 he returned to his register book to explain his already realist policy of appeasement, admitting its unprecedented character by saying that "this year our foreign policy has gone through special, increasingly harsher stages".⁹⁷ He details how the need to appease Germany manifested around the moment when he took over the Foreign Affairs ministry. Then, the German-Romanian economic agreement followed, representing "... a deed of good management and a political lightning rod..." for Romania.⁹⁸ Taking in consideration that Grigore Gafencu used to manifest greater trust in the Western democracies – an aspect which was probably encouraged by his studies in Paris and his serving in the French aviation – this is indeed a radical change in his political thought.

Gafencu continues to detail his thoughts in the 12 November 1939 entry in his notes. He states that Romania carefully refused any bilateral engagements with either Britain or France, only accepting their unilateral offer to guarantee its territory, so as to not attract German hostility to the country. It is perhaps fair to say that, as acting minister, he is not modest about the fruitfulness of his diplomatic travels to Berlin, Paris, London and Rome. On one hand, still believing in the idealist principle of collective security, Gafencu did not forget to seek the support of Turkey, but on the other hand, he accepted the dissolution of Poland as a development that simply could not be helped.⁹⁹ In order to veil the realism of abandoning a moral ally of Romania, and fellow supporter of the Versailles system, Grigore Gafencu argued that the invasion of Poland did not oblige Romania in any way since Poland herself had refused several not so enthusiastic Romanian offers of *erga omnes* alliance.¹⁰⁰ It is interesting

---

⁹³ Ibid., 39.

⁹⁴ G. GAFENCU, *Însemnări...*, 336.

⁹⁵ G. GAFENCU, *Last Days...*, 222.

⁹⁶ The assassination had also taken place on 21 September 1938 and it was especially important since Armand Călinescu was applying King Carol II's plans of neutering the pro-German Iron Guard movement, who accused him of allegedly planning to burn the Romanian oil fields as part of a secret understanding with Britain, see Mihai BĂRBULESCU, Dennis DELETANT, Keith HITCHINS, Șerban PAPACOSTEA, Pompiliu TEODOR, *Istoria României* (București: Corint, 2007), 357–358.

⁹⁷ G. GAFENCU, *Însemnări...*, 339.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid., 340–341.

¹⁰⁰ Ibid., 341. This was true since Polish-Romanian relations declined in 1939 as both countries sought to appease Germany (see Anita PRAZMOWSKA, *Britain, Poland and the Eastern Front, 1939*, [Cambridge: Cambridge University Press, 2004], 68–70). Nevertheless, this had moral implications on both actors as long as there had been generally better relations between the two

that Grigore Gafencu calls this policy of neutrality, a “balance policy”.¹⁰¹ He admits that given the treaty between Germany and the Soviet Union, the fundamentals of this policy should be changed, thus furthermore delving into what is considered a realist paradigm. Otherwise, the very independence and existence of Romania is threatened, in Gafencu’s view. Furthermore, he details how the basis of the Romanian foreign policy is to be changed. The question, in Grigore Gafencu’s opinion, is whether an understanding will be reached with Russia or not. If not, then the choice needs to be made whether to rely on Germany and at what cost,¹⁰² or the “Allies” – in the case their guarantees would be effective against the Soviet Union.¹⁰³ On the practical side, Romania’s Foreign Affairs Minister admits how his strategy of having his Turkish counterpart, Mehmet Şükrü Saracoğlu, try to negotiate with the Soviets, has failed. With almost mathematical meticulousness, Gafencu then details his attempts of creating a Balkan bloc¹⁰⁴ against the expansionist powers, carefully weighing the advantages of negotiations with Romania’s neighbours.¹⁰⁵ Despite all these realist clues, in the end he does not accept the new reality so easily, asking himself “What will happen to Poland? What about Czechoslovakia?...”.¹⁰⁶ On 13 November 1939, Gafencu also sympathetically mentions the honourable and dignified response received from Jozef Beck for his 11 November congratulatory message.¹⁰⁷ Regarding regional alliance systems in Eastern Europe, he bitterly admits in his later writings that they were as good as dead without Western support.¹⁰⁸

On 29 November 1939 Grigore Gafencu held a conference at the Romanian Senate’s commission for foreign affairs. Three months after the beginning of the Second World War, Romania’s minister reiterates how his country took the decision to stay out of the conflict, as it was not bound by treaties to do otherwise.¹⁰⁹ As if wanting to reassure Germany, he also reinforces Romania’s neutrality despite the Polish high official seeking shelter on her territory.¹¹⁰ The rest of the text is an accounting of the efforts made, and the obtained (or not) results, in trying to form a neutral block together with the Balkan states.¹¹¹ Also, despite the fact that the purpose of the speech

---

countries during the middle of the interwar period (see Florin ANGHEL, *Construirea sistemului “Cordon sanitaire”. Relații româno-polone, 1919–1926*, [Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2008]).

¹⁰¹ In original “politică de echilibru.” G. GAFENCU, *Însemnări...*, 341.

¹⁰² Gafencu was, of course, not cognizant of the secret annex of the Ribbentrop-Molotov Pact at that time.

¹⁰³ G. GAFENCU, *Însemnări...*, 342.

¹⁰⁴ For more on this and a parallel project see Frank MARZARI, “Projects for an Italian-Led Balkan Bloc of Neutrals, September–December 1939,” *The Historical Journal* 13, 4 (December, 1970): 767–788.

¹⁰⁵ G. GAFENCU, *Însemnări...*, 342–343.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 344.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 342.

¹⁰⁸ G. GAFENCU, *Last Days...*, 19. See note 10 above.

¹⁰⁹ On 4 September 1939 the Romanian government convened to discuss the stance of the country regarding the war and two days later, following an unofficial “Privy Council” meeting, a declaration of neutrality was issued.

¹¹⁰ G. GAFENCU, *Politica externă...*, 45–46.

¹¹¹ Gafencu specifically requested “...the specification of a common attitude...” of Romania’s neighbours. Greece especially reacted slowly to the initiative of Gafencu. This correspondence with the Romanian envoys in Ankara, Belgrade and Athens is available at AMAE, fund Înțelegerea

is an immediately realist one, Gafencu also praises the Versailles system of international relations, or at least the redistribution of territories that it caused in South-eastern Europe.¹¹² He argues that the grief caused by the Trianon Treaty would not be healed by mistakes of the past, namely "...the destruction of the principle of nationalities and of national states...".¹¹³ The end of the speech is yet another confession of faith in the guidance of King Carol II and a reminder that Romania's foreign policy is not the work of a single government, as it follows the legacy of the late Armand Călinescu and the vision of Constantin Argetoianu, the Prime Minister.¹¹⁴ Perhaps this is the way in which Gafencu excuses himself for following this policy which is opposite to his earlier beliefs in collective security and the Western powers. He later even admits, "Hitler's will was law!"¹¹⁵

The last entry in Grigore Gafencu's register book belongs to 6 December 1939 and is mostly concerned with the recent change of cabinet, after Armand Călinescu's assassination, ending in a pessimistic tone, "...as we are constricted by problems harder and more harrowing than all other in the history of the Romanian Kingdom".¹¹⁶ This gloomy image that he creates of the international changes taking place at that moment allows one to realize how difficult these transformations were for him. If we accept that towards the end of 1939 Romania's foreign policy was taking a realist turn, then must add that Grigore Gafencu was not enthusiastic about the abandonment of the Versailles system and the new rise of Germany and Russia.

Europe during Wartime

Given the tumultuous events of 1940 for Romania, the political situation of the country was deeply troubled, fact which led to many changes in international political thought. The European powers manifested a special interest given the productivity of the Romanian oil fields at the time.¹¹⁷ On 2 June 1940 Grigore Gafencu was removed from his position as Minister of Foreign Affairs by Carol II. The King himself indicates in his daily notes that this was Prime Minister Tătărescu's wish, but the day before he had also personally admitted that "it cannot go on with Gafencu, he has the feeling that he cannot adapt to the new situation, so I decided to let him go".¹¹⁸ The former Romanian foreign minister explains in his journal how it was clear he was supposed to go since he had no wish to abandon Romania's policy of neutrality. As he had been promised the position of ambassador to Ankara, he also adds that because of his connections with the Western countries it seemed very unlikely that this promise would be kept.¹¹⁹ The truth of this assertion confirms that he was seen as

---

Balcanică, vol. 39, 174-74 (telegrams no. 55.838/5 September 1939, Bucharest). Also see Cristian POIȘTEANU, *România și Antanta Balcanică* (București: Editura Politică, 1971).

¹¹² G. GAFENCU, *Politica externă...*, 51.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid., 54-55.

¹¹⁵ G. GAFENCU, *Last Days...*, 19.

¹¹⁶ G. GAFENCU, *Însemnări...*, 346.

¹¹⁷ S. LACHE, *Sinteze...*, 380-381.

¹¹⁸ King Carol II, *Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice Vol. II 1939-1940*, ed. Marcel-Dumitru CIUCĂ and Narcis Dorin ION (București, Curtea Veche, 1996), 179-180.

¹¹⁹ G. GAFENCU, *Jurnal 1940-1942...*, 19.

an idealist, or at least an unfit element in the new adapted foreign policy of the government. The following days after his leaving the government he confessed that his “...love for France, deep and lively, my trust in England [...] have always influenced my feelings. Still, every time I was involved in Romanian politics, especially as leader of the country’s foreign affairs, I avoided following the urge of my feelings”.¹²⁰

One of the interesting sources for this period is a collection of documents relating to Gafencu’s activity in Moscow.¹²¹ Given the conditions of those times, Moscow seemed one of the most challenging positions for a Romanian diplomat, but he dismissed any inconveniences, even stating that he will “...follow realistic purposes”¹²² in his new position. Perhaps overenthusiastic in normalising the Russo-Romanian relations, Gafencu proposes to Molotov that a Romanian economic commission should visit the Soviet Union in the purpose of drawing the economy of the two countries together.¹²³ He is warned by the new Romanian foreign minister that the proposal should be dropped as it would seem unfit given the shadow the recent events.¹²⁴ The normalization of the relations between Bucharest and Moscow is also the subject of Gafencu’s following telegrams, but he also realistically warns that the danger of Russian expansion has not passed.¹²⁵ Furthermore, he also bitterly admits that Germany, another expansionist power in his view, besides Russia, is the only one able to contain the Soviet menace.¹²⁶ Perhaps this is Gafencu’s explanation for all his previous support for collaboration with Germany. Seemingly distancing himself from it, the Romanian envoy in Moscow would also later appreciate the foreign policy of his guest country as realist: “it closely follows any changes and takes advantage of all occasions”.¹²⁷ To this pronouncement he concludes that only a “wait and see” tactic would function when dealing with the Soviet Union, since it does not “listen to arguments, but await opportunities”.¹²⁸ Gafencu’s predicament did not go unnoticed. Manoilescu, the Romanian Minister of Foreign Affairs, received complaints on the eve of the Vienna Award (30 August 1940), that Ribbentrop and Ciano have secure information on an alleged confession of Gafencu in Moscow. Gafencu presumably admitted that Romania’s collaboration with the Axis is only speculative, because the Romanians are sure of a British victory on the long term. To these accusations Grigore Gafencu answered that he is just following closely to the indications of

---

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Grigore GAFENCU, *Misiune la Moscova 1940–1941*, ed. Ion CALAFETEANU, Nicolae DINU, Nicolae NICOLESCU (București: Univers Enciclopedic, 1995). The correspondence is to be found in AMAE, funds “URSS” (for telegrams sent to Bucharest) and “Romania” (for telegrams sent to Moscow).

¹²² Ibid., 6.

¹²³ Gafencu to the Foreign Ministry, telegram no. 1943, 13 August 1940.

¹²⁴ Manoilescu to Gafencu, telegram no. 51302, 19 August 1940.

¹²⁵ Gafencu to Manoilescu, report no. 1980, 9 August 1940.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Gafencu to Manoilescu, report no. 2078, 26 August 1940.

¹²⁸ Ibid.

Bucharest, holding receptions for the ministers of Germany and Italy, and being politely reserved towards the Western powers.¹²⁹

After the Second Vienna Award, when the Soviet Union expressed its interest for an increased participation in the affairs of the Danube area, Gafencu made the proposition that Romania should take the initiative of inviting Russia into the European Danube Commission.¹³⁰ This is another proof that although he did not fraternize or approve of the ideological foundations of an international power, he knew that a collaboration could bring some results and did not back down from such realistic endeavours. On 21 October Gafencu proposes a Russo-Romanian commercial treaty, believing that this would not harm the relations with the Axis, since in his opinion, no conflict between the two could be foreseen.¹³¹ Afterwards, on 19 November, he again expresses his idea, allegedly shared by the Italian ambassador in Moscow, that the Soviet Union and Germany are preparing to broaden their non-aggression pact into some form of economic understanding.¹³² This only enforces the necessity of realism in dealing with either the Axis or the Soviet Union into Gafencu's thought.

Later it becomes apparent for the Romanian minister in Moscow how the desire of Russia to expand towards the mouths of the Danube represents a cause for the stopping of the Russo-German economic negotiations.¹³³ The rest of his telegrams manifest a rather concerned tone regarding the relations between the two countries, since the Soviets are not pleased by certain "anti-communist" accents in Romanian press, or even government discourse. From the viewpoint of realism and idealism, Gafencu confesses how he was trying to obtain as many advantages as possible from his Soviet collaborators. He acknowledged that the friendliness of the Soviet Union came second in importance after Axis support for Romania.¹³⁴ Not least, in this correspondence he always seems attentive to the reactions and opinions of France and the "Anglo-Saxons" (Great Britain and the United States).¹³⁵ He also comments negatively regarding the Soviet Union's abandonment of Yugoslavia¹³⁶ and of Stalin's realism, which allegedly allowed the great Soviet leader to "never become the prisoner of his own mistakes".¹³⁷ One could assume that despite the realist turn that Romanian foreign policy took after the events of 1939, Grigore Gafencu's sympathy for the West had not been spent. Not surprisingly, he expressed sympathy for the behaviour and role of Juho Paasikivi, the Finish minister to Moscow, who also trusted that that Russians and the Fins could return to friendly relations despite recent open hostility and that there could be no major conflict between Germany and the Soviet

---

¹²⁹ It seems that the author of this intrigue was the Serbian foreign minister Gavrilovič. See Manoilescu to Gafencu, telegram no. 54464, 2 September 1940. Gafencu to Manoilescu, telegram no. 2131, 2 September 1940. Gafencu to Manoilescu, telegram no. 2202, 8 September 1940.

¹³⁰ Gafencu to the Foreign Ministry, telegram no. 2302, 16 September 1940.

¹³¹ Gafencu to Sturdza, report no. 2714, 21 October 1940.

¹³² Gafencu to the Ministry of Foreign Affairs, telegram no. 3099, 19 November 1940; telegram no. 3107, 20 November 1940.

¹³³ Gafencu to the Ministry of Foreign Affairs, telegram no. 3, 2 January 1941.

¹³⁴ Gafencu to Antonescu, report no. 650, 28 February 1941.

¹³⁵ Gafencu to Antonescu, report no. 785, 12 March 1941.

¹³⁶ Gafencu to the Ministry of Foreign Affairs, (strictly confidential) report no. 1627, 15 May 1941.

¹³⁷ Ibid.

Union.¹³⁸ The first strong signal that German-Soviet relations have been taken aback dates from May 1941.¹³⁹ After this moment, the role of the Romanian minister in Moscow could no longer be that of a person seeking to earn as many advantages as possible, given Bucharest's attachment to the Axis. This meant that Gafencu could no longer follow his realist policy, due to the new and "...unusual historical and political conditions..."¹⁴⁰ of his mission.

After the end of diplomatic relations between Romania and the Soviet Union, Grigore Gafencu briefly returned to his home country, then temporarily retiring to Switzerland, where he would continue to write. It is during this time that he could speak freely and cast away the corset of government politics in order to express his long retained support for the Western democracies and discontent for the aggressive plans of Moscow and Berlin. An important source for this period is his journal, published in Romanian in a few editions.¹⁴¹

In Bucharest he wrote about the exaggerations of the official propaganda, which was thundering for a crusade against the Soviets,¹⁴² and Iuliu Maniu's trust in a British victory, considered the only hope of a free Romania.¹⁴³ Gafencu could not help but express his sadness when discovering that very few Romanian politicians shared Maniu's views, with the notable exception of M. Lugoșanu, the ex-minister to Paris.¹⁴⁴ January 1942 already found him in Geneva, Switzerland. Here he writes how he could no longer feel at ease in Romania, despite the fact that even the German representatives back home were treating him fairly. Gafencu also adds, without any modesty, that he was the only Romanian enjoying the sincere sympathy and trust of the "Anglo-Saxons".¹⁴⁵ The first pages of his journal in Switzerland are filled with details about meeting old friends, fellow diplomats or simply Romanian emigrants. He mentions a certain contact, Mr. William Sullivan, who was mandated to talk to him on behalf of the British government.¹⁴⁶ In his discussion with his friends he confesses serious mistrust regarding the evolution of the Soviet Union, seeing it as the greatest threat against Romania. Gafencu also appreciates positively the lack of influence of Carol II over the Allied governments, believing that all that the ex-king

---

¹³⁸ Gafencu to the Ministry of Foreign Affairs, report no. 1775, 24 May 1941.

¹³⁹ Gafencu to the Ministry of Foreign Affairs, strictly confidential report no. 1627, 15 May 1941.

¹⁴⁰ Mihai Antonescu to Gafencu, 9 August 1941, response to report no. 59420.

¹⁴¹ Grigore GAFENCU, *Jurnal vol I. București, 1 iunie 1940 – Moscova, 31 august 1941* (București: Pro Historia, 2006); G. GAFENCU, *Jurnal 1940–1942...*; Grigore GAFENCU, *Jurnal vol II. Geneva, ianuarie 1942 – 13 martie 1943*, ed. Ion CALAFETEANU (București: Paideia, 2008). His notes at ANIC (fund Grigore Gafencu) and the Gafencu Archive of the Library of the Romanian Academy (hereafter, BAR) total more than 7501 handwritten pages, usually on A4 copybooks.

¹⁴² Also see Catherine DIRANDIN, "Orthodoxie et Roumanité. Le débat de l'entre deux guerres," *Rumanian Studies* V (1980–1985): 105–124.

¹⁴³ G. GAFENCU, *Jurnal 1940–1942...*, 186–187.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 189.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 202–203.

¹⁴⁶ For Gafencu's relations with the Special Operations Executive see Marian ZIDARU, "SOE în România în Al Doilea Război Mondial. Cazul Grigore Gafencu," *Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica* (2006–2008): 235–248.

could bring now was disunity.¹⁴⁷ His concerns are also more immediate, namely the evolution of the Tilea group of Romanian ex-pats in London.¹⁴⁸

Regarding the fate of the war, while in Switzerland Grigore Gafencu confirms again his idealism by writing that “the principle of ‘evil’ cannot triumph, not only because of moral considerations, in which I firmly believe, but also because all of its abilities [...] never lead to a solution”.¹⁴⁹ On 15 August 1942 he also welcomes a speech of Salazar where the violence of war is condemned.¹⁵⁰ He brings in discussion the work of Guglielmo Ferrero¹⁵¹ to affirm that international justice can only be achieved by the abandoning of lawlessness. Following a visit of certain Yugoslav representatives through Geneva, Gafencu notes how their ambition matches that of Hitler, only that they support a Slavic South-East European super state under the protection of Russia. In his vision, this is essentially against the “balanced life” of Europe, and could only lead to its disintegration.¹⁵² No longer constrained to express consideration regarding the war led by Germany, he later shows how its end would lie in the hatred-igniting policies of its party, despite the German army’s strong position on the continent.¹⁵³ Gafencu thinks that at the end of the war Romania should take advantage of its position in order to become a balance factor between the “Anglo-Saxon” and Soviet space. This is a realist principle, but he also supports a Romanian policy of goodwill towards its neighbours.¹⁵⁴ The ex-Romanian minister to Moscow furthermore completely rejects E. H. Carr’s thesis of British-Soviet collaboration presented in his *Conditions of Peace*, showing how a division of Europe into influence zones would only imitate the Ribbentrop-Molotov pact.¹⁵⁵ It is interesting that upon being asked what is the relationship between himself and Iuliu Maniu, the leader of the Romanian “democratic opposition”, Gafencu answers that he is not Maniu’s man but he shares his thinking, whom he also considers the only one capable of taking decisions for the benefit of Romania.¹⁵⁶

The year 1943 would bring the novelty of the German difficulties at Stalingrad. Gafencu’s attachment of idealism is reaffirmed by his acceptance to remind his Western contacts that Romania did not sign any political engagement with Germa-

---

¹⁴⁷ G. GAFENCU, *Jurnal 1940–1942...*, 215.

¹⁴⁸ The London group of Romanians would become divided in two groups: the first one under Tilea, who was anti-Antonescu, moderately anti-Carol II, and which included most ex-diplomats. The other group was strongly anti-Carlist and anti-Antonescian, and was led by Victor Cornea, who was an associate professor in London and a friend of Clement Attlee, the head of the British opposition. He strongly believed that a free Romanian movement led by Tilea would only be stained by his strong monarchical sentiments due to his long service in Carol II’s governments. See Valerio Florin DOBRINESCU, *Emigrația română din lumea anglo-saxonă* (Iași: Institutul European pentru Cooperare Cultural-Științifică, 1993).

¹⁴⁹ G. GAFENCU, *Jurnal 1942–43...*, 99. Also in ANIC, fund Grigore Gafencu 1698, file no. 298.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 105–106.

¹⁵¹ *Pouvoir: les génies invisibles de la cité* (New York: Brentano’s, 1942).

¹⁵² G. GAFENCU, *Jurnal 1942–1943...*, 108–109.

¹⁵³ *Ibid.*, 114.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 116.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 130.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 185.

ny.¹⁵⁷ The rest of the journal demonstrates a concern regarding the fate of Europe at the end of the war. From the beginning of 1943, Gafencu is convinced that Germany would be outnumbered by Soviet Russia, whose role would represent a problem in the future. He even asks rhetorically: “Will the Muscovite fight alone, win alone and order the world alone according to his thought?”¹⁵⁸ However, he continues to work relentlessly for the cause of democracy in Romania by supporting negotiations with the Allies via Turkey.¹⁵⁹ These efforts were even encouraged by Marshal Antonescu but they were in vain since Britain, the United States and Russia had decided not to sign separate treaties with the Axis countries.¹⁶⁰ The last entry in Grigore Gafencu’s diary in Switzerland is on 13 March 1943. Around this date he is still concerned with Turkish-Romanian negotiations, which confirms his strong idealist belief that Romania should cease her state of war against the Allies, even proposing the formation of a “Balkan Bloc”.¹⁶¹

The end of the war is seen by Gafencu as almost a necessity which has been confirmed by history: “War succeeded where diplomacy had failed. It isolated the conqueror, and gave reality to Winston Churchill’s thought, by compelling the nations to unite for victory”.¹⁶² This could be considered the grain of idealism within Grigore Gafencu’s thought finally breaking through the snow cover of war-imposed realism. He believes that the three victorious powers will not repeat the mistake of dividing the world into influence spheres, even arguing that the Soviet Union is the strongest supporter of this. He cites an article from *L’Humanité* (the daily of the French Communist Party) in this purpose, adding that “the Communist newspaper expressed basically the European idea for which Britain had gone to war”.¹⁶³ This is a surprising statement considering that the Cold War began soon, but it is correct in stating that division into political blocks is a factor for war. The statement also yet again proves his idealist thinking. He furthermore warns that “real peace requires great intellectual effort”, and that the principles laid out by the three victors must be put into practice. A silence over certain aspects such as that seen at Potsdam should be a sign of worry for Europe,¹⁶⁴ he correctly warns. To his support he quotes Churchill, who warned on 16 August 1945, from the opposition, that iniquity in case of some of the countries of Eastern Europe would reflect upon the others.¹⁶⁵ His idealism is also imposed by his words in favour of France being admitted to peace talks as a guaranty of world-wide justice.¹⁶⁶ Generally, the end of the war can be considered as a clear point at which “late interwar realism” is no longer important for Gafencu’s political thought. One could say that, at last, there was peace in his con-

---

¹⁵⁷ Ibid., 205.

¹⁵⁸ Ibid., 209.

¹⁵⁹ Ibid., 254.

¹⁶⁰ Florin CONSTANTINIU, Alesandru DUȚU, Mihai RETEGAN, *România în război, 1941–1945* (București: Editura Militară, 1995), 67.

¹⁶¹ G. GAFENCU, *Jurnal 1942–1943...*, 254.

¹⁶² G. GAFENCU, *Last Days...*, 222.

¹⁶³ Ibid., 228.

¹⁶⁴ Ibid., 229.

¹⁶⁵ Ibid., 236. One wonders whether he was cognizant of the Churchill-Stalin Moscow agreement, PRO PREM 3/66/7.

¹⁶⁶ G. GAFENCU, *Last Days...*, 230–234.

science. From this moment on his opinion was that, first of all, Europe has to rely on just peace, freedom and there could be no question of influence zones. Second of all, the 1947 Paris Peace Treaties concluded any bids for the immediate interest of his home country (that might signify realism). This, of course, does not mean that Gafencu was not an active voice after the per se and diplomatic termination of the war, quite the contrary. He would publish in *România Muncitoare*, *Cronica Românească*, *Românul*, *Cahiers Roumain*, *Destin*, and *Brücke zum Westen*. After the war, Gafencu upheld the cause of idealism by speaking in support of the United Nations and against the division of Europe into influence zones.¹⁶⁷

Conclusion

The conclusion of the present study will be a review of the major traits of idealism and realism including the episodes where they can be identified in Grigore Gafencu's political thought. In general, we have seen how during his time at the Romanian Ministry of Foreign Affairs and as Minister to Moscow, Grigore Gafencu manifests a realist thinking in accordance to the new needs of Romania. Later, upon escaping the constraints of government policy, he manifests and acts according to his pre-war idealism.

As we have seen in the beginning of this work, one of the best known marks of realism is the supremacy of state interest. Grigore Gafencu's manifestations for the interest of Romania are mostly related to his political discourse after 1939. Thus, starting that year he begins emphasizing German-Romanian cooperation and mentioning the necessity of maintaining Romania's borders for the sake of European peace and security. Also, his acceptance of collaborating with Carol II's authoritarian regime was in itself a realist act, as well as his apparent acceptance of the dissolution of Poland without much regret. This is true especially considering that realists see no use for morals. Grigore Gafencu also personally calls Romania's adhesion to the Axis a political lightning rod, a move useful in containing the Russian threat. He also did not hesitate to use his best diplomatic abilities for the "taming" of this threat while in Moscow.

Proof for Gafencu's idealism is more abundant. Generally they could be divided into the pre-realist (pre-1939) period and the post-realist (post-1941) period. During his hereby defined pre-realist period, Grigore Gafencu expresses support for the activity of the League of Nations and international cooperation in general on numerous occasions. This matches with one of the principles of Wilsonianism, as well as with the idealist principle of collective security. Gafencu also militates for the broadening of Romania's relations with England and the Western countries, confessing distinct admiration for Churchill. After 1936, he expresses worry on numerous occasions at the rise of right-wing movements all over Europe. He can also be considered an opponent of appeasement.

---

¹⁶⁷ See GAFENCU, *Învățămintele istoriei...*; Grigore GAFENCU, *Gânduri peste Cortina de Fier*, ed. Ion CALAFETEANU (București: Editura Enciclopedică, 2006); Grigore GAFENCU, *Situația politică* (București: Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc, 2007).

For Romania during 1944–1947, see Pierre DU BOIS, „La politique étrangère roumaine de 1944 a 1947,” *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 29, 3 (July–Sept. 1982): 411–441.

Grigore Gafencu's hereby defined "post-realist" thought is part of his idealism but it includes a few different characteristics given the circumstances of this period. It is at this moment that he expresses the greatest trust in democracy and the West, considering the victory of Britain and the United States as the only hope of Romania. Proof for this is not only his journal, but his entire course of action after the moment of his return from Moscow. After the end of the Second World War he would urge the peacemakers to treat the Romanians kindly, stating that they did not contribute to the "disorder" which befell Europe in the wake of partitioning politics such as the Munich conference or the Ribbentrop-Molotov Pact.¹⁶⁸

The emphasis of this work has been to identify and outline instances in Gafencu's political thought where he oscillated between the two theories of international relations, for various political reasons. This is a proof of the complexity of the situation in which Romania found itself at the beginning of the Second World War, but even more, it strives to remind us about the intricacies, difficulties and complications of diplomatic life during the same period. Above all, this is a memento of the struggles and difficulties of one of Romania's pro-Western personalities, Grigore Gafencu, who believing that he could serve his country better, did his best to try to adapt to a realist ideology while serving as Minister of Foreign Affairs and Minister to Moscow.

SUMMARY

Grigore Gafencu lived between 30 January 1892 and 30 January 1957 and is mostly remembered as being the most pro-Western Minister of Foreign Affairs of Romania around the period of the beginning of the Second World War. The shifting of the political regime which took place after 1989 undoubtedly brought rehabilitation and allowed the celebration of this formerly shunned and officially sentenced personality of interwar Romania. The emphasis of this work is to identify and outline instances in Gafencu's political thought where he oscillated between the two theories of international relations, for various political reasons. This is a proof of the complexity of the situation in which Romania found itself at the beginning of the Second World War, but even more, it strives to remind us about the intricacies, difficulties and complications of diplomatic life during the same period. Above all, this is a memento of the struggles and difficulties of one of Romania's pro-Western personalities, Grigore Gafencu, who believing that he could serve his country better, did his best to try to adapt to a realist ideology while serving as Minister of Foreign Affairs and Minister to Moscow.

RESUMÉ

Válečný boj Grigore Gafencu: Idealismus vs. realismus

Grigore Gafencu (30. ledna 1892 – 30. ledna 1957) je především znám jako nejvíce prozápadní ministr zahraničních věcí Rumunska na počátku druhé světové války. Změna politického režimu po roce 1989 bezpochyby umožnila rehabilitovat a oslavit tuto dříve upozadovanou a oficiálně odsuzovanou osobnost meziválečného Rumunska. Tato práce se snaží definovat a nastínit Gafencovo poli-

---

¹⁶⁸ See Grigore GAFENCU, "Eastern Countries and the European Order," *International Affairs* 23, 2 (Apr., 1947): 160–177; Dan VĂTĂMAN, "Romania at the Paris Peace Conference (29 July – 15 October 1946)," *Academica* 8 (2009): 1–19.

tické myšlení, ve kterém z různých politických příčin osciloval mezi dvěma teoriemi mezinárodních vztahů. To je nejen důkazem složitosti situace, v níž se Rumunsko na začátku druhé světové války ocitlo, nýbrž nám připomíná i spletnost, obtíže a komplikovanost diplomatického života v té době. Zejména je však mementem zápasů a obtíží rumunských prozápadních osobností jako byl Grigore Gafencu, jenž věřil, že může své zemi posloužit lépe a udělat vše, co je v jeho silách, když se bude jako ministr zahraničních věcí a posléze jako diplomatický zástupce v Moskvě snažit přizpůsobit reálné ideologii.

Lucie KOSTRBOVÁ, *Mezi Prahou a Vídní. Česká a vídeňská literární moderna na konci 19. století*, Praha, Academia 2011, 490 s. ISBN 978-80-200-1966-0.

Po zajímavé kolektivní monografii *Die Wiener Wochenschrift Die Zeit (1894–1904) als Mittler zwischen der Tschechischen und Wiener Moderne* (2011) se bohemistka a germanistka Lucie Kostřbová představuje knihou čistě autorskou. Věnovala ji problematice česko-rakouských literárních vztahů a souvislostí na přelomu 19. a 20. století, jež jsou synekdochicky dokumentovány a vykládány dílem a působením dvou stěžejních představitelů české a vídeňské moderny – Josefa Svatoopluka Machara (1864–1942) a Hermanna Bahra (1863–1934).

Předchozí badatele od takto vymezeného tématu odrazovala skutečnost, že vzájemná komunikace mezi oběma modernami byla relativně skrovná a svou úlohu sehrála i oboustranná averze Vídně k Čechům a Čechů k Vídní. L. Kostřbová se proto primárně zaměřila na proměnlivou vývojovou dynamiku obou moderen, kterou sleduje na základě zevrubné interpretace jednak literárních děl Macharových, Bahrových a dalších prací s nimi souvisejících, jednak relevantních archivních pramenů domácích (fondy F. Adlera, E. Alberta, J. Herbena, A. Jiráska, J. S. Machara, T. G. Masaryka, A. Procházký, J. Vrchlického aj.) i vídeňských (Österreichisches Theatermuseum – pozůstatost H. Bahra).

V prvním oddíle (s. 29–138) badatelka analytickým způsobem průkopnický (alespoň pro české prostředí) osvětluje Bahrův poměr k Čechům a Slovanům v rámci konceptu „dobrého evropanství“ či „objevování regionů“ a zároveň se zabývá jeho literárním odkazem.

Centrální a nejobsáhlejší druhý oddíl (s. 141–330) je věnován jednak charakteristice Macharových literárních reflexí Vídně, v níž mezi lety 1889–1918 žil a pracoval, jednak proměnám autostylizace Macharova básnického subjektu od prvotiny *Confiteor* (1887, 1889) k tvorbě první poloviny 90. let (zde vyniká kultovní sbírka *Tristium Vindobona*, 1893). Macharův záporný vztah k metropoli habsburského soustátí (nazývá ji např. „městem Fajáků“, „nevěstkou“ či „zhýrale ležící ženou“) i básníkův umělecký vývoj k modernímu individualismu jsou vyloženy přesvědčivě a se suverénní znalostí díla i jeho hlubokého podloží: Je zhodnocen význam přátelství s V. Albertem, J. Vrchlickým, J. Kvapilem, Z. Przesmyckým-Miriamem, A. Jiráskem aj. a přehlédnuty nejsou ani vztahy k českovídeňské menšině.

Poslední oddíl knihy je zaměřen na spolupráci vídeňského týdeníku *Die Zeit* s představiteli České moderny (s. 333–427). Kromě těchto kontaktů má L. Kostřbová na zřeteli Macharovy vazby k Masarykovi a ke kritikovi F. V. Krejčímu; oba vztahy se prohlubovaly již v období předcházejícím založení časopisu (v říjnu 1894), a to nejen v diskusích o uznání České moderny. Díky Bahrovi se týdeník stal moderní „revuí dobrých Evropanů“ a mezi české spolupracovníky patřili kromě zmíněných Machara, Masaryka a Krejčího též V. Mrštík a F. X. Šalda. I proto je autorčin bohatě komentovaný chronologický přehled „české účasti“ v časopise velmi cenný.

Knihy L. Kostřbové je především zasvěcenou a pečlivou macharovskou monografií, kterou česká literární i historická věda opravdu citelně postrádala. (*Josef Svatoopluk Machar* Fedora Soldana z roku 1974, na dlouhou dobu jediná česká knižní studie o spisovateli, měla převážně biografický ráz a o Macharově umělecké tvorbě pojednávala jen jaksi mimochodem a poněkud tendenčně.) Její široký mezioborový záběr ji předurčuje k tomu, aby ji vedle literátů mohli s užitkem využívat také badatelé masarykovští nebo historici zkoumající dějiny česko-rakouských vztahů.

Marcel Černý

Počátky spolupráce Československa a Polska při repatriaci svých občanů po druhé světové válce (do uzavření repatriační smlouvy)¹

Jiří Friedl

Beginnings of Cooperation between Czechoslovakia and Poland in the Repatriation of Citizens after the Second World War (Until the Conclusion of the Repatriation Treaty)

The subject of cooperation between Czechoslovakia and Poland in the repatriation of their citizens had heretofore remained marginal to the interest of historians. Yet at the same time there exist a great number of archival sources relating to this topic. In this study the author mainly made use of documents from the national Archives in Prague and the Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic, but the Polish archives are no less richly endowed. In the Central Archives of Modern Records in Warsaw it is possible to study materials from the State Office of Repatriation, and reports from the Polish diplomatic representation are available at the Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland. On the basis of these sources, and with reference to findings from relevant scholarly literature that has been previously published, the author endeavors to present to readers the first months of Czechoslovak-Polish cooperation in the repatriation process and to analyze in detail the problems that both states had to cope with in organizing this migration. His narrative ends with the signing of the repatriation treaty between Czechoslovakia and Poland in September, 1945, which commences the next phase in cooperation on population transfers between both states.

Key words: History, repatriation, Second World War, Czechoslovakia, Poland, mutual help

Druhá světová válka v Evropě za sebou nezanechala pouze zničená města a miliony mrtvých. K jiným důsledkům, se kterými se evropské státy musely vyrovnat, patřily migrace obyvatelstva, a to v míře, jakou starý kontinent ve svých moderních dějinách nezaznamenal. Nejednalo se přitom jen o přesídlování národnostních menšin (zejména Němců), v rámci naplnění – tehdy tolik populární – touhy po národnostně jednolitém státě. Problémovým dědictvím snahy nacistů po světovládě zůstaly miliony lidí rozestých po celé Evropě. Daleko od svých domovů se často dostali jako levná pracovní síla (nuceně nasazení) nebo jako oběti represí, které měly to štěstí, že se dočka-

---

¹ Článek vznikl s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985963.

ly osvobození a přežily (často však v zuboženém stavu) peklo nacistických koncentračních táborů a káznic. Otevřely se rovněž brány zajateckých táborů. Drtivou většinu takto postižených (tzv. Displaced Persons – přemístěné osoby) spojovala touha vrátit se co nejdříve domů a žít normálním životem. Návrat takového počtu obyvatel do vlasti – repatriace – přitom představoval velkou organizační výzvu, zvláště když si uvědomíme míru devastace dopravní infrastruktury (zatížené navíc přesuny vojsk), která k rychlému uskutečnění takové akce byla nezbytnou podmínkou.

Spojenci tento problém předvíдали ještě během války, kdy vznikla organizace UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), mezi jejíž hlavní úkoly patřila právě pomoc při repatriaci přemístěných osob. Jak postupně rostla rozloha osvobozeného území, vznikaly soustředovací tábory, které sloužily k přípravě repatriace. S jejich pomocí se měl pokud možno co nejvíce omezit neorganizovaný pohyb repatriantů. UNRRA samozřejmě nemohla vše zvládnout sama, do repatriace se musely postupně zapojit i státy, jejichž občany přemístěné osoby byly. Zřizovaly zejména repatriční mise, které pomáhaly organizovat transporty. Své nezastupitelné místo měly i repatriční smlouvy, které evropské země mezi sebou uzavíraly. Pomáhaly totiž urychlit repatriaci a usnadňovaly řešení zvláště finančních a dopravních otázek.²

V případě Československa a Polska počátky spolupráce při repatriaci jejich občanů poznamenala odlišná situace obou států, která spočívala v tom, že zatímco na jaře 1945 byla drtivá většina Polska již osvobozena, československé území z velké části stále ovládal okupant. Poláci patřili k národům nejvíce postiženým totálním nasazením a nacistickými represemi (významnou skupinu tvořili i zajatci ze září 1939 a varšavského povstání 1944), válečné běsnění mnohé z nich zaneslo do různých koutů západní Evropy. Varšavská vláda měla zájem na jejich návratu už jenom proto, že potřebovala každého Poláka k osídlení nově získaných území (část východního Pruska, Pomoří a bývalé německé Slezsko – polsky Ziemie Odzyskane). Organizací návratu Poláků do vlasti se zabýval Státní repatriční úřad (Państwowy Urząd Repatriacyjny – PUR), pověřený také realizací přesídlení Poláků ze západní Ukrajiny a Běloruska, tedy oblastí, které nakonec připadly Sovětskému svazu (Rudá armáda je okupovala už 17. září 1939 na základě tajného dodatku k paktu o neútočení mezi Sovětským svazem a Německem z 23. srpna 1939), a také těch, kteří se vraceli ze sovětských gulagů. Situaci však poněkud komplikovala poválečná realita v Polsku, které se prakticky už od roku 1944 nacházelo pod nadvládou komunistů. Mnoho Poláků v západní Evropě si při úvahách o návratu domů kladlo otázku, zda chtějí žít v zemi pod komunistickou nadvládou a zda jejich repatriční vlak jen Polskem neprojde a nezastaví až někde na Sibiři.³ Rozhodování ztěžoval i fakt, že polští exiloví představitelé nebyli jednotní, pokud šlo o to, zda doporučit či nedoporučit Polákům návrat do vlasti. Obavy, že zbytek života by mohli strávit v gulazích, pronásledovaly zejména příslušníky polské armády na Západě, z nichž zvláště vojáci 2. sboru často na

---

² Karel SOMMER, *UNRRA a Československo*, Opava 1993, s. 10; Jaroslav VACULÍK, *Poválečná repatriace československých tzv. přemístěných osob (Displaced Persons)*, Brno 2004, s. 16.

³ O těchto fámách srov. Archiwum Akt Nowych Warszawa (AAN), Generalny Pełnomocnik do Spraw Repatriacji (GPSR), sign. 186, s. 254, výňatek zprávy kpt. Wojtkowského ze dne 23. 9. 1945.

vlastní kůži zažili útrapy sovětských pracovních a zajateckých táborů. Obavy z návratu do vlasti ovládané komunisty přizívoval i populární velitel sboru generál Władysław Anders, jenž postupně v polských exilových kruzích získal významné postavení a proti repatriaci otevřeně vystupoval, byť těm, kdo se k ní rozhodli, v odjezdu do Polska nebránil.⁴

Jelikož většina Poláků, kteří se nakonec rozhodli k návratu domů, se nacházela v západní Evropě, zvláště pak v Německu, je pochopitelné, že Československo při jejich repatriaci hrálo úlohu tranzitní země. Tu však mohlo začít plnit až po úplném osvobození v květnu 1945. Přímo na československém teritoriu bylo Poláků jen málo – především vězni, nuceně nasazení nebo evakuovaní ze západních oblastí Polska,⁵ a to hlavně v severozápadních, severních a severovýchodních Čechách.⁶ Z podobných příčin se dostali do Polska i českoslovenští občané. V drtivé většině případů se jednalo o vězně, s nuceně nasazenými se setkáváme především v Poznani a okolí.⁷

Česká historiografie spolupráci Československa a Polska při repatriaci svých občanů věnovala zatím jen malou pozornost. Nejdůležitější prací stále zůstává pojednání Jaroslava Vaculíka, který na základě studia zejména dokumentů repatričního odboru ministerstva ochrany práce a sociální péče (MOPSP) nastínil základní obrysy repatriace (a také reemigrace) z Polska.⁸ Polští historikové se repatriaci a vůbec migracím Poláků po druhé světové válce věnovali už od 60. let minulého století. Výzkumy na toto téma jsou neodlučně spjaty s polskou historičkou Krystynou Kersten, která jako první problematiku komplexně zpracovala. Ve své monografii zmiňuje i úlohu Československa jako tranzitní země.⁹ Protože repatriace Poláků přes československé území probíhala v době, kdy vztahy mezi oběma státy nebyly kvůli územním sporům zcela ideální, mělo to i jistý dopad na průjezdy transportů s polskými repatrianty. Na tuto skutečnost upozornili polští i čeští historikové, kteří se zabývali československo-polskými vztahy v té době.¹⁰ Specifickou oblast výzkumu představuje repatriace

---

⁴ Janusz WRÓBEL, *Na rozdroží historii. Repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1945–1949*, Łódź 2009, s. 198, 221. V knize srov. též podrobnou analýzu postojů jednotlivých skupin polské emigrace k repatriaci.

⁵ Poslední případ se týkal tzv. volkslistářů. Ti, kteří byli zapsáni do III. a IV. skupiny volkslisty, měli přitom právo vrátit se do Polska. AAN, GPR, sign. 184, s. 46, dopis vedoucí konzulárního oddělení polského vyslanectví v Praze M. Wierné ze dne 17. 9. 1945. K problematice volkslisty srov. např. Vilém PLAČEK, *K otázce německé volkslisty na Těšínsku*, Časopis Slezského muzea 27, série B, 1978, č. 1, s. 97–121.

⁶ AAN, GPR, sign. 186, s. 143–144, zpráva kpt. Wojtkowského ze dne 1. 11. 1945. O situaci na Slovensku neměly polské orgány ještě v září 1945 jasnou představu. Někteří předpokládali, že Poláků tam nebude hodně (M. Wierna), jiní připouštěli poměrně vysoký počet repatriantů (E. Landsberg). AAN, GPR, sign. 186, s. 173, zpráva M. Wierné ze dne 21. 9. 1945, s. 201, zpráva E. Landsberga ze dne 17. 9. 1945. Výše citovaná zpráva kpt. Wojtkowského uvádí, že podle neověřených zpráv mělo být na podzim 1945 na Slovensku několik tisíc polských občanů.

⁷ J. VACULÍK, *Poválečná repatriace československých tzv. přemístěných osob (Displaced Persons)*, s. 53–54.

⁸ Tamtéž, s. 53–56; J. VACULÍK, *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*, Brno 2002, s. 141–162.

⁹ Krystyna KERSTEN, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej (Studium historyczne)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 119–120.

¹⁰ Marek Kazimierz KAMIŃSKI, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*, Warszawa 1990, s. 144n.; Jiří FRIEDL, *Vztahy mezi Československem a Polskem v letech 1945–*

Poláků – československých občanů, kteří za války bojovali v řadách polské armády na Západě. Tuto problematiku prozkoumal Jiří Plachý.¹¹

Z výše uvedeného je tedy zřejmé, že spolupráce Československa a Polska při repatriaci svých občanů představuje do značné míry stále neprobádané téma. Posun v této oblasti nepřinesla ani velmi obsáhlá monografie Janusze Wróbela, protože primárním cílem autora byl výklad repatriace Poláků ze Západu. Návrat polských občanů ze zemí, které se po válce ocitly v sovětské sféře vlivu, Wróbel ponechal stranou.¹² Cílem této studie je proto na základě analýzy dokumentů z českých a polských archivů detailněji přiblížit počáteční fázi spolupráce mezi Československem a Polskem při repatriaci svých občanů, včetně jednání o uzavření repatriační dohody v září 1945.

***

Když v létě 1944 začala Rudá armáda osvobozovat východ Polska (tedy oblasti na západ od tzv. Curzonovy linie; předválečnou polskou hranici rudoarmějci překročili už v lednu 1944) a osvobodila první koncentrační tábory, vítali ji mezi zachráněnými vězni i někdejší českoslovenští občané. V té době však z pochopitelných důvodů ještě nemohli přemýšlet o návratu do Československa. Jejich situaci navíc komplikoval fakt, že správu nad osvobozovaným Polskem přebíral od sklonku července 1944 Polský výbor národního osvobození (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – PKWN), s nímž československá exilová vláda neměla žádný oficiální kontakt. Tento prosovětský orgán ovládaný komunisty totiž tvořil zárodek budoucí vlády, s jejíž pomocí chtěli komunisté eliminovat zbytky vlivu legálního polského exilového kabinetu v Londýně.¹³ PKWN sídlící v Lublinu okamžitě uznali Sověti, kteří se zároveň snažili dosáhnout prolomení mezinárodní izolace výboru. V této souvislosti vyvíjeli nátlak i na československou vládu, aby co nejdříve s PKWN navázala diplomatické styky. Důležitou roli v tomto procesu sehrál tehdejší velvyslanec v Moskvě Zdeněk Fierlinger. Odborná literatura této problematice věnovala už značnou pozornost,¹⁴ a tak pouze připomeňme, že titulář patřil k horlivým zastáncům uznání PKWN československou vládou, přičemž argumentoval i potřebou zajistit konzulární péči československým občanům – bývalým vězňům koncentračních táborů. „Otázka bude aktuální i pro druhé státy,“ čteme v záznamu o Fierlingerově depeši z Moskvy z 1. září 1944, „a jak zkušenost učí, postupně bude jimi v kladném smyslu řešena. Nechť MZV o tom uvažuje. Z Moskvy by se podobné záležitosti nedaly s úspěchem zařizo-

---

1949, in: Jiří Friedl – Zdeněk Jirásek, *Československo-polské vztahy v letech 1945–1949*, Praha 2008, s. 132–135.

¹¹ Jiří PLACHÝ, *Návrat nechtěných spojenců (Problém repatriace vojáků polské zahraniční armády na Západě do ČSR)*, *Východočeské listy historické* 26, 2009, s. 26–49.

¹² Janusz WRÓBEL, *Na rozdrożu historii. Repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1945–1949*, Łódź 2009.

¹³ Podrobněji srov. starší ale stále nosnou práci Krystyny KERSTEN, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Poznań 1990.

¹⁴ Srov. zejména J. FRIEDL, *Vztahy mezi Československem a Polskem v letech 1945–1949*, s. 39–57; Jan NĚMEČEK, *Od spojení k roztržce. Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939–1945*, Praha 2003, s. 260–286; Ivan ŠTOVÍČEK (ed.), *Diplomatické uznání polské lublinské vlády (Dokumenty)*, Sborník archivních prací, 1993, č. 43, s. 3–57.

vat. Velvysl. Fierlinger nepovažuje za proveditelný návrh Červeného kříže na zřízení speciální kanceláře při tamním velvyslanectví pro pátrání po našich občanech na polském území. Také tamní Červený kříž pro sovětské úřady není nic jiného než referát legace. Pátrání po našich občanech provádí velvyslanectví samo.¹⁵ Ministerstvo zahraničních věcí ale s Fierlingerovými názory nesouhlasilo, protože si uvědomovalo, že jmenování jakéhokoli zástupce československé vlády v Lublinu, byť by se zabýval pouze humanitární pomocí československým občanům, by v tehdejší situaci bylo chápáno jako přinejmenším předstupeň k diplomatickému uznání PKWN. Státní tajemník v ministerstvu zahraničních věcí Hubert Ripka proto Fierlingera nabádal k co největší zdrženlivosti a naznačil, že řešit otázku československých občanů v Polsku bude na místě až po osvobození Varšavy: „Myslíme ovšem i na potřeby našeho zastoupení, také konsulárního, a doufáme, že vše bude i nám ulehčeno, až sovětská vojska osvobodí Varšavu a až se tam vytvoří nová vláda.“¹⁶

Státní tajemník zřejmě předpokládal, že do hlavního polského města brzy vkročí Rudá armáda. Neměl důvod si to nemyslet. Vždyť sovětské jednotky v září 1944 ovládaly čtvrt' Pragu na pravém břehu Visly. Avšak místo bojové činnosti pouze sledovaly heroický boj polských povstalců v levobřežní části města. Ti přitom už druhý měsíc zápasili s obrovskou německou přesilou v naději, že jim Rudá armáda pomůže vyhnat okupanty z města. Politické cíle sovětského vedení ovšem měly přednost před životy obyvatel Varšavy, a tak se rudoarmějci ve městě duchů plném ruin objevili až v lednu 1945, tedy několik měsíců poté, co se zbytky povstalců v beznadějně situaci vzdaly.¹⁷ PKWN se mezitím přetvořil v prozatímní vládu, která se zanedlouho přesunula z Lublinu do zdevastované metropole. Zároveň rostla mezinárodní izolace polské exilové vlády, protože bylo stále více zřejmé, že to nebude ona, kdo bude v Polsku vládnout. Jednou z ran její prestiži se bezpochyby stalo i rozhodnutí československého kabinetu z 30. ledna 1945 navázat s prozatímní vládou diplomatické styky. Od tohoto data se tak mohly rozběhnout i oficiální aktivity Československa týkající se repatriace československých občanů z Polska. Realita byla však složitější. Ministři museli zatím zůstat v Londýně. Pokus převzít moc na Podkarpatské Rusi, kterou Rudá armáda osvobodila už v roce 1944, totiž skončil neúspěchem¹⁸ a převážná část Slovenska se stále nacházela v rukou nepřítelů. A tak zatím nebylo ani kam repatriovat československé občany z Polska.

Za této situace bylo pochopitelné, že v Polsku musela být pomoc repatriantům organizována zpočátku improvizovaně a svépomocí – tedy samotnými repatrianty. Ti se navíc museli smířit s tím, že ještě nějakou dobu v Polsku zůstanou, protože až s postupným osvobozováním Slovenska a českých zemí bylo možné připravovat je-

---

¹⁵ Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky v Praze (AMZV), Londýnský archiv – důvěrný, kart. 145T, záznam o telegramu Z. Fierlingera ze dne 2. 9. 1944 (č. 6908/dův/44).

¹⁶ Tamtéž, telegram H. Ripky do Moskvy ze dne 11. 9. 1944 (č. 6908/dův/44).

¹⁷ Diskuse o tom, zda Stalin úmyslně nepomohl varšavskému povstání, nebo zda k tomu skutečně neměl dostatek prostředků, jak tvrdil, ve světle nejnovějších výzkumů stále jednoznačněji potvrzují pravdivost prvně uvedené možnosti. Srov. zejména Nikołaj IWANOW, *Powstanie warszawskie widziane z Moskwy*, Kraków 2010.

¹⁸ Podrobněji Jan NĚMEČEK, *Svobodná vůle národa? Komunisté a odtržení Podkarpatské Rusi 1944–1945*, Slovanský přehled 95, 2009, č. 1, s. 59–71; Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Monika SEDLÁKOVÁ, *Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944*, Sborník archivních prací 50, 2000, č. 1, s. 121–203.

jich transport domů. První konkrétní zmínky o organizování repatriace a péče o československé občany v Polsku se vztahují k únoru 1945. Vzápětí po navázání diplomatických styků mezi československou a polskou prozatímní vládou byl 8. února 1945 tímto úkolem pověřen katovickým vojvodou generálem Aleksanderem Zawadzským chemik Ladislav Steiner.¹⁹

Steiner založil v Katovicích Československý pomocný výbor, avšak k zajištění základní péče o československé občany mu chyběly finanční prostředky. Po dohodě s představitelem Polského červeného kříže (PČK) byl Steiner jmenován jeho čestným členem, což umožnilo, aby se výbor stal součástí struktury PČK. Díky tomu každý československý občan mohl obdržet stejné přiděly potravin, šatstva a léků jako Polák. Na druhou stranu však předpisy PČK umožňovaly poskytovat péči pouze po dobu tří dnů. V případě Čechoslováků – vzhledem k tomu, že se ještě nemohli vrátit domů – to představovalo závažný problém. PČK však vyšel Steinerovi vstříc a zajišťoval potřebné přiděly až do doby odjezdu repatriantů do Československa. Zcela pochopitelně však touha po návratu domů patřila k těm silnějším, než strach z nebezpečné cesty, která se pro mnohé repatrianty, vysílené přestálými útrapami, mohla stát osudnou. První asi čtyři tisícovky Čechoslováků proto nevyčkaly transportu a na vlastní pěst se vydaly na Slovensko. V březnu 1945 získaly pověření k dopravě repatriantů do jejich domovů „ruské úřady“, a tak Steiner prováděl již jen registraci československých občanů a předával je sovětským orgánům. Do 26. dubna 1945 tímto způsobem přes Katovice prošlo asi pět tisíc Čechoslováků. Jak se ale Rudá armáda blížila k Berlínu a osvobozovala další části Polska, rostl počet zájemců o repatriaci, kteří se obraceli na Steinera a jeho spolupracovníky o pomoc.²⁰ Avšak za dosavadních improvizovaných podmínek se stěželo předpokládat, že Steiner zvládne rostoucí nápor nových úkolů. To mohl pouze s pomocí a s podporou československé vlády.

Ta se o jeho aktivitách dozvěděla až 2. dubna 1945, kdy na Československý ústřední repatriční úřad v Košicích²¹ přišel Husek Blumenstock ze Spišské Nové

---

¹⁹ Národní archiv v Praze (NA), Ministerstvo práce a sociální péče – repatriace (MPSP-R), inv. č. 562, kart. 411, složka Polsko, zpráva Zygmunta Toppela o cestě do Bílska (Bielsko), Katovic a Krakova ze dne 9. 5. 1945; J. VACULÍK, *Poválečná repatriace československých tzv. přemístěných osob (Displaced Persons)*, s. 53. Jiné prameny uvádějí, že Steiner byl lékařem. Srov. tamtéž, zpráva Alexandra Náthána z 18. 4. 1945. Zdá se přitom, že Steiner se pouze za lékaře vydával (srov. pozn. 31). Rovněž datum pověření Steinera péčí o československé občany se v dokumentech různí a lze se setkat i s 9. únorem 1945. NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka Polsko, zpráva L. Steinera ze dne 29. 3. 1945 a zpráva L. Steinera ze dne 26. 4. 1945.

²⁰ Tamtéž, zpráva L. Steinera ze dne 26. 4. 1945.

²¹ Na osvobozeném československém území se otázkami repatriace zpočátku zabývalo repatriční oddělení Slovenské národní rady, která na repatriaci vyčlenila částku jeden milion slovenských korun. Vzhledem nárůstu repatriční agendy se československý vládní delegát pro osvobozené území rozhodl ještě před příjezdem vlády do Košic zřídit Československý ústřední repatriční úřad. Když se vláda přesunula z Košic do Prahy, odjeli s ní i pracovníci tohoto úřadu. V Praze se repatriční akcí nejprve zabýval Ústav pro péči o přestěhovalce, jehož počátky sahaly do listopadu 1938, kdy měl pomoci osobám, které odešly z odstoupeného pohraničí. Brzy se však ukázalo, že síly ústavu nejsou dostatečné ke zvládnutí nových úkolů. Jeho pracovníci se stali jádrem repatričního odboru MOPSP pověřeného všemi otázkami týkajícími se repatriace. NA, Ministerstvo práce a sociální péče 1945–1951, inv. č. 656, kart. 272, souhrnná zpráva o repatriaci ze dne 7. 8. 1946; J. VACULÍK, *Poválečná repatriace československých tzv. přemístěných osob (Displaced Persons)*, s. 22.

Vsi, jenž se vydal do Polska hledat své známé deportované za války ze Slovenska. Navštívil Krakov, kde zjistil, že se o československé repatrianty dobře starají sovětské vojenské orgány, pozitivně se vyjadřoval i o činnosti dr. Steinera v Katovicích. Šéf Československého pomocného výboru ho přitom požádal, aby informoval Československý ústřední repatriační úřad v Košicích o situaci, která vyžadovala výrazné zlepšení organizace repatriační akce. Steiner totiž dostal zprávy, že v koncentračním táboře Sachsenhausen bylo osvobozeno několik tisíc československých občanů, kteří zamířili do Katovic. Také v Osvětimi se v té době nacházelo ještě sto padesát Čechoslováků a podle dalších zpráv mnoho bývalých vězňů pobývalo ve vesnicích a městech v okolí Krakova a Katovic, protože (podle Blumenstocka) nevěděli o existenci Steinerova výboru.²² Sám Steiner odhadoval, že v celém Polsku je asi deset tisíc československých občanů, přičemž většina z nich se podle něj nedobrovolně ocitla v polských věznicích. „V Polsku jest zatčeno velký počet Čechoslováků, a to většinou z přehmatu,“ hlásil do Košic Steiner. „Příbuzní těchto zatčených obrací se na mne, abych intervenoval ve prospěch postižených. Zde ovšem bez řádné legitimace není možno v Polsku něco zařídit.“²³

Přednosta repatriačního úřadu o situaci repatriantů informoval ministra ochrany práce a sociální péče Jozefa Šoltésze. Poukazoval mezi jinými i na to, že je mezi nimi mnoho zájemců o vstup do československé armády, někteří přitom měli za sebou už vojenskou službu z doby první republiky. Vázla však jejich doprava do Československa. Repatriační úředníci sice už dříve požádali ministerstvo národní obrany o přiděl dopravních prostředků, avšak kvůli jejich nedostatku jim vojáci nevyhověli. Proto ministr Šoltész požadavek na přiděl aut vnesl přímo na schůzi vlády. Využita měla být i vozidla, která převážela do Polska různý materiál a zpět do ČSR se vracela prázdná.²⁴

Vláda žádosti vyhověla a vojenské útvary dostaly rozkaz, aby jejich vozidla, která se vracejí z Polska, vždy přivezla maximálně možný počet repatriantů.²⁵ Kabinet se také rozhodl oficiálně pověřit L. Steinera a jeho spolupracovníka Karla Volšanského vedením repatriační mise v Polsku, a to až do příjezdu vyslance Josefa Hejreta do Varšavy. K jejich úkolům patřilo prověřovat repatrianty, poskytnout jim jednorázovou finanční pomoc ve výši 1000 Kč a jednat s polskými a sovětskými orgány o způsobu jejich dopravy do ČSR.²⁶

---

²² NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka Polsko, záznam ze dne 2. 4. 1945.

²³ Tamtéž, dodatek ke zprávě L. Steinera ze dne 26. 4. 1945. Není přitom vyloučeno, že mezi takto postiženými byli i příslušníci české menšiny a tedy polští občané (např. v Zelově), protože příbuzní vězňů koncentračních táborů se v době od února do dubna 1945 ještě většinou nacházeli na území okupovaném německou armádou a nemohli proto žádat Steinera o pomoc. Tím se zároveň dostáváme k charakteristickému rysu, jenž zaregistroval už J. Vaculík, a sice, že repatriace (návrat československých občanů, kteří byli do zahraničí zavlčeni nacistickým režimem nebo před ním uprchli) byla prováděna společně s reemigrací (návrat krajanů do vlasti ze země, do níž přišli ještě před druhou světovou válkou). V případě Polska je tato skutečnost zvlášť signifikantní a týká se např. Čechů ze Zelowa a Střelínska. Tato problematika se již dočkala podrobného zpracování (Jaroslav VACULÍK, *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*, Brno 2002, s. 141–162), takže ji v tomto článku pomíjím a věnuji se pouze na repatriaci.

²⁴ NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka Polsko, dopis přednosta Československého ústředního repatriačního úřadu ze dne 19. 4. 1945 (č. 83 - repatr./1945).

²⁵ Tamtéž, dopis MOPSP ze dne 24. 4. 1945.

²⁶ Tamtéž, dopis MOPSP ze dne 30. 4. 1945 (čj. 155 - repatr./1945).

Zároveň si repatriační odbor MOPSP chtěl podrobněji zmapovat situaci v Polsku a tímto úkolem pověřil svého úředníka Zikmunda Toppela. Jeho podrobná zpráva nám umožňuje detailněji nahlédnout do situace, v níž se nacházeli českoslovenští repatrianti těsně před koncem druhé světové války.²⁷ Cestou do Katovic se Toppel zastavil v Bílsku, kde zjistil, že se tam v té době nacházelo šestnáct československých občanů, o které se obětavě staral židovský výbor. V Katovicích na něj udělaly dojem „přepychově a komfortně“ zařízené místnosti repatriační mise, což mohlo zprvu vyvolávat dojem, že stejně dobře je postaráno i o repatrianty. Avšak při bližším zkoumání Toppel zjišťoval, že realita je odlišná. Repatrianti, kteří měli finanční prostředky, mohli bydlet v soukromí. Takových ale nebylo mnoho a většina se tak musela uchýlit do sovětského sběrného tábora, kde dostávali stravu podle norem platných v Rudé armádě. Pro zdravého dospělého člověka byly tyto dávky dostatečné, nevyhovovaly však nemocným a dětem, kteří potřebovali jídlo bohaté na vitamíny, tuky a cukry. Chyběly rovněž léky, šatstvo a boty. Celkem se v té době v Katovicích nacházelo čtyři sta československých občanů připravených k repatriaci. Sovětské orgány původně zamýšlely poslat je 7. května 1945 přes Užhorod do Československa, avšak Toppel je přesvědčil, aby ještě posečkaly, než bude repatrianty možné převést do vlasti po kratší trase Katovice – Ostrava.

Toppel při své návštěvě Katovic zaregistroval i ne zcela zdravé poměry v repatriační misi. O Steinerovi kolovaly zprávy, že mu za posílání repatriantů do sovětského sběrného tábora má plynout blíže nespecifikovaný osobní zisk. Na nedostatečnou péči o repatrianty upozornil Steinerův zástupce dr. Artur Beck z Brna,²⁸ který přislíbil posílat týdenní situační zprávy a dokonce umožnil Toppelovi nahlédnout do některých dokumentů týkajících se repatriantů, které předtím Steiner odmítl zpřístupnit. Steiner přitom zpočátku vůbec nechtěl s Toppelem jednat, odvolával se na své jmenování šéfem mise a bránil se tím před vměšováním do svých pravomocí. Když mu ale Toppel naznačil, že o poměrech na misi ví více, než by si Steiner mohl myslet, a že o všem bude informovat centrálu v Košicích, stal se Steiner vstřícnější, i když ne zcela. Vehementně např. odmítal umožnit Toppelovi návštěvu sovětského sběrného tábora.

Podle Toppelovy zprávy se Steiner obklopil nedůvěryhodnými lidmi a i sám šéf mise za války „nepoužíval v Praze dobré pověsti a jako chemik [sic!] byl s Němci v těsném přátelství a spolupracoval na různých plynových pokusech s nimi. Ještě dnes kryje Němce, kde je mu dána příležitost. Po návratu z Košic [když Toppel přijel do Katovic, byl Steiner zrovna v Košicích – JF] oblékl se Dr. Steiner do uniformy čsl. majora a dal svým spolupracovníkům přiměřené hodnosti.²⁹ Jeho tajemník, jistý p. Toroler,³⁰ který sloužil v polské armádě, byl během jeho internace v Osvěčimi

---

²⁷ Tamtéž, zpráva Z. Toppela ze dne 9. 5. 1945. Není-li uvedeno jinak, pocházejí informace v následujících odstavcích pojednávajících o Toppelově cestě do Polska z tohoto dokumentu.

²⁸ Stejně jako Steiner i Beck byl bývalým vězněm koncentračního tábora v Osvětimi. Srov. NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, zpráva představitele repatriačního odboru MOPSP v Moravské Ostravě ze dne 20. 8. 1945 (čj. RO-431-20/8).

²⁹ Steiner a jeho spolupracovníci ovšem stejnokroje nosili oprávněně. Srov. NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, dopis MOPSP polnímu prokurátorovi 1. sboru ze dne 9. 8. 1945

³⁰ V jiných dokumentech uveden jako Ferdinand Tyroller. NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, příkaz k vydání obědů Steinerovi a jeho spolupracovníkům během pobytu v Košicích dne 28. 4. 1945.

[sic!] činný při tetování, nyní v uniformě čsl. kapitána. Pan Volšanský, vídeňský Čech, říšský státní příslušník, který sloužil v německé armádě, byl panem Dr. Steinerem jmenován kapitánem.“ Tyto informace poskytl Toppelovi dr. Beck a jak ukázal další vývoj událostí, o kterých bude ještě řeč, měly pravdivé jádro.³¹ Toppel však zatím zachovával zdrženlivost k získaným údajům a žádal repatriční odbor MOPSP, aby je prověřil.

Z Katovic Toppel odjel do Częstochowé, kde v tanním sovětském sběrném táboře našlo útočiště dvě stě padesát Čechoslováků, kteří však trpěli nedostatkem šatstva a léků. Šedesát jich bylo vážně nemocných (většinou na tuberkulózu) a před smrtí je mohla zachránit jen rychlá pomoc. Se špatnými ubytovacími podmínkami se museli potýkat také repatrianti v Krakově. Sovětské orgány sice neumožnily Toppelovi navštívit sběrný tábor, přehled o situaci se mu ale podařilo získat od repatriantů, kteří „se mohli za účelem lékařského ošetření odebrat do města“. Ani zaopatření transportů nebylo dostatečné. Během Toppelova pobytu v Krakově vypravili Sověti dva vlaky, které přes Humenné směřovaly do Rumunska a Jugoslávie. Zatímco u prvního transportu bylo o stravování repatriantů postaráno, v případě druhého československým občanům jídlo nikdo neposkytl. „Jednalo se jen o ženy, které nešťastny strašně plakaly nad touto okolností,“ popisoval Toppel neutěšený stav repatriantů z druhého transportu. Pomocnou ruku nakonec podali Židé, jejichž krakovský výbor daroval šedesát kilogramů chleba.

I když polské úřady musely řešit množství jiných závažných problémů, se kterými se poválečné Polsko potýkalo a jejich možnosti podpořit československé repatrianty byly velmi omezené, přesto se snažily maximálně vyjít vstříc. Příkladem může být krakovský vojvoda, který dal Toppelovi na zpáteční cestu do Košic k dispozici menší nákladní auto. Navíc souhlasil s jeho použitím i na československém území. Díky tomu mohl Toppel do Československa odvézt pět repatriantů, přičemž se do budoucna počítalo s tím, že auto bude jezdit třikrát týdně do Krakova a vozit odtud československé občany. I když měl vůz omezenou kapacitu, naskýtala se přece jen příležitost urychleně převézt alespoň těžce nemocné. Tyto plány ale zhatilo obranné zpravodajství československé armády (OBZ), které nákladňák zabavilo „a uvolnilo teprve na základě dlouho trvajících jednání s podmínkou, že se auto musí okamžitě vrátit do Polska“. Nejsou známy motivy tohoto jistě nepřilíš moudrého počínání

---

³¹ V dokumentech se uvádí, že mezi Steinerem a Beckem se už dříve objevily spory, mj. „pro neznalost Dr. Steinera v oboru lékařství“. NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, zpráva představitel repatričního odboru MOPSP v Moravské Ostravě ze dne 20. 8. 1945 (čj. RO-431-20/8). Neshoda mezi oběma muži panovala i v názoru na Karla Volšanského, kterého Steiner podporoval. Další informace nám o Volšanském poskytuje jeho vlastní životopis, který samozřejmě nemusí být objektivní a může obsahovat nepravdivé nebo nepřesné informace. Z dokumentu se dovídáme, že Volšanský se narodil 1. listopadu 1908 ve Vídni českým rodičům. Po absolutoriu vídeňských českých škol pracoval v hlavním rakouském městě u firmy Tomášek a spol. Jako korespondent různých časopisů procestoval Evropu, Blízký východ (Přední Asii), Afriku a jižní Ameriku. V roce 1935 se oženil, avšak o pět let později se nechal rozvést. Po anšlusu Rakouska měl být zatčen gestapem a následně uvězněn v koncentračním táboře, odkud byl propuštěn v roce 1941. Pracoval pak jako znalec knih ve Vídni a v Katovicích a v roce 1944 jej znovu zatkl gestapo „pro vybudování protiněmecké propagandy“. Při domovní prohlídce bylo u Volšanského nalezeno množství padělaných lístků na maso. Soud ho sice odsoudil k šesti letům káznice, 18. listopadu 1944 se mu ale podařilo z vězení utéct a skrývat se v Katovicích až do osvobození. Tamtéž, životopis K. Volšanského.

OBZ, které ve svém důsledku poškodilo repatriační akci. Situace československých občanů v Polsku byla totiž svízelná a každá možnost dostat se do Československa znamenala pro ně zbavení se řady potíží. Kromě toho většina z nich potřebovala šaty, obuv nebo léky. A tak každý dopravní prostředek (navíc s ohledem na jejich všeobecný nedostatek), který jim je mohl do Polska přivést, musel být pouze vítán.

Československá repatriační akce se rozvinula i v dalších oblastech Polska. V Lublinu působil Svaz Čechoslováků v Polsku,³² v Dolním Slezsku a ve Velkopolsku zase pracoval představitel MOPSP Ing. Josef Sršeň, kterému se v červenci 1945 podařilo repatriovat z těchto oblastí tři tisíce československých občanů. Pomáhal mu v tom Svaz československých občanů v Poznani.³³ Sršeň zároveň navázal kontakt i se zdejšími českými starousedlíky, kteří se chtěli přestěhovat do Československa. Polské úřady přitom Sršeňovy aktivity sledovaly s podezřením. Poznaňský vojvoda do Varšavy hlásil, že Sršeň provádí rečechizaci polských občanů, kteří se v Polsku usadili před rokem 1939, a odvolává se na jejich vazby s českým národem. Sršeň podle vojvody zaregistroval k odjezdu do Československa už 470 osob ze dvou vsí v kempínském okrese a podobný počet v okrese wrzešínském. Svou akci přitom Sršeň rozšířil i na Dolní Slezsko, katovické vojvodství a také na Pomoří.³⁴

V té době byla již druhá světová válka minulostí. Obsazením Německa spojeneckými vojsky se na svobodu dostalo několik miliónů vězňů a nuceně nasazených. Největší procento z nich představovali Poláci, kteří se za války stali pro třetí říši hojně využívanou levnou pracovní silou. Konec války jim sice přinesl svobodu, ale také již zmiňované dilema, zda se vrátit do země, kterou už ovládali komunisté, nebo raději zůstat na Západě. I když část z nich zvolila druhou možnost, u většiny nakonec zvítězila přirozená touha po domově. Repatriace polských občanů měla v případě Československa dvojí charakter. Jednak se týkala Poláků, kteří se na československém území během války ocitli, a jednak Poláků, kteří přes Československo pouze projížděli. Vzhledem k tomu, že těch prvních bylo relativně málo, stala se ČSR zemí zejména tranzitní. Přes Čechy, Moravu a Slezsko vedly nejdůležitější železniční tratě, po kterých jezdily repatriační vlaky do Polska. Proto se také při spolupráci s Československem zájem varšavské vlády soustředil především na bezproblémový průjezd repatriačních vlaků.

Avšak podobně jako českoslovenští občané v Polsku se i Poláci na československém území museli těsně po osvobození spolehnout hlavně na vlastní síly a sami začít s organizací péče o repatrianty. Když totiž představitelé Polského výboru bývalých politických vězňů, jenž vznikl po osvobození koncentračního tábora Mauthausen, přijeli do Prahy, aby navázali kontakt s varšavskou vládou, tak zjistili, že polský zastupitelský úřad v Československu ještě nefunguje. A protože Praha byla důležitým komunikačním uzlem a očekávalo se, že se sem budou postupně sjíždět osvobození vězni a nuceně nasazení i z jiných koutů Německa, Rakouska a případně dalších zemí

---

³² NA, MOPSP-repatriace, inv. č. 560, kart. 409, složka Německo, zpráva J. Hejreta ze dne 5. 9. 1945.

³³ J. VACULÍK, *Poválečná repatriace československých tzv. přemístěných osob (Displaced Persons)*, s. 54.

³⁴ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Warszawa (AMSZ), Departament Polityczny (DP), wiązka (w.) 8,teczka (t.) 135, s. 134, zpráva poznaňského vojvody ze dne 19. 7. 1945. Vyslanec Hejret nepokládal Sršeň za důvěryhodnou osobu. NA, MPSR-R, inv. č. 560, kart. 409, složka Německo, zpráva J. Hejreta ze dne 5. 9. 1945.

západní Evropy, zřídila delegace bývalých vězňů z Mauthausenu v Praze Polský repatriční výbor. Ten se stal nejen místem, kde repatrianti mohli získat informace, jak se dostat co nejrychleji domů. Pomáhal také navazovat nebo zprostředkovávat kontakt mezi repatriovanými a „československými úřady a sociálními institucemi pokud jde o udílení přístřeší, stravy, lékařské péče, šatstva, finančních prostředků a o transport do vlasti“. V čele výboru stanul známý literární historik, působící na Karlově univerzitě, prof. Marian Szykowski a Ing. Jindřich Baranek.³⁵

Vznik výboru bezpochyby znamenal důležitý krok při organizování transportů polských repatriantů v Československu. Polský vyslanec Stefan Wierbłowski do Prahy přijel až v polovině června 1945, avšak jakmile legace zahájila činnost, věnovala repatriaci značnou pozornost, protože množství Poláků vracejících se přes Prahu domů rychle rostlo. Koncem června 1945 jich podle evidencí jen v hlavním městě bylo šest tisíc. Nejednalo se však o číslo konečné, protože mnoho Poláků se ocitlo v nemocnicích v Praze i okolí.³⁶ Praha se navíc stala místem, kam přicházely (nebo přes ni přecházely) masy Poláků vracející se z Německa a Rakouska, které přitom žádné statistiky nezachycovaly. Odhady uvádějí 200 až 300 individuálních repatriantů procházejících denně hlavním městem. Na návrat domů čekaly v Praze i děti – sirotci, jejichž přesný počet však vyslanectví neznalo.³⁷ Repatrianti představovali také významný společenský problém, který v sobě odrážel negativní morální dopady, jaké způsobuje každý válečný konflikt. Zdaleka ne všichni totiž toužili pouze po spořádaném životě. V jedné ze zpráv čteme: „Policejní orgány stěžují si na to, že mnoho polských repatriantů, většinou živilů asociálních, hledí se ukrýti po Praze, láká opětovně podpory, obchoduje s vydanými součástkami šatstva a obuvi apod. Někteří z nich se po návratu do Polska opět k nám vracejí. V poslední době byly odsunuty dva transporty, skládající se z těchto živilů, vždy po 150 osobách, doprovázeny nenápadně civilní eskortou. Polské instance jeví pro tento postup porozumění.“³⁸

---

³⁵ NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, memorandum ze dne 4. 6. 1945. MOPSP vzalo memorandum na vědomí a vydalo pokyny příslušným úřadům a dobročinným spolkům, aby vycházely výboru vstříc. Svou kancelář komitét zřídil v budově bývalého polského vyslanectví. Nasvědčovala by tomu poznámka (pravděpodobně ministra Šoltésze) napsaná rukou na memorandu: „Návrh som prijal. Dal som poverenie k prevzatiu bývaleho polského vyslanectva.“ Srov. tamtéž, inv. č. 583, kart. 417, složka Polsko, žádost repatričního odboru MOPSP Národnímu výboru v Praze o uvolnění budovy polského vyslanectví pro potřeby repatričního výboru ze dne 4. 6. 1945. Později se výbor přesunul do Všehrdovy ulice (srov. dále). K osobě prof. Szykowského srov. Aleksandra PAJAŃ, *Marian Szykowski a początki praskiej polonistyki*, *Práce z dějin slavistiky* 19. Kolokvium k 80. výročí polonistiky na Univerzitě Karlově v Praze, Praha 2005, s. 76–80; Marek ĎURČAN-SKÝ, *Marjan Szykowski (1883–1952)*, *Akademický bulletin*, 2008, č. 12, s. 35.

³⁶ Např. podle zprávy konzulárního oddělení vyslanectví z 13. července 1945 se v Terezíně nacházelo padesát nemocných polských občanů, v pražských nemocnicích pak stejný počet osob trpících tuberkulózou nebo vyčerpáním. AAN, GPR, sign. 184, s. 50.

³⁷ AMSZ, DP, w. 9, t. 144, s. 1–3, zpráva M. Wierné ze dne 26. 6. 1945; Tamtéž, Biuro do Spraw Repatriacji (BSR), w. 2, t. 35, s. 1, zpráva M. Wierné ze dne 11. 7. 1945.

³⁸ AMZV, Generální sekretariát – odbor A, kart. 65, složka V. odbor, nedatovaná zpráva pro státního tajemníka V. Clementise o repatriaci cizích státních příslušníků. Problémy způsoboval rovněž alkohol. Přibývaly případy, kdy repatrianti na československé území přijížděli opilí (v některých stanicích se čile vyměňovaly cigarety nebo čokoláda za alkohol), což mělo za následek různé potyčky, nevhodné způsoby chování a také smrtelné úrazy. AAN, GPR, sign. 189, s. 1, zpráva ze dne 28. 8. 1946.

Polská repatriační akce v Československu se zpočátku potýkala s řadou problémů. Zatímco jiné státy měly v Praze své repatriační mise a reprezentanty Červeného kříže, dobře zorganizovanou pomoc svým občanům čekajícím na repatriaci a vlastní autobusy, tak polské vyslanectví nemohlo poskytnout Polákům ani základní finanční podporu, nemluvě o stravování nebo šatstvu. O repatriaci se nyní začal starat konzulární odbor, původní Polský repatriační výbor nahradil vyslanectví podřízený Ústřední výbor pro pomoc repatriantům v Praze (Centralny Komitet Pomocy dla Repatriantów Polskich w Pradze) se sídlem ve Všehrdově ulici. Vedl jej opět prof. Szykowski a jeho členy se mohli stát jak polští, tak i českoslovenští občané.³⁹ Bylo však zřejmé, že jen na dobrovolnících pomoc repatriantům stát nemůže. České dobročinné organizace a úřady se sice snažily vycházet vstříc, a vyslanectví si toho velmi cenilo,⁴⁰ samy se však musely vypořádat s množstvím jiných úkolů, a nemohly proto převzít kompletní péči o Poláky vracující se domů. Vyslanectví proto požádalo Varšavu, aby do Prahy co nejdříve přijeli představitelé PČK, kteří by pomohli při organizaci repatriace.⁴¹

Postupně vznikly repatriační výbory i v dalších městech. Zatímco v Karlových Varech měl výbor (s pobočkou v Mariánských Lázních) charakter spolku (organizaci společnej), na jiných místech (Plzeň, Teplice, Litoměřice, Liberec, České Budějovice, Moravská Ostrava, Bohumín, Petrovice) už výbory zřizovali úředníci placení vyslanectvím a přímo podřízení konzulárnímu odboru. Nebyl tedy realizován plán, podle kterého měl celou repatriační akci původně řídit Ústřední výbor pro pomoc repatriantům v Praze. Ten se totiž stával kolbištěm podporovatelů varšavské vlády i jejich odpůrců, přičemž ti druzí postupně získávali převahu, což bylo samozřejmě v rozporu se zájmy vyslanectví. Vedoucí konzulárního odboru Maria Wierna ve zprávě do Varšavy psala, že do pražského výboru začaly postupně pronikat jako čestní členové „prolondýnské elementy“, které vedly protivládní propagandu a dokonce měly napojení na skupiny Národních ozbrojených sil (Narodowe Siły Zbrojne – NSZ) operující v Čechách.⁴² Jejich příslušníci měli dokonce využívat výboru k navázání

---

³⁹ AAN, GPR, sign. 186, s. 172, zpráva M. Wierné o repatriační činnosti v době od 1. 8. do 20. 9. 1945 ze dne 28. 9. 1945. Naproti tomu dopis, který prof. Szykowski poslal repatriačnímu odboru MOPSP a oznamoval v něm zahájení činnosti výboru, uvádí, že členy jsou „českoslovenští státní příslušníci české a polské národnosti“. NA, MPSP-R, inv. č. 583, kart. 417, složka Polsko, dopis výboru ze dne 17. 7. 1945 (čj. 35/45).

⁴⁰ Ministerstvo zahraničních věcí požádalo Československý červený kříž a všechny orgány pověřené repatriací, aby polským občanům pomáhaly při návratu domů. To samé pro československé občany činil PČK. Až do uzavření repatriační smlouvy poskytoval finanční pomoc polským repatriantům československý stát. NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka Polsko, dopis ministerstva zahraničních věcí ze dne 13. 6. 1945 (č. 2239/V-3ai45); tamtéž, inv. č. 583, kart. 417, složka Polsko, čj. R-800-16/7, záznam ze dne 16. 7. 1945.

⁴¹ Tamtéž; AAN, GPR, sign. 186, s. 171, zpráva M. Wierné o repatriační činnosti v době od 1. 8. do 20. 9. 1945 ze dne 28. 9. 1945; NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, záznam o rozhovoru s M. Wiernou dne 21. 6. 1945.

⁴² Evidentně míněna Svatokřížská brigáda. NSZ představovaly radikální pravicovou složku polského domácího odboje za druhé světové války. S blížící se východní frontou se pro jejich příslušníky stával větším nepřítelem než Němci Sovětský svaz. Nejvýznamnější bojová jednotka této odbojové složky – Svatokřížská brigáda (Brygada Świątokrzyska) – se proto rozhodla počátkem roku 1945 ustoupit týlem německých armád na západ. Svou pouť zakončila v západních Čechách. K jejímu pobytu zde srov. Jiří FRIEDL, *Svatokřížská brigáda NSZ v Československu – hlášení čs.* 308

spojení s Polskem. Proto také vyslanectví nepřipustilo, aby repatriační výbor v Američany obsazené Plzni podléhal pražskému výboru.⁴³

V rozmístění výborů se přitom odrážely největší koncentrace Poláků zavlčených nacisty do českých zemí a také nejfrekventovanější trasy, kudy projížděly repatriační vlaky z Německa a Rakouska. Ještě na začátku října 1945 byl počet polských občanů v českých zemích odhadován na dvacet tisíc, přičemž okolo osmi tisíc se jich nacházelo v okolí Karlových Varů a Litoměřic. Většinou pracovali v zemědělství, jejich zaměstnavatelé si je chválili a chtěli si je udržet. Proto také výbory v Karlových Varech a Litoměřicích plnily hlavně úlohu propagační s cílem přesvědčit Poláky k návratu do vlasti.⁴⁴

Na potíže charakteristické pro americkou (ale také britskou) okupační zónu narazilo úsilí vytvořit výbor v Plzni. Přestože varšavská vláda byla na sklonku června 1945 doplněna o zástupce londýnské emigrace v čele se Stanisławem Mikołajczykem, čímž padla poslední překážka k jejímu uznání Vekou Británií a USA, američtí velitelé někdy odmítali tuto skutečnost vzít na vědomí a spolupracovali pouze s představiteli delegovanými polskou exilovou vládou v Londýně. S takovým postojem se v Plzni setkal úředník polského vyslanectví, který sem přijel zřídit repatriační výbor. Na velitelství XXII. sboru se dozvěděl, že ze štábu generála Eisenhowera nepřišel žádný příkaz, který by měnil dosud platné nařízení, podle kterého zájmy polských repatriantů mají zastupovat pouze styční důstojníci vyslaní polskou exilovou vládou. Úředník se tak z Plzně vrátil s nepořízenou a vyslanec Wierbłowski musel intervenovat prostřednictvím amerického velvyslance v Praze Lawrence Steinhardta.⁴⁵ Zákrok se ukázal být úspěšný a 6. srpna 1945 repatriační výbor v Plzni zahájil činnost.⁴⁶

Jeho pracovníci měli hned od začátku o práci postaráno. Největší západočeské město bylo velmi důležitým dopravním uzlem, přes který projížděly vlaky s repatrianty z americké okupační zóny. Poláci si přitom stěžovali, že Američané do vlaků nechávají nastoupit i „nežádoucí elementy“, které neměly polské občanství. Například v transportu čítajícím 1 500 repatriantů, který přes Plzeň přijel do Prahy 28. července 1945, bylo takových osob přes devět set (500 Ukrajinců a 420 Němců).⁴⁷ Jelikož způsob organizování transportů Američany, vyplývající z jejich nepříliš dobré orientace v geopolitických změnách ve středovýchodní Evropě, se nelíbil ani československým úřadům, dohodli se představitelé repatriačního odboru MOPSP s polským vyslanectvím na řešení: Transporty neměly být přebírány až v Plzni, nýbrž už

---

styčného důstojníka (červen – červenec 1945), Slovanský přehled 91, 2005, č. 2, s. 267–286. Z polských autorů se naposledy pobytu Svatokřížské brigády v českých zemích věnoval Jan ŽARYN, „Taniec na linie, nad przepaścią“. Organizacja Polska na wychodźstwie i jej łączność z krajem w latach 1945–1955, Warszawa 2011, zvláště s. 45–56 a 215–257 (zde deník jednoho s příslušníků brigády).

⁴³ AMSZ, BSR, w. 2, t. 37, s. 9, zpráva M. Wierné o repatriační činnosti v době od 1. 8. do 20. 9. 1945 ze dne 28. 9. 1945; AAN, GPR, sign. 186, s. 160, zpráva kpt. Wojtkowského ze dne 16. 9. 1945.

⁴⁴ AAN, GPR, sign. 186, s. 147–148, zpráva kpt. Wojtkowského ze dne 5. 10. 1945.

⁴⁵ AMSZ, DP, w. 9, t. 144, s. 5, zpráva ze dne 8. 8. 1945, s. 4, dopis S. Wierbłowského ze dne 12. 8. 1945.

⁴⁶ NA, MPSP-R, inv. č. 583, kart. 417, složka Polsko, dopis polského vyslanectví ze dne 8. 8. 1945 (č. Kons.486/45).

⁴⁷ AMSZ, DP, w. 9, t. 144, s. 5, zpráva ze dne 8. 8. 1945.

na hranici ještě na bavorském území, „aby již tam byly živly nepolské z transportů vylučovány“. Stejný způsob měl být praktikován i v případě repatriace z Rakouska.⁴⁸

I když se podařilo zřídit síť repatriačních výborů, hlavní problém, se kterým se musela polská repatriační akce na území Československa v létě 1945 vypořádat, spočíval jinde. Vedoucí konzulárního oddělení vyslanectví Maria Wierna upozorňovala na rostoucí množství repatriantů zejména z americké zóny, a to jak v Německu, tak i v Rakousku (odtud Američané Poláky vozili vlastními auty do Českých Budějovic). Všechny transporty směřovaly potom přes Prahu do Petrovic u Karviné a odtud dál do Polska. Denně po této trase projel jeden vlak s 1200 repatrianty, více jich Československé státní dráhy s ohledem na omezené kapacity zatím nemohly povolit. Avšak i kdyby se podařilo zvýšit počet vlaků na dva denně,⁴⁹ tak při odhadovaném počtu dvou set tisíc repatriantů z Německa a Rakouska⁵⁰ by jejich převoz do Polska trval čtyři až pět měsíců. Za takové situace vyslanectví nemohlo vlastními silami zajistit zdárný průběh repatriace. Ani Ústřední výbor pro pomoc repatriantům v Praze nepředstavoval řešení, protože jeho činnost (vedle už zmíněných ideologických výhrad ze strany vyslanectví) byla stále založena na dobrovolnících, kteří sice mohli dobře vykonávat různé pomocné práce, zvláště v oblasti péče, nehodili se však k „operativně-technické akci“. Především však organizace repatriace trpěla značnou roztržitostí, takže byla nutná její centralizace a podřízení PUR. Vyslanectví žádalo, aby z Varšavy přijela skupina pracovníků PUR, kteří by vybudovali síť delegatur. K vyřešení právních, dopravních a finančních otázek pak měla sloužit repatriační smlouva s Československem.⁵¹

Plynulost repatriace ovšem do značné míry závisela také na připravenosti repatriačních úřadů přímo v Polsku. V tomto ohledu situace v létě 1945 rovněž nevypadala dobře. Do 30. června 1945 se repatrianti dostali pouze do Petrovic, kde někdy i celý den museli čekat na vlak do Polska. Dohoda s přednostou petrovické stanice a představiteli bezpečnostních složek umožnila pouštět transporty až do Zebrzydowic, odkud měli být repatrianti odváženi dále do vnitrozemí. Avšak na polském území nečekalo navrátilce pěkné přivítání. Delegát Ústředního výboru pro pomoc repatriantům v Praze J. Wiśniewski, který si cestu s jedním z transportů vyzkoušel, hlásil, že v Zebrzydowicích trvala prohlídka repatriantů (necelých sto osob) neúměrně dlouho. Prováděli ji příslušníci polské pohraniční stráže (Straż Graniczna) pod velením sovětského důstojníka. Podrobné zkoumání dokumentů a věcí repatriovaných zabralo okolo čtyř a půl hodiny a konalo se v nedůstojných podmínkách. „Několikahodinová, mimořádně trapná, nepříjemná, bezohledná prohlídka na otevřeném poli za jízlivých poznámek a výhrůžek. Jsem toho názoru, že při příjezdu transportů do Zebrzydowic musí být stále [přítomen] představitel P.U.R., který by dohlížel na formu kontroly

---

⁴⁸ NA, MPSP-R, inv. č. 583, kart. 417, složka R 5121 Polsko, zápis z porady dne 24. 8. 1945.

⁴⁹ Od 10. srpna 1945 se Československé státní dráhy zavázaly poskytovat v Plzni každý den jeden vlak pro 1 500 repatriantů a v Českých Budějovicích pro stejný počet každý druhý den. AMSZ, DP, w. 9, t. 144, s. 6, zpráva S. Wierbłowského ze dne 13. 8. 1945.

⁵⁰ Tento odhad se nakonec ukázal být jako příliš nízký. Z přehledu o počtu repatriovaných za období od 1. 6. 1945 do 30. 6. 1946 vyplývá, že přes Československo projely vlaky s 404 548 polskými repatrianty, z nichž 325 223 přijelo z Bavorska přes Plzeň a 54 776 z Rakouska. AMSZ, BSR, w. 2, t. 42, s. 2, přehled počtu repatriovaných ze dne 2. 7. 1946.

⁵¹ AMSZ, BSR, w. 2, t. 35, s. 1–4, zpráva M. Wierné ze dne 11. 7. 1945.

a chránil repatrianty před šikanováním,“ popisoval své zážitky J. Wiśniewski a upozorňoval také na absenci vítacích transparentů, nedostatky ve stravování a při poskytování přístřeší repatriantům. Rozhodl se přitom dosáhnout nápravy přímo na místě a podrobně informoval katovické představitele PUR, Polského červeného kříže a vojvodu generála Aleksandera Zawadzkeho. Toho přitom Wiśniewského informace evidentně zaskočily, protože si myslel, že repatriační akce funguje mnohem lépe. Okamžitě proto vydal příslušným referentům příkazy k nápravě,⁵² ale situace se příliš nezlepšila, jak vyplývá ze zprávy úředníka MOPSP: „Tak například hned v Žibřidovicích⁵³ [...] jest o repatrianty nedostatečně postaráno. Nádražní budovy jsou totiž rozbity, takže perony jsou před deštěm nechráněné a repatrianti – v době deště, jak tomu bylo při mé cestě – jsou vystaveni nemilosrdně přírodním živlům, neboť dřevěné baráky, kterými disponuje Polský červený kříž, naprosto nedostačují. Repatrianti jsou proto nuceni sesednouti si do hloučků a přikrýti se hromadně vojenskými pokrývkami, pokud je mají, aneb jiným látkovým materiálem, takže tyto hloučky lidí budí dojem hromad hlíny. Svoje svršky mají na hromadě, na ně se spolehnou [sic!] a na sebe pak přehodí to, co k přehození mají. Uváží-li se, že nástupiště nejsou řádně ve spádu, že za deště je na nich nejméně na 2 cm vody, pak postavení těchto repatriantů není záviděníhodné. Tato závada by se dala lehce odstraniti postavením jednoduché, provisorní kolny, pro kterýžto účel by byl materiál na místě.“⁵⁴

Bohužel, repatrianti se setkávali s přísnými kontrolami a dokonce zabavováním některých věcí i v ČSR. Zatímco transport, s nímž cestoval Wiśniewski, finanční stráž v Petrovicích nekontrolovala, v srpnu 1945 už polské ministerstvo zahraničních věcí obdrželo stížnost Wacława Liwského, který si jménem čtrnácti set repatriantů cestujících přes Československo stěžoval na chování finančníků: „V Petrovicích, poslední hraniční stanici Čech, celní stráž vstupuje do každého vagónu a prohlíží všechna zavazadla. Během této kontroly i přes protesty majitelů zabavuje kromě vojenských předmětů⁵⁵ takové věci jako hodinky, lepší dámské prádlo, obuv, pláště, kusky látek.“⁵⁶ Byť k podobným případům docházelo bohužel i nadále,⁵⁷ neměnilo to nic

---

⁵² Tamtéž, s. 5–7, zpráva J. Wiśniewského o cestě do Polska dne 29. 6. 1945.

⁵³ Měněny polské Zebrzydowice.

⁵⁴ NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka R 5111 Polsko, zpráva o úřední cestě do Katovic a Varšavy ve dnech 14.–27. srpna 1945. Srov. též AMSZ, BSR, w. 2, t. 37, s. 7, hlášení por. Łapkowského ze dne 22. 8. 1945.

⁵⁵ Vojenský materiál hledala i sovětská kontrola, která podrobila prohlídce transport, s nímž cestoval J. Wiśniewski. Stalo se tak v Bohumíně. Rusové nejprve vyzvali k odevzdání všech vojenských věcí. Repatrianti pravděpodobně tuto výzvu chápali v tom smyslu, že mají odevzdat případné zbraně. Nikdo se tedy nepřihlásil, načež dva vojáci přistoupili k důkladné prohlídce, během níž (trvala dvě hodiny) zabavili množství vojenských plášťů a bot, které ovšem v mnohých případech představovaly jediné oblečení repatriantů. AMSZ, BSR, w. 2, t. 35, s. 5, zpráva J. Wiśniewského o cestě do Polska dne 29. 6. 1945.

⁵⁶ AMSZ, DP, w. 9, t. 144, s. 8, zpráva W. Liwského ze dne 13. 8. 1945.

⁵⁷ Z mnoha případů uváděných v pramenech uvedme třeba incident z 15. 12. 1945, kdy transport třiceti dvou Poláků z Litoměřic v Žalhosticích (v dokumentu chybně uveden název obce jako Čelhostice) zadrželi příslušníci Sboru národní bezpečnosti a kriminální policie a provedli kontrolu, přičemž řadu osobních věcí zabavili. Často prý přitom, evidentně v narážce na informace o situaci Čechů v Kladsku, kterému tehdejší tisk věnoval značnou pozornost, opakovali: „Jak vy nakládáte s Čechy v Polsku, tak i my budeme nakládat s Poláky v Československu.“ Repatriantům měly být odebírány šatstvo, obuv, hodinky, prstýnky atp. Československé bezpečnostní orgány odmítaly

na tom, že (jak uvádí např. W. Liwski) české obyvatelstvo se obecně chovalo k repatriantům přátelsky a snažilo se jim pomoci.

Vzhledem k rostoucímu počtu repatriovaných začínalo být zřejmé, že bude nutné hledat i jiné trasy pro vlakové transporty a nespolehat pouze na trať Praha – Bohumín – Zebrzydowice. Jako další se nabízely ve směru Náchod – Chudoba (Kudowa) a Lichkov – Mezilesí (Międzylesie), a tak postupně i po těchto tratích začaly jezdit vlaky s repatrianty.⁵⁸ Přesto situace zůstávala vážná, podle vyslance Wierbłowského dokonce „nebezpečná“ („groźna“). Kritizoval především PUR, který stále otálel s vysláním svého reprezentanta, zatímco jiné státy měly v ČSR početné repatriční mise.⁵⁹ Bylo jasné, že polská repatriční akce v Československu musí být lépe a profesionálněji organizována.

K podobným závěrům dospěli i v Praze v případě repatriace československých občanů z Polska. Zatímco však Poláky k vytvoření dobře fungující struktury vedly kromě značného počtu repatriantů i ideologicko-politické důvody, tak MOPSP k tomu přiměly zvěsti o zneužívání pravomocí příslušníky mise v Katovicích a nepřůhledném zacházení s finančními prostředky. Na leccos, jak bylo zmíněno, upozornil již Z. Toppel. Další zprávy přitom potvrzovaly, že na stížnostech vůči práci Steinera a Volšanského něco přece jenom je. Koncem července 1945 se ukázalo, že Steiner měl být z neznámých důvodů už měsíc v Praze, vůbec se však neohlásil na repatričním odboru MOPSP.⁶⁰ Zanedlouho na ministerstvo vnitřní dorazily další znepokojující zprávy. Objevilo se totiž podezření, že katovická mise „vydává neoprávněné legitimace, udržuje styky s polskými kruhy politicky proti ČSR zahrotenými a sú takto pašované dopisy a rôzne zprávy pomocou repatriantov do Mor. Ostravy a zpät'. Za vyslanca a predsedu tamojšej československej repatriáčnej misie vydáva sa akýsi Volšanský, któreho činnosť by bolo treba preverit'“.⁶¹

Tyto zprávy vyburcovaly repatriční odbor MOPSP k zahájení vyšetřování. Ukázalo se, že Steiner a Volšanský obdrželi jeden milion korun ke krytí nákladů spojených s repatriací, avšak i přes několikeré urgency nepředložili vyúčtování a do Prahy neposlali ani jednu zprávu o průběhu repatriace. Dne 4. června 1945 se na repatriční odbor MOPSP dostavil člen mise kpt. Pražmovský a označil Volšanského za

---

obvinění ze špatného zacházení s repatrianty a naopak poukazovaly, že někteří se nechovali slušně a mnozí chtěli nelegálně převézt přes hranice cenné předměty, na což měl upozornit i vedoucí transportu. „Při osobní prohlídce mužů byly u několika [z nich] ve spodním prádle nalezeny a zabaveny zlaté hodinky a jiné skvosty uvedené v připojeném seznamu. Šlo vesměs o bývalé dělníky, event. vězně, což samo o sobě dokazovalo, že skvosty u nich nalezené nejsou poctivě získány.“ Dále byly zabaveny věci, „o nichž držitelé nemohli prokázat, jak je získali, a pak věci, k nimž se ve voze nikdo z Poláků nehlásil“. AAN, GPR, sign. 186, s. 96, zpráva velitele repatriční mise v Praze kpt. Kucharského ze dne 4. 1. 1945; NA, MPSP-R, inv. č. 583, kart. 417, složka R 5121 Polsko, dopis polské repatriční mise ze dne 24. 12. 1945 a zpráva okresního velitelství II v Litoměřicích ze dne 1. 2. 1946 (čj. 357/46). Nelze vyloučit, že napjaté vztahy mezi oběma státy z důvodů teritoriálních sporů měly vliv i na zmíněné chování finanční stráže v Petrovicích, uvědomíme-li si, jak horkou půdu představovalo v létě 1945 Těšínsko.

⁵⁸ AAN, GPSR, sign. 184, s. 65, zpráva M. Wierné ze dne 29. 7. 1945.

⁵⁹ AMSZ, DP, w. 9, t. 139, s. 25–28, zpráva S. Wierbłowského ze dne 29. 7. 1945.

⁶⁰ NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka R 5111 Polsko, opis záznamu ze dne 27. 7. 1945.

⁶¹ NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka R 5111 Polsko, opis zprávy ministerstva vnitřní ze dne 3. 8. 1945 (č. Z–Dr. T.Gn. 1022/1945).

Němce. Jiný člen mise, Emil Wiener, zase prohlásil, „že pan Volšanský se vůbec nestará o práci v misi a jezdí po obchodních cestách“. O dalších osudech Volšanského nemáme zprávy, víme však, že Steinerja nechala pro podvody zatknout vojenská prokuratura.⁶²

Četné nedostatky odhalila i inspekce, kterou do Katovic přijel provést úředník MOPSP. Zjistil množství prohřešků při vedení účetnictví a vykazování služebních cest a celou řadu dalších závažných pochybení (zvláště pak finančního charakteru), které v obsáhlé zprávě zevrubně popsal. Mise, jež do té doby zaregistrovala 4529 repatriantů, sice podléhala zastupitelskému úřadu ve Varšavě, avšak vyslanec Hejret neměl k dispozici osobní vůz, který ve válkou zničeném Polsku představoval nezbytnou podmínku k relativně volnému pohybu v zemi. Proto nemohl misi věnovat patřičnou pozornost nemluvě o tom, že „na všechny práce jest dosud sám s jednou kancelářskou silou, při čemž má k dispozici jen jediný pokoj, který jest úřadovnou i jeho ložnicí“. I když úředník MOPSP uznával osobní kvality dr. Becka a jeho nasazení, přesto chybělo misi „pevné vedení, které by mělo dostatek autority“. Závěry kontroly byly proto jednoznačné: Některým členům (včetně Volšanského) měla být dána k 1. září 1945 výpověď, přičemž vedením mise by byl pověřen Václav Krátký z repatriačního odboru MOPSP, který se mohl opřít o rozsáhlé zkušenosti, kontakty a jazykové znalosti.⁶³

Vyslanec Hejret dosavadní činnost repatriační mise v Katovicích hodnotil shovívavěji. Město navštívil dvakrát a vždy se setkal jak ze strany polských, tak i sovětských orgánů s chválou pracovníků mise. I když si netroufal vyjadřovat se k finančním záležitostem, domníval se, že přes zjištěné nedostatky se misi dařilo zvládat úkoly velmi levně a rychle posílat repatrianty do vlasti.⁶⁴ Neměnilo to však nic na tom, že jmenování Václava Krátkého patřilo k moudrým rozhodnutím. Ze zpráv, které v následujících měsících Krátký pravidelně o své činnosti do Prahy posílal, je totiž patrné, že se československá repatriační (a také reemigrační) akce rychle konsolidovala.

K podobným opatřením přistoupila i polská strana. Od 1. září 1945 v Praze působila repatriační mise v čele s kapitánem Edwardem Wojtkowským. Ten kromě centralizace a lepší koordinace⁶⁵ a synchronizace (což bylo zvláště důležité vzhledem k tomu, že repatriace měla především tranzitní charakter) polské repatriační akce v ČSR viděl jako další z náležitých úkolů zřízení repatriačních středisek v Brně a Bratislavě.⁶⁶ To, že mise si za své sídlo zvolila Prahu, se však zpočátku nesetkalo s pozitivní odezvou Varšavy, kde chtěli, aby sídlila v Plzni. Tento požadavek vyplýval z neznalosti situace v Československu a charakteru jeho železniční sítě. Praha rozhodně představovala daleko vhodnější místo, jelikož většina repatriačních vlaků projížděla přes ni. Rovněž možnost řešit případné problémy operativně ve spolupráci

---

⁶² NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka R 5111 Polsko, dopis repatriačního odboru MOPSP polnímu prokurátorovi I. armádního sboru ze dne 9. 8. 1945 (P.R. 1872/45/II).

⁶³ NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka R 5111 Polsko, zpráva o úřední cestě do Katovic a Varšavy ve dnech 14.–17. srpna 1945. Srov. J. VACULÍK, *Poválečná repatriace československých tzv. přemístěných osob (Displaced Persons)*, s. 54.

⁶⁴ NA, MPSP-R, inv. č. 560, kart. 409, složka Německo, zpráva J. Hejreta ze dne 5. 9. 1945.

⁶⁵ Od 1. 10. 1945 převzala agendu dosavadních repatriačních výborů mise. AAN, GPR, sign. 184, s. 2–3, dopis kpt. Wojtkowského ze dne 4. 11. 1945.

⁶⁶ AAN, GPSR, sign. 186, s. 160–163, zpráva kpt. Wojtkowského ze dne 16. 9. 1945.

s vyslanectvím představovala nezanedbatelnou výhodu.⁶⁷ Tyto racionální důvody nakonec převážily, a tak mise zůstala v Praze.

Zatím však Wojtkowski a jeho spolupracovníci mohli v Československu působit pouze neoficiálně, jelikož dosud nebyla mezi Československem a Polskem uzavřena repatriační smlouva.⁶⁸ S jejím podpisem se přitom počítalo ještě v září. Geneze jejího textu sahá už do letních měsíců roku 1945. Dne 19. července 1945 rozeslalo ministerstvo zahraničních věcí resortům národní obrany, zdravotnictví, vnitra, financí a ochrany práce a sociální péče návrh repatriační smlouvy, jejíž obsah vycházel z obdobného ujednání uzavřeného mezi československou a francouzskou vládou 21. listopadu 1944.⁶⁹ Poláci však byli rychlejší, ostatně vzhledem k množství repatriantů především jim záleželo na rychlém vyřešení celé záležitosti. Dříve než se k obsahu smlouvy stačily vyjádřit oslovené resorty, poslalo vyslanectví 29. července 1945 svůj návrh. Československá strana na něj odpověděla předložením vlastní verze (aniž by uvedla, proč se ta polská nemůže stát základem pro jednání), již však vyslanec Wierbłowski odmítl jako nepřijatelnou. V jeho argumentech se přitom odrážel vliv probíhajícího sporu o Těšínsko, který se mezi oběma státy těsně po skončení války opět naplno rozhořel.

Vyslanec si totiž dobře všimnul československého pokusu využít repatriační smlouvy ke zbavení se alespoň části Poláků z Těšínska. Její text totiž pro Polsko stanovoval jako počátek válečných akcí 28. září 1938, což by znamenalo, že Československo by do repatriace mohlo legálně zahrnout všechny Poláky, kteří na československé území přišli po tomto datu. Týkalo by se to přitom zejména Těšínska, kde tato skupina obyvatelstva, označovaná jako tzv. polští (resp. beckovští – podle předválečného polského ministra zahraničních věcí Józefa Becka) okupanti, mnoha tamním Čechům ležela v žaludku.⁷⁰ Kromě toho text návrhu nedefinoval pojem repatriant, takže smlouva se mohla vztahovat na všechny občany obou států. V důsledku toho by Poláci, kteří měli trvalé bydliště v Československu od 28. září 1938, byli automaticky pokládáni za repatrianty a nuceni k opuštění republiky. Opět by se to většinou týkalo tzv. polských okupantů na Těšínsku.⁷¹ Z dokumentů vyplývá, že zájem na využití repatriační smlouvy ke zbavení se části Poláků z Těšínska mělo ministerstvo vnitra.

---

⁶⁷ AAN, GPSR, sign. 184, s. 66, dopis mjr. Konopky ze dne 11. 9. 1945. Trvalo však ještě přes dva měsíce, než polská repatriační mise souhlas obdržela. Až poté Poláci udělili souhlas misi v Katovicích. Avšak vzhledem k tomu, že repatriace československých občanů z Polska byla v září 1945 u konce (srov. dále), absence „agrément“ komplikovala život hlavně Polákům. Bez něj totiž neměla mise právo na přidělení kreditů (peníze si musela půjčovat z velvyslanectví, což ovšem ani zdaleka nedokázalo pokrýt všechny potřeby) a její členové přístup do shromažďovacích táborů. AMSZ, Zespól Depesz (ZD), w. 1, t. 9, šifrogram č. 880 ze dne 17. 11. 1945; AAN, GPR, sign. 184, s. 2, zpráva kpt. Wojtkowského ze dne 4. 11. 1945.

⁶⁸ AAN, GPSR, sign. 186, s. 160–163, zpráva kpt. Wojtkowského ze dne 16. 9. 1945.

⁶⁹ NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka Polsko, dopis ministerstva zahraničních věcí ze dne 19. 7. 1945 (č. 10.932/V-3/45). Repatriační smlouvu s Francií srov. *Československo-francouzské vztahy v diplomatických jednáních 1940–1945*, Jan Němeček – Helena Nováčková – Ivan Šťovíček – Jan Kuklík (eds.), Praha 2005, dokument č. 295, s. 426–428.

⁷⁰ Podrobněji Jiří FRIEDL, *K pokusům o odsun tzv. polských okupantů z Těšínska po druhé světové válce*, in: Ivo Pejčoch – Jiří Plachý a kol., *Okupace, kolaborace, retribuční*, Praha 2010, s. 264–270.

⁷¹ AMSZ, BSR, w. 2, t. 36, s. 1–3, zpráva S. Wierbłowského ze dne 13. 8. 1945.

Polské návrhy na úpravu smlouvy totiž pokládalo za nepřijatelné, přičemž celou záležitost chtěl ministr vnitra Václav Nosek předložit na schůzi vlády 24. srpna 1945.⁷² Avšak v zápise nenacházíme zmínky o jeho námitkách. Protokol jen suše konstatuje, že státní tajemník Clementis podal zprávu o návrhu repatriační smlouvy (zápis neuvádí konkrétní), která je přitom důležitá, protože přes Československo „má projeti ještě 540 000 Poláků. Bez úmluvy neměli bychom podklad pro nahrazení výloh, které tím vzniknou“. Bez jakékoli debaty pak vláda návrh smlouvy schválila a pověřila ministra zahraničních věcí Jana Masaryka ji podepsat. Náznak možných změn obsahu smlouvy obsahovala pouze ta část usnesení, která zmocňovala ministra Masaryka, „aby v dohodě seúčastněnými ministry provedl v něm [tj. v návrhu smlouvy – JF] ještě změny, které uzná za nutné [...]“.⁷³

Že by smlouva mohla být zneužita proti některým Polákům na Těšínsku, nepatřilo k jediným výtkám Wierbłowského vůči československému návrhu. Chtěl, aby repatriační mise zřizovaly vlády a nikoli vyslanectví a aby měly rozhodovací právo při určování občanství repatriantů. Pominuty zůstaly rovněž otázky spojené např. se zajištěním lékařské péče, stravováním tranzitních transportů, zvláště když těžiště polské repatriační akce se přesunulo právě k převozu Poláků z Německa a Rakouska do vlasti. Do 14. srpna 1945, kdy měly být zahájeny oficiální rozhovory o smlouvě, se Wierbłowskému podařilo zjistit, že na československé straně existuje vůle vyhovět polským požadavkům.⁷⁴ Dne 17. srpna 1945 Wierbłowski hlásil do Varšavy, že v jednáních o repatriační smlouvě nastal přelom a žádal o zaslání zplnomocnění k podpisu.⁷⁵

Také na poradě, které se zúčastnili zástupci ministerstva zahraničních věcí, repatriačního odboru MOPSP, ministerstva dopravy a polské legace, převažovala oboustranná snaha tranzit Poláků z Rakouska a Německa co nejlépe připravit. Jeho rychlé a úspěšné provedení záviselo zejména na správné koordinaci v odesílání vlaků a jejich přijímání v Polsku. Jednalo se sice o záležitost, kterou si museli Poláci dojednat sami s Američany, československá strana ale slíbila poskytnout diplomatickou podporu (bylo to ostatně i v jejím zájmu, aby tranzit probíhal plynule). Potíže přetrvávaly v případě zásobování repatriantů, kteří potravinové přídělky poskytnuté Američany často zkonsumovali ještě před příjezdem do Československa. Českoslovenští zástupci sice přislíbili, že úřady a dobročinné organizace se budou snažit starat o stravování repatriantů podle svých možností, řešení však viděli spíše buď ve zvýšení přídělů Američany, nebo v dovozu potravin z Polska, které by byly rozdělovány repatriantům v průjezdních stanicích.⁷⁶

Zdálo se, že podpisu repatriační smlouvy nic nebrání. Optimismus se však ukázal být předčasný. Na konci srpna sice Československo zvýšilo propustnost svých

---

⁷² AMZV, Generální sekretariát – odbor A, kart. 102, složka *Informace o repatriacích*, záznam dr. Dobrovolného ze dne 23. 8. 1945 a záznam ze dne 21. 8. 1945. Srov. NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka Polsko, záznam o poradě na ministerstvu zahraničních věcí dne 6. 8. 1945.

⁷³ NA, Klement Gottwald 1938–1953, aj. 1494, sv. 137, s. 644, zápis ze schůze vlády dne 24. 8. 1945.

⁷⁴ AMSZ, BSR, w. 2, t. 36, s. 1–3, zpráva S. Wierbłowského ze dne 13. 8. 1945.

⁷⁵ AMSZ, ZD, w. 1, t. 9, šifrogram č. 47 ze dne 17. 8. 1945. M. K. KAMIŃSKI, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*, s. 145.

⁷⁶ NA, MPSP-R, inv. č. 583, kart. 417, složka R 5121 Polsko, záznam z rady dne 24. 8. 1945.

železnic pro polské repatrianty a souhlasilo s převozem patnácti tisíc osob týdně (žádalo však o pomoc při jejich stravování a o dodávky části uhlí pro lokomotivy),⁷⁷ repatriační smlouva však zůstávala stále nepodepsána. Generální sekretář ministerstva zahraničních věcí Arnošt Heidrich to odůvodňoval stížnostmi ministerstva dopravy na zadržování československých vagónů v Polsku.⁷⁸ Polský historik M. K. Kamiński to zase přičítá napjatým vztahům mezi oběma státy v té době.⁷⁹ Šifrogram vyslanectví z 15. září 1945 se zmiňuje o problémech, text je však nesrozumitelný, takže varšavská centrála požádala o zopakování depeše.⁸⁰ Není však známo, zda tak zastupitelský úřad učinil a novou depeši poslal. Při rozvažování příčin průtahů z československé strany je třeba vzít v úvahu i to, že Československo, třebaže nebylo tak zničené válkou jako Polsko, se rovněž potýkalo s množstvím dopravních problémů. Trpělo nedostatkem lokomotiv a vagónů, část tratí nebyla bez problémů sjízdná, jelikož Němci při ústupu vyhazovali do povětří mosty. Dopravní síť i vozový park zatěžovaly nejen repatriační transporty, ale také přesuny vojsk nebo během podzimních měsíců probíhající řepná kampaň.⁸¹ I to mohlo stát v pozadí váhání Prahy, která se možná bála zavázat se k něčemu, co by pak případně nemohla dodržet. Ostatně, na omezené dopravní možnosti upozorňovali zástupci ministerstva dopravy polské diplomaty už dříve.⁸² Lze se proto domnívat, že československá strana se z těchto důvodů snažila formulovat smlouvu co nejdůkladněji, aby se mohla vyhnout případným obviněním z průtahů při průjezdu transportů. Tuto hypotézu podporuje i zpráva zástupce přednosti zahraničního oddělení pro sovětskou oblast repatriačního odboru MOPSP z 28. srpna 1945, ve které čteme: „Dozvěděl jsem se totiž dne 26. srpna, že v Bavorsku a v Rakousku se nachází celkem asi ½ milionu polských příslušníků, kteří čekají na transitní převoz přes ČSR do Polska. Vzhledem k tomu, že po podepsání smlouvy mohli bychom býti postaveni před urychlené požadavky repatriačních polských úřadů, které v důsledku špatného stavu vozového parku našeho a ne plně uspokojující otázky vyživovací by nemohly býti námi zvládnuty, žádáme, aby čl. 5 [repatriační smlouvy] byl doplněn protokolem v tom smyslu, že o podrobném provádění transitu polských příslušníků přes území ČSR bude sjednána dodatečná dohoda.“⁸³

K urychlení procesu uzavření repatriační smlouvy pravděpodobně přispěly vnější okolnosti. Na přelomu srpna a září 1945 bylo zřejmé, že každým dnem se

---

⁷⁷ AMSZ, ZD, w. 1., t. 9, šifrogram č. 123 ze dne 30. 8. 1945.

⁷⁸ AMSZ, DP, w. 8, t. 135, s. 283–285, zpráva R. Staniewiczze ze dne 20. 9. 1945.

⁷⁹ M. K. KAMIŃSKI, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*, s. 145.

⁸⁰ AMSZ, ZD, w. 1, t. 9, s. 24, šifrogram č. 243 ze dne 15. 9. 1945; tamtéž, w. 1, t. 10, s. 22, šifrogram č. 166 ze dne 17. 9. 1945.

⁸¹ Projev Zdeňka Fierlingera o stavu železnic v Prozatímním Národním shromáždění dne 30. 10. 1945, <http://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/003schuz/s003003.htm> (1. 9. 2013); AAN, GPSR, sign. 186, s. 199, zpráva Emila Landsberga ze dne 17. 9. 1945.

⁸² Na poradě 24. 8. 1945, které se za polské vyslanectví účastnila M. Wierna, zástupce ministerstva dopravy Ing. Olišar „sdělil, že železnice v přítomné době mohou denně dopravovati z Plzně jeden transport, z Čes. Budějovic vždy jeden transport za dva dny. Pí Wierná se dotázala, není-li možno počet transportů zvýšiti. Bylo jí sděleno, že prozatím to možné není, a že by naopak mohla nastat situace (řepná kampaň, nedostatek uhlí), že by počet transportů musel býti snížen. Je však možný i vývoj opačný“. NA, MPSP-R, inv. č. 583, kart. 417, složka R 5121 Polsko, zápis z porady dne 24. 8. 1945.

⁸³ NA, MPSP-R, inv. č. 562, kart. 411, složka Polsko, zpráva V. Rudovského ze dne 28. 8. 1945.

v Polsku objeví „obrovská masa“ repatriantů ze Západu. Američané (neoficiálně zastupující i Francouze a Brity) se totiž rozhodli urychlit repatriaci a plánovali každý den poslat do vlasti deset tisíc Poláků. Československo v těchto plánech hrálo důležitou roli, jelikož část hlavních železničních tahů vedla přes jeho území. Konkrétně dohodl šéf americké repatriční akce generál Eric Fischer Wood s polskými představiteli při rozhovorech v Berlíně ve dnech 6. a 7. září 1945. Jednání neprobíhala bez potíží, protože Američané trvali na vypravení vlaků s deseti tisíci repatrianty denně a odvolávali se na dřívější souhlas polského viceministra národní obrany generála Mariana Spychalského. Členové polské delegace však chtěli tuto kvótu o polovinu snížit. Nakonec bylo v tzv. berlínském protokolu dohodnuto, že repatrianti budou posíláni přes Plzeň do Dziedzic (dva transporty denně s celkem šesti tisíci osobami) a do Kudowy (pět set až tisíc osob denně). Další vlaky by pak jezdily přes Hof a Drážďany do Gubina a Zhořelce.⁸⁴

Jelikož transporty směřující do Polska přes Československo měly vyjet v nejbližších dnech, stala se potřeba repatriční dohody ještě více aktuální. Pozice Poláků byla silnější, protože stejný zájem na co nejrychlejším vyřešení všech otázek tranzitu přes ČSR měli nyní i Američané. Proto také Poláci požádali generála Wooda, aby se zúčastnil porady s československými představiteli, na které by byla prodiskutována realizace berlínského protokolu. Wierbłowski přitom o výsledcích berlínských rozhovorů neměl tušení a bál se, že další jednání by mohla ohrozit podpis repatriční smlouvy. Uklidnil se, až když ho představitel generálního zplnomocněnce pro repatriaci při ministerstvu dopravy Emil Landsberg ujistil, že berlínský protokol nekoliduje s obsahem repatriční smlouvy.⁸⁵

Porada se uskutečnila 14. září 1945 na ministerstvu dopravy v Praze. Podle Landsberga nebyli českoslovenští vyjednavací k polským požadavkům příliš nakloněni a nebýt přítomnosti generála Wooda, tak by Poláci ničeho nedosáhli.⁸⁶ Polsko se zavázalo dodávat pro lokomotivy uhlí,⁸⁷ Američané zase slíbili poskytnout vagóny a lokomotivy⁸⁸ včetně osádek pro čtyři vlaky na den. Když československá strana namítla, že i to je málo, poradil generál Wood, aby se vedení Československých státních drah obrátilo v této věci na technické oddělení americké armády. Celkem mělo od 1. října 1945 každý den přes české země jezdit šest vlaků, vždy po dvou ve směru Náchod, Lichkov a Petrovice. Američané se zavázali repatrianty vybavit potravinami na celou dobu cesty přes ČSR a ještě jim navíc dát zásoby na další dva dny, zabezpečit, aby repatrianti během tranzitu nevysedali z vlaků, ve kterých zároveň pojedou pouze osoby s právem návratu do Polska. Repatriace přitom mohla hladce proběh-

---

⁸⁴ K. KERSTEN, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*, s. 109.

⁸⁵ AAN, GPSR, sign. 186, s. 197–199, zpráva E. Landsberga ze dne 17. 9. 1945. Varšavská centrála přitom vyslanectví opakovaně informovala o obsahu rozhovorů šifrogramem 12. 9. 1945. Skutečnost, že šifrogram byl poslán opakovaně, může naznačovat problémy ve spojení mezi Prahou a Varšavou. Není tudíž vyloučeno, že ani opakované poslání depeše mohlo skončit neúspěšně a Wierbłowski ji neobdržel. AMSZ, ZD, w. 1, t. 10, šifrogram č. 117 ze dne 12. 9. 1945.

⁸⁶ AAN, GPSR, sign. 186, s. 199, zpráva E. Landsberga ze dne 17. 9. 1945.

⁸⁷ Údaje o potřebném množství uhlí poslalo ministerstvo dopravy o dva týdny později. AMSZ, DP, w. 9, t. 144, s. 23, opis dopisu ministerstva dopravy ze dne 1. 10. 1945.

⁸⁸ Představitel ministerstva dopravy se obrátil na radu vyslanectví R. Staniewiczze s prosbou, aby Polsko vrátilo lokomotivy Československých státních drah, které se nacházely na území Kladska. Polský diplomat požádal o zaslání jejich seznamu.

nout jen tehdy, pokud i na polské straně bude bez problémů probíhat přesun repatriantů dál do vnitrozemí.

Polští vyjednávači se pokusili nadhodit i otázku repatriace padesáti tisíc Italů z Polska, k čemuž navrhovali využít prázdné repatriční vlaky vracející se přes Lichkov do Lince. Českoslovenští zástupci o tom však odmítli jednat s tím, že porada se má zabývat pouze tranzitem polských repatriantů. Československá strana nemohla vyjít vstříc ani požadavku na poskytnutí sanitních vagónů pro nemocné a raněné, jelikož takové vozy podle svých slov neměla.⁸⁹

Českoslovenští představitelé slíbili o poradě zpracovat protokol, který měly obě strany podepsat. Landsberg ve zprávě uvádí, jak byli polští vyjednávači udiveni, když text protokolu neodpovídal tomu, co bylo na poradě dohodnuto (např. se výrazně snížil počet repatričních vlaků). Těžko říci, zda se jednalo o nedbalost nebo o úmysl. V každém případě si Poláci pochybení všimli a protokol musel být přepracován.⁹⁰ Co asi ale nelze popřít, byla snaha československé strany zbavit se (nebo je alespoň eliminovat) konkrétních závazků. Maria Wierna příčinu tohoto postoje viděla v účasti na poradě E. Landsberga, jehož vyslání do Prahy pokládala za nešťastné, protože k němu došlo těsně před podpisem repatriční smlouvy a bez konzultace s vyslanectvím.⁹¹ Avšak vedoucí konzulárního oddělení vyslanectví neuvedla, čím konkrétně přítomnost Landsberga uškodila československo-polským jednáním. Spíše se zdá, že v pozadí její kritiky stály obavy z poškození prestiže vyslanectví. Účast Landsberga mohla být interpretována jako neschopnost zastupitelského úřadu vyřešit otázku tranzitu, dotlačit Československo ke konkrétním závazkům a vykázat se tak úspěchem.⁹² Z protokolu porady je naopak zřejmé, že Landsberg a jeho kontakty s Američany spíše pomohly problémy vyřešit: Američané převzali na svá bedra většinu konkrétních závazků a samotným repatriantům jistě bylo jedno, zda je domů vezou americké nebo československé lokomotivy a vagóny.

Podpis repatriční dohody dne 21. září 1945 ministrem Masarykem a vyslancem Wierbłowským představoval završení jednání o spolupráci mezi oběma státy při repatriaci svých občanů. Polské straně se podařilo dosáhnout změny data zahájení válečných událostí, kdy pro Polsko platilo datum 1. září 1939, pro Československo pak 17. září 1938. Dohoda stanovila, že obě strany jmenují repatriční mise (komise), které budou pomáhat organizovat návrat do vlasti a také pátrat po „roztroušených, nezvěstných a nemocných repatriantech, po zmizelých dětech, po evidenčním, archivním a jiném spisovém materiálu majícím vztah k repatriantům“. Jejich členové měli garantovaný volný pohyb po území obou států a právo navštěvovat shromažďovací tábory a repatriční střediska. V případě potřeby mohli pracovníci misí nahlížet i do úředních materiálů (zvláště vězeňských a soudních spisů), pořizovat z nich výpisy či

---

⁸⁹ AAN, GPSR, sign. 184, s. 28–30, protokol z porady dne 14. 9. 1945.

⁹⁰ AAN, GPSR, sign. 186, s. 207, zpráva E. Landsberga ze dne 17. 9. 1945.

⁹¹ Tamtéž, s. 174, zpráva M. Wierné o organizaci repatriční akce z období od 1. 8. do 20. 9. 1945.

⁹² Podobného dojmu nabyl i Landsberg, který své první setkání s M. Wiernou popsal následovně: „[...] odczulem wyraźnie, że Poselstwo b.[ardzo] niechętnie patrzyło na berlińska konferencje i jej uchwały, gdy o nich wspomniałem, i że uważało, że nie osiągnęło dużego sukcesu, że będzie miało umowę i że my te laury im pomniejszamy, że wychodzi tak, iż Warszawa całą sprawę załatwiła, a nie Praga i to w ostatnim momencie, gdy Poselstwo omawiało, że lada dzień umowa zostanie podpisana.“ AAN, GPSR, sign. 186, s. 205, zpráva E. Landsberga ze dne 17. 9. 1945.

opisy, „sestavovati seznamy zemřelých, vyhledávati jednotlivé a hromadné hroby zavlečených vlastních příslušníků“. Obě smluvní strany se zavázaly poskytnout pomoc nutnou k zajištění činnosti misí a také veškerou nezbytnou péči repatriantům. Náklady měly být vyúčtovány až po návratu „většiny repatriantů do jejich států“. Dohoda platila půl roku od okamžiku podpisu a mohla být prodlužována vždy o další tři měsíce, pokud nebyla měsíc „před uplynutím některého z těchto údobí“ jednou ze stran vypovězena.⁹³

Na první pohled by se mohlo zdát, že větší důležitost měla smlouva pro Poláky. Zatímco repatriace československých občanů z Polska byla v září 1945 u konce,⁹⁴ v západní Evropě zůstávaly ještě stovky tisíc Poláků čekajících na návrat domů. Většina repatriantů přitom sama volila cestu právě přes Československo než jinou trasou, přičemž v době od 1. července do 15. září 1945 jich přes Československo projelo 124 462.⁹⁵ Jednalo se přitom jen o ty, které evidoval repatriční výbor. A protože se mnoho Poláků pokoušelo domů dostat na vlastní pěst, číslo může být ještě vyšší, jelikož tuto „divokou“ repatriaci pochopitelně nikdo nemohl statisticky podchytit. Lze předpokládat, že k rozhodnutí vracet se domů přes Československo přispívaly zprávy o zdejší, i přes všechny problémy dobře organizované péči, jak o tom psal ve zprávě vyslanec Hejret: „Zaznamenávám dále, že Československo, pokud jde o péči pro repatriované, má všude v Polsku nejlepší jméno. Noviny opětovně psaly o veliké péči věnované polským repatriantům. Dokonce přicházejí lidé denně poděkovat, řada se jich chce vrátit zpět. Také Italové, Jihoslované, Belgičané, Francouzi, všichni chtějí se vracet přes Československo, nikdo nechce jet severní cestou přes Berlín. Myslím, že dobrá organizace repatriční péče, transportů atd. pro všechny cizince, kteří projíždějí čs. územím, je velikým a trvalým aktivem pro náš stát. I když jsem si vědom obtíží a obětí s touto věcí spojených.“⁹⁶ A právě tyto „obtíže“ a „oběti“ do značné míry měla eliminovat repatriční smlouva, která řešila finanční otázku repatriace (Poláci se navíc, jak už zmíněno, zavázali dodávat pro lokomotivy uhlí). Z tohoto úhlu pohledu měla smlouva nezanedbatelný význam i pro Československo. Ministr Masaryk se však přece jen obával určitých nesnází a v dopise Wierbłowskému v den podepsání smlouvy upozornil polského tituláře na značné vyčerpání československých tratí a omezené dopravní prostředky. „Při tom bude nezbytně nutné, aby s polské strany byla učiněna všechna opatření, aby vlakové soupravy dopravující repatrianty byly na odběrných stanicích, tj. v Chudobě, Mezilesí v Kladsku a Zebrzydowicích, ihned

---

⁹³ *Dokumenty a materiály k dějinám československo-polských vztahů v letech 1944–1948*, Wiesław Balcerak a kol. (eds.), Praha 1985, dokument č. 38, s. 74–77.

⁹⁴ Vyslanec Hejret v září 1945 napsal: „Bezpečně možno říci, že na území starého Polska našich příslušníků je jenom minimální počet. Jde tu o lidi, kteří byli v nemocnicích, po případě jsou v Polsku zasnoubeni, anebo našli si dočasné zaměstnání. Tito lidé vracejí se jednotlivě. Nepřehledná naproti tomu je situace na nově získaných polských územích, s nimiž je velmi těžké komunikační spojení. Není vyloučeno, že v některých odlehlých okresech ještě určitý počet našich příslušníků je.“ NA, MOPSP-R, inv. č. 560, kart. 409, složka Německo, zpráva J. Hejreta ze dne 5. 9. 1945.

⁹⁵ AAN, GPR, sign. 186, s. 157, výňatek ze zprávy M. Wierné ze dne 21. 9. 1945.

⁹⁶ NA, MOPSP-R, inv. č. 560, kart. 409, složka Německo, zpráva J. Hejreta ze dne 5. 9. 1945.

vyprázdněny a vráceny,“ čteme dále v Masarykově dopise.⁹⁷ Ministr zahraničních věcí se tak zřejmě chtěl krýt před polskými výtkami, kdyby Československo nebylo schopno zajistit bezproblémový tranzit.⁹⁸

***

Počátky organizování repatriace jistě nebyly jednoduché a odrážela se v nich komplikovaná realita poválečné Evropy. Díky obětavé práci řady dobrovolníků, kteří se hned po ukončení bojů snažili organizovat péči o nuceně nasazené a především o bývalé vězně koncentračních táborů, kteří trpěli nemocemi a podvýživou, se však podařilo toto přechodné období úspěšně překlenout. Bez rychlé pomoci by se mnozí ze svobody radovat dlouho nemohli. Tato pozitiva jistě převážila nad problémy, se kterými se repatriační akce budovaná na provizorních základech potýkala. Ponechme stranou skutečnost, že někteří jedinci mohli účasti na ní využít ve vlastní prospěch a ke svému obohacení. Skončila však nejstrašnější válka v novodobé historii, která způsobila nejen obrovské materiální a lidské ztráty, ale také i morální úpadek, jenž se pochopitelně promítal tu více, tu méně do všech oblastí lidského chování.

Po podpisu repatriační smlouvy se zdálo, že plynulému návratu polských občanů do vlasti již nestojí nic v cestě a že během krátké doby bude repatriace skončena. Avšak následující týdny ukázaly, že tomu ani zdaleka tak nebude a že tehdejší napjaté vztahy mezi Československem a Polskem kvůli územním sporům (Těšínsko, Kladsko, Hlubčicko, Ratibořsko) se promítnou i do průběhu repatriační akce. Navíc se na scéně začínal pomalu objevovat nový fenomén, který v následujících měsících přidělal repatriačnímu odboru MOPSP vrásky na čele. Zatímco proud repatriantů směřoval do Polska, postupně začínal sílit příliv nelegálních židovských uprchlíků z Polska, kteří odtud utíkali mj. i před rostoucím antisemitismem. Československo se pro ně stalo tranzitní zemí ovšem v opačném směru – na Západ a do Palestiny. Tento pohyb přitom československé bezpečnostní orgány zaznamenaly už nedlouho po skončení války.⁹⁹ Netýkal se však pouze Židů. Utíkali také Poláci, kteří se nechtěli smířit s novým režimem a volili raději útěk na Západ.¹⁰⁰ To jsou ale již témata pro další studie.

---

⁹⁷ AMSZ, DP, w. 11, t. 161, s. 53, dopis J. Masaryka ze dne 21. 9. 1945. Srov. M. K. KAMIŃSKI, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*, s. 146.

⁹⁸ Např. v říjnu 1945 přestaly jezdit transporty po trase Praha – Náchod – Kudowa kvůli malé nosnosti mostu přes Metuji. Oprava měla trvat několik týdnů. AAN, GPR, sign. 186, s. 137, zpráva kpt. Wojtkowského ze dne 1. 11. 1945.

⁹⁹ Někteří Židé v osvobozených koncentračních táborech dokonce hned odmítli návrat do Polska a toužili po odjezdu do Palestiny. Takový postoj zaujalo např. dvě stě polských Židů v Terezíně. Polské vyslanectví proti tomu nevzneslo námitky. NA, MPSP-R, inv. 404, kart. 210, anglicky psaný dopis neznámého odesílatele ze dne 13. 7. 1945 adresovaný plukovníkovi (pravděpodobně americké armády) Warburgovi; tamtéž, inv. č. 583, kart. 417, čj. R800-23/7, dopis repatriačního odboru MOPSP ze dne 23. 7. 1945. Srov. Pavel KUGLER, *Československo a poválečná židovská emigrace z Polska*, Almanach Historyczny, tom 13, Kielce 2011, s. 152.

¹⁰⁰ Srov. Jiří PLACHÝ, *Tajné přepážky polského podzemí v Československu 1945*, Historie a vojenství 60, 2011, č. 3, s. 65–68.

SUMMARY

At the end of the Second World War prisoners of concentration camps and forced mobilization were set free. This concerned several million citizens of European states that the Nazi regime had taken far away from their homes. Some Czechoslovak citizens were liberated as early as in the first half of 1944, when the Red Army liberated some of the concentration camps on Polish territory. However, at that time it was not yet possible to repatriate these citizens because the Czechoslovak territories for the most part still remained under German control. Gradually, a center for repatriation activities took shape in Katowice, in the form of a repatriation mission that provided care for Czechoslovakian citizens until the time they were to be sent back to their homes. Altogether these displaced persons numbered several thousand, and practically all of them were able to be repatriated before September, 1945. Repatriation of the Polish citizens represented a more challenging task. Poles made up a significant percent of the so-called “displaced persons.” Although there were not many of them on Czechoslovak territory, hundreds of thousands were situated in Germany. Therefore, for their repatriation Czechoslovakia played an important role as a transit country. Czech organizations provided Polish repatriates support to what extent was possible. The speed of the repatriations however depended on the traffic-carrying capacity of the Czechoslovak railways, which were unable to accommodate all the requests of the Polish authorities. Important conditions for the smooth transit of Polish repatriates through Czechoslovakia were coordination and the establishment of clear guidelines for the through passage of the transports. These questions therefore became points for negotiation between Czechoslovakia and Poland in their repatriation treaty, which they were finally able to ratify in September 1945.

Václav VONDRÁŠEK – Jan PEŠEK, *Slovenský poválečný exil a jeho aktivity 1945–1970. Mýty a realita*, Bratislava, Veda 2011, 733 s. ISBN 978-80-224-1224-7.

Zpracování dějin emigrace a exilu je jedním z dlouhodobých úkolů české a slovenské historiografie. Proto je třeba přivítat anotovanou publikaci z pera dvou historiků, kteří se dlouhodobě zabývají moderními československými dějinami. Problematika slovenského poválečného exilu totiž není jednoduchá, neboť mezi exilem spjatým s první Slovenskou republikou a dalšími dvěma emigračními vlnami po roce 1948 a 1968 existovaly vážné rozpory.

Publikaci tvoří, kromě úvodu a závěru, pět kapitol. Pozornost je soustředěna na konstituování a činnost poválečného exilu spjatého s režimem první Slovenské republiky ve dvou etapách, a to od povstání v roce 1944 do komunistického převratu 1948 a od roku 1948 do konce 60. let 20. století.

V první etapě je těžištěm studia nástup mladé luďácké generace po vypuknutí povstání a protipovstalecké aktivity speciálních složek hlavního velitelství Hlinkovy mládeže. Následuje rozbor pozic luďáckého exilu a domácího podzemního hnutí po roce 1945 a postižení jejich reálného vlivu ve slovenské společnosti i zneužití jejich aktivit komunisty ke konstrukci údajného protistátního spiknutí v roce 1947.

Při studiu další etapy po roce 1948 je pozornost věnována exilovým směrům reprezentovaným Ferdinandem Ďurčanským a Karolem Sidorem, jejich programům, neúspěšným pokusům o sjednocení a nepřátelskému vztahu k pounorovému exilu, který stál na pozicích československé státnosti. Pozornost je rovněž zaměřena na vojenské aspekty exilové činnosti i aktivity příslušných složek komunistické státní bezpečnosti.

Publikace je prvním rozsáhlejším pokusem o postižení méně známých kapitol poválečného vývoje, kdy se na dlouhá desetiletí rozhodovalo o dalších perspektivách české a slovenské společnosti. Autoři se pokusili zvýraznit dynamičnost a vzájemnou propojenost jednotlivých aspektů zkoumané problematiky a pro postižení autenticity použili citace jednotlivých protagonistů, které

přibližují dobovou atmosféru a demonstrují způsob jejich uvažování a myšlení. Součástí knihy jsou rovněž dobové fotografie a přílohy, které ukazují čtenáři složitou a rozporuplnou atmosféru poválečného a poúnorového období.

Předložené dílo naznačuje také další směry výzkumu a klade řadu otázek, na něž bude třeba hledat odpovědi. Práce je příspěvkem k diskusi o poválečném a poúnorovém vývoji slovenské společnosti, obohacuje naše dosavadní poznání a dává impulzy k dalšímu zkoumání.

Rušivě působí nepřesné údaje u některých poslanců Ústavodárného národního shromáždění. Alois Rozehnal byl poslancem Československé strany lidové, nikoliv sociální demokracie. Vladimír Krajina nebyl ministrem spravedlnosti a jeho kolega Josef David nebyl Jozef. Do textu pronikla i řada dalších slovákismů, např. „podpředseda“. Zcela zbytečně je ve vlastním textu autorů v každé závorce uvedeno „pozn. aut.“.

Jaroslav Vaculík

Carol S. LEONARD, *Agrarian Reform in Russia. The Road from Serfdom*, New York, Cambridge University Press 2011, 402 s. ISBN 978-0-521-85849-6.

Americká historička Carol Scott Leonard je autorkou řady článků a knih o starších i moderních ruských dějinách, ve kterých uplatňuje své ekonomické vzdělání. Mezi její nejvýznamnější práce patří například monografie o reformách a vládě Petra III. *Reform and Regicide: The Reign of Peter III of Russia* (1993). Participovala na vydání sborníků *Microeconomic Change in Central and Eastern Europe* (2002) a *Agrarian Organization during Industrialization: Europe, Russia and America in the Nineteenth Century* (1989). V současné době se zaměřuje zejména na postsovětské agrární reformy a na technologický vývoj v současném Rusku a šířeji ve střední a východní Evropě. To do jisté míry také dokazuje ve své poslední knize o agrárních reformách v Rusku *Agrarian Reform in Russia. The Road from Serfdom*.

Agrární reformy a intervence státu v oblasti zemědělství v Rusku byly a jsou podle autorky jednou z reakcí státu na krizi jeho politického zřízení. Tuto svoji tezi prokazuje na konkrétních příkladech. Nejprve na zrušení nevolnictví v roce 1861, které chápe jako reakci na výsledky Krymské války v letech 1853–1856. Dalšími příklady, které autorka uvádí, jsou předválečná Stolypinova agrární reforma, nacionalizace půdy po říjnové revoluci, násilné rekvizice během válečného komunismu, Nová ekonomická politika, Stalinova násilná kolektivizace, Chruščovovy a Gorbačovovy agrární reformy a privatizace družstev po rozpadu SSSR. V knize je tak zachyceno téměř sto padesát let agrárního vývoje Ruska dovedeného až do roku 2010.

Knihou nemá ambice podat vyčerpávajícím způsobem agrární historii Ruska. Autorka sleduje agrární reformy z různých dílčích perspektiv, čemuž odpovídá i rozdělení práce do tří částí. V první části analyzuje chronologicky z hlediska státní politiky reformy ruského imperiálního období v letech 1861–1913, reformy komunistického období let 1921–1989 a tzv. přechodové reformy (Transition Reforms) z let 1991–2010. Soustředí se přitom na příčiny, které vedly k reformám, popisuje záměry reformátorů, zákony a jejich implementace, dopad a ohlas reform u veřejnosti. Druhá část se zabývá vývojem ruského vlastnického a zvykového práva a rolnických ekonomických institucí. Poslední část sleduje technologickou vybavenost rolníků při zavádění reformy a vliv reformních opatření na dlouhodobý růst produktivity v ruském zemědělství.

Přínosem této knihy je zejména posouzení reformy z hlediska ekonomické perspektivy ruského / sovětského státu. Pozitivní je, že autorčina tvrzení jsou podložena konkrétními údaji shrnutými do tabulek, grafů i map. Kromě toho jsou na konci knihy zařazeny přílohy s řadou cenných statistických údajů. Jako zvláště přínosné se jeví ty, které se týkají let 1861–1913, neboť obsahují doposud neznámé soubory dat pro prokázání agrární produktivity. Pominout nelze ani další přínos práce spočívající v bibliografickém seznamu. Ten zabírá téměř sto stran. Konkrétními položkami může být jak odrazovým můstkem pro zájemce, zabývající se agrární otázkou nejen v Rusku, tak pro specialisty, kteří se tomuto tématu již dlouhodobě věnují.

Alexandra Řeháková

Vliv vnějších podmínek na zahraniční obchod Československa v letech 1971–1980

*Karel Svoboda*¹

Influence of External Conditions on Czechoslovakia's Foreign Trade 1971–1980

The paper analyses Czechoslovakia's foreign trade relations in the 1970s. Based on archival and research and scholarly literature, it builds a three tiered system that consists of satisfying consumption, covering the CMEA, and Western markets exports, and it offers qualitative economic analysis. The author is interested in the problem of subsidization of Eastern Europe by the Soviet Union. He comes to the conclusion that the movement in Czechoslovak foreign trade policy toward closer cooperation with CMEA partners, most prominently the Soviet Union, was a logical outcome of external developments taking place in the world economy (the 1973 oil shock, emergence of the Asian tigers, etc.) as well as of the internal parameters of the Czechoslovak economy.

Key words: History, Czechoslovakia, foreign trade, Soviet Union, Subsidies

Úvod

Socialistické ekonomiky se v 70. letech 20. století dostaly do období, kdy ustoupily od hlubokých reforem a namísto nich se věnovaly „upevňování systému“. Alespoň podle většiny ukazatelů se jim dařilo, zaznamenávaly totiž vysoká tempa růstu národního důchodu. Ovšem, jak ukazují případy i některých dnešních států, růst sám o sobě jako ukazatel nestačí. Hodnocení výkonu československé ekonomiky jsou tak značně protichůdná, kdy názory sahají od zdůrazňování rychlého růstu národního důchodu až po naopak názory negativní, které podtrhují technologické zaostávání ekonomiky a klesající tempa jejího růstu. Velmi často je za hlavní problém považována přílišná závislost země na dalších ekonomikách RVHP (Rady vzájemné hospodářské pomoci), jmenovitě na Sovětském svazu.

Československá politika se v oblasti zahraničního obchodu pohybovala ve specifickém prostředí socialistického společenství. Stála před dilematem nutnosti pokrýt

---

¹ Článek byl podpořen z prostředků projektu Centrum pro výzkum kolektivní paměti (UNCE 204007) a programu P17 „Vědy o společnosti, politice a médiích“, řešeného na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Autor je vědeckým pracovníkem této fakulty.

hned několik potřeb, ty však stály v protikladu.² Produkce zboží, a to hlavně v oblasti spotřebního průmyslu a strojírenství, se tak dostávala pod tlak z několika stran: Musela pokrývat požadavky vnitřního trhu, spojenců v rámci RVHP, třetího světa, nebo dokonce i potřebu získávat volně směnitelnou měnu prostřednictvím vývozu zboží do západních států. Přitom každý z těchto trhů byl z různých důvodů, s výjimkou relativně méně významného třetího světa, naprosto zásadní.³ Vnitřní trh zajišťoval potřeby obyvatelstva, a tedy i stabilitu systému, západní trhy dodávaly tolik potřebnou volně směnitelnou měnu a socialistické trhy, jmenovitě sovětský, dodávaly suroviny. Jednotlivé státy socialistického bloku tak sahaly v různých obdobích k různým taktikám, střídavě zdůrazňovaly podporu zlepšení životních podmínek, spolupráci se Sovětským svazem či zvýšení technické úrovně výroby spoluprací se Západem. S tím, jak se zvláště pro země vyvážející hotové výrobky a dovážející suroviny, jako bylo Československo, zhoršovaly směnné relace, musel výrazně růst fyzický objem těchto hotových výrobků. To omezovalo volnost volby nasměrování exportu.

Předkládaná studie se zaměřuje na otázky strategické orientace československého zahraničního obchodu, zejména v oblasti strojírenství v 70. letech 20. století. Specifickou situaci v zemědělství, které představovalo velkou zátěž pro bilanci zahraničního obchodu či obchod se zbraněmi, se věnuje pouze okrajově, a to do té míry, do jaké měla vliv na obchodní bilanci státu.⁴ Studie tak zkoumá, nakolik vnější podmínky představovaly zátěž pro hospodářství země. V první části vysvětluje specifika obchodních vztahů mezi socialistickými státy, popřípadě mezi socialistickými státy a Západem. Ve druhé části se zaměřuje na specifickou československou situaci a aplikuje závěry z první části.

Hospodářství v sedmdesátých letech

Po Stalinově smrti v roce 1953 vstoupila hospodářství socialistických států do nové fáze. Během ní prodělala hned několik pokusů o modernizaci struktury hospodářských vztahů a ekonomik vůbec. Cílem takových reforem, jako byl Nový hospodářský mechanismus v Maďarsku, sovětské Kosyginovy reformy nebo do určité míry i hospodářské reformy Pražského jara, bylo hlavně znovunastartování růstu a posunutí těžiště směrem ke spotřebiteli. Žádná z těchto reforem nesplnila do detailu svá předsevzetí, přesto však jednotlivá hospodářství zaznamenala v letech 1971–1975 solidní růst sahající od NDR s průměrným ročním růstem národního důchodu ve výši

---

² Danou problematikou se zabýval především Karel Dyba: např. Karel DYBA, *Vnější vztahy a odezva hospodářské politiky*, Praha 1983. Dále Karel DYBA – Václav KUPKA, *Přízpusobení československé ekonomiky vnějším nárazům*, Politická ekonomie 32, 1984, s. 43–55.

³ Vývozy do zemí třetího světa byly často podmiňovány československými úvěry, často ovšem nedobytnými. I proto byl jejich význam relativně menší, i když s klesající schopností vyvážet na vyspělé trhy rostl. Karel DYBA, *Československé vnější ekonomické vztahy*, Praha 1980, s. 104.

⁴ Rozsah článku neumožňuje sledovat tuto, stejně jako např. problematiku zbrojního vývozu, důležitého hlavně pro obchod se zeměmi třetího světa. Zde odkazují na práci: Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, II. díl, Brno 2009.

5,4 % až po Polsko s růstem 9,8 %. V případě Československa došlo v letech 1971–1975 k průměrnému ročnímu růstu 5,5 %, v letech 1976–1980 se zpomalil na 3,7 %.⁵

Ačkoli tato čísla, zvláště porovnáme-li je s ukazateli západní Evropy, kde např. stagnací sužovaná Velká Británie musela žádat v roce 1976 o úvěr od MMF (Mezinárodního měnového fondu) ve výši čtyř miliard dolarů, zní impozantně, nelze je chápat odtrženě od ostatních ukazatelů. Reformám se nepodařilo vyřešit zásadní problémy v podobě přílišného důrazu na těžký průmysl, kvality či materiálové náročnosti.⁶ Přitom právě v materiálové náročnosti a efektivitě investic spočíval zásadní problém, kdy na jeden dolar produktu země východního bloku potřebovaly 1,5 násobku toho, co západní země. Ukazatel efektivity investic přitom vykazoval klesající tendenci, kdy např. u Československa se tento podíl investic vůči růstu národního důchodu snížil z 0,195 v letech 1971–1975 na 0,133 v letech 1976–1980.⁷ V materiálové náročnosti byla situace ještě horší, kdy podle vlastních sovětských odhadů průměrná spotřeba materiálu na jednotku strojního zařízení určeného pro vývoz byla zhruba u střeoevropských členů RVHP dvojnásobná oproti západní Evropě a pětinasobná oproti Spojeným státům.⁸

Od 70. let se úměrně tomu, jak začaly stoupat ceny především ropy a zemního plynu, do obchodu mezi socialistickými státy vnášel i rozměr kvality, resp. druhu zboží. Dodávky se tak dělily na dvě skupiny, na „měkké“ a „tvrdé“ komodity.⁹ Do druhé skupiny přitom patřily hlavně suroviny. Jednalo se o komodity, které mohly být kdykoli prodány na západních trzích za volně směnitelnou měnu, a to bez výrazné ztráty ceny. Naproti tomu zboží, které na Západě nebylo možné prodávat, popřípadě jen s výraznou ztrátou, bylo považováno za „měkké“ komodity.¹⁰ Mezi ně patřily stále více strojírenské výrobky, i když zdaleka ne všechny. Obchod mezi zeměmi RVHP byl předmětem intenzivního vyjednávání, navíc, některé komodity byly v určitém období nedostatkové. V případě Československa se tak do kategorie „tvrdých“ komodit dostávaly i výrobky těžkého strojírenství, hlavně zařízení pro jaderné elektrárny. O něco méně jednoznačná byla situace s československými automobily, popřípadě dalšími deficitními výrobky. Na Západě byly prodejné jen za cenu velkých slev a za podmínky prodeje často pod výrobními náklady. Pro východní Evropu byly přitom osobní automobily nedostatkovým zbožím. Totéž ale bylo možné říci o většině zboží dlouhodobé spotřeby. V praktické rovině se toto rozdělení projevovalo složitostí vy-

---

⁵ *Statističeskij ježegodnik stran-členov Sověta ekonomičeskoj vzaimopomošči*, Moskva 1989, s. 28.

⁶ Hodnocení zpochybnující kvantitativní ukazatele se přitom objevovala i v dobovém tisku: *Efektivně vyrábět i prodávat*, Rudé právo, 22. 1. 1980, s. 1.

⁷ *Centralno vostočnaja Jevropa vo vtoroj polovině XX věka, 1966–1989, ot stabilizacii k krizisu*, 2. díl, Moskva 2002, s. 57.

⁸ *Matěrialoemkost i eněrgojemkost matěrialnogo proizvodstva stran členov SEV*, 11. 1. 1977, IMESS AN SSSR, f. 14306/55, s. 144.

⁹ Československo mělo pro svoje potřeby třístupňový systém: do první skupiny patřily výrobky dosahující světové úrovně, do druhé výrobky splňující normy a do třetí ostatní. Hodnocení vydávaly státní zkušebny. Jeho vypovídací hodnota byla však omezená, neboť zdaleka ne všechny výrobky byly hodnoceny. Konkurenceschopnost výrobku byla navíc posuzována na základě technických či estetických kvalit, nikoli s ohledem na možnou realizovanou cenu. I tak ale zařazení pouhých 21,5 % strojírenských výrobků do první kategorie bylo alarmující. *Vyhrává technická úroveň*, Rudé právo, 4. 1. 1980, s. 5.

¹⁰ Národní archiv České republiky (NA ČR), fond Předsednictvo ÚV, 129-80-3, s. 45.

jednávání, Sověti za svoje prvotřídní suroviny požadovali protiplnění v podobně nedostatkových komodit, a to ať již specializovaných strojírenských výrobků, vybraných produktů spotřebního průmyslu nebo také ve formě stavebních prací. Československo, jak uváděl poněkud vyhroceně jeden z dobových autorů, bylo jedinou vyspělou zemí, která vyvážela spotřební zboží, hutní výrobky či dřevo, a to i na úkor domácího trhu.¹¹

Neschopnost konkurence u stále rostoucí části socialistických výrobků byla obecně velkým problémem. Přitom odhady, jak daleko tento jev sahal, se liší podle jednotlivých zdrojů. Podle jednoho z odhadů u bulharské produkce dosahoval podíl konkurenceschopného zboží pouze 10 %, v případě Československa, Maďarska či Polska zhruba 30–35 %. Výrazný propad nastal u zboží strojírenské i jiné povahy. Například u Československa se podíl konkurenceschopné produkce v této kategorii na začátku 80. let odhadoval na pouhá dvě procenta.¹² Konkurenceschopnost strojní výroby přitom i přes neustálou kritiku, a to včetně dobového denního tisku, i snahy o obrat trendu, klesala s postupujícím časem. Vedle kvality se stále více prohlubovaly rozdíly v technické pokročilosti.

Státy RVHP, resp. jejich představitelé, si problém uvědomovali a snažili se jej řešit, ať již prostřednictvím dovozů technologií ze Západu nebo restrukturalizací zahraničního obchodu. Dovozy technologií se zabývaly hlavně Maďarsko a Polsko, přičemž doufaly, že se jim díky těmto technologiím podaří nastartovat vývoz a obnovit konkurenceschopnost na Západě. V případě Polska tak téměř polovina strojů nově instalovaných do továren pocházela ze Západu.¹³ Taktika se ovšem ukázala být zcela chybnou, a to již na počátku 80. let. Moderní technologie byly implantovány do prostředí, které na ně nebylo připraveno. Vytvářely se tím technologické ostrůvky, které byly zcela izolované od okolní produkce. Nemohly sehnat domácí subdodavatele, kteří by zásobovali moderní výrobu součástkami odpovídající kvality, čímž samozřejmě trpěla samotná výroba. O konkurenceschopnosti následně nemohla být řeč, navíc, součástky se musely často dovážet.¹⁴ Technologie samy o sobě v mnoha případech nepatřily mezi nejnovější, ale mezi takové, které měly v době prodeje již naplánovanou obnovu či nahrazení novějšími typy.

Export technologií ze západních států byl výrazně limitován politickými motivy, nejvíce pak restriktivními nařízeními Koordinační komise pro multilaterální ex-

---

¹¹ Vladimír V. KUSIN, *Husak's Czechoslovakia and Economic Stagnation*, Problems of Communism, květen 1982, s. 31.

¹² Oleg Nikolajevič N. ŠIROKOV, *SEV v mirovoj ekonomike: sovremennaja ocenka problem funkcionirovanija i značenija. Voprosy istorii, metodologii i istoriografii*, Moskva 2005, s. 6; Michal MEJSTRÍK, *Economic Effects of Export and their Dependence on the Quality of the Products*, Czechoslovak Economic Papers 22, 1984, s. 57–82, citováno v: Janos KORNAI, *The socialist system: The Political Economy of Communism*, Princeton 1992, s. 348.

¹³ Srov. *Central'no vostočnaja Jevropa vo vtoroj polovině XX věka, 1966–1989, ot stabilizacii k krizisu*, s. 121.

¹⁴ Typickým příkladem podobného neúspěchu byla výroba rumunských automobilů Dacia. Ty byly vyráběny na základě francouzské licence, nicméně ve velmi malých sériích (54 tisíc aut ročně). To následně celou výrobu prodražovalo, a ta tak nebyla schopna konkurovat. Podobným problémům ale čelil automobilový průmysl v celém socialistickém bloku. Srov. *Ob učastii stran členov SEV v meždunarondoju specializacii i kooperirovanii proizvodstva*, IMESS AN SSSR (Institut ekonomiky mirovoj socialističeskoj sistěmy Akademii nauk SSSR), 29. 6. 1976, s. 38; V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, s. 852.

portní kontrolu (CoCom). Ta, ačkoli měla být primárně zaměřena proti vývozu vojenských technologií, obsahovala i řadu komodit, které se vojenské oblasti alespoň zčásti týkaly. Seznamy přitom vykazovaly velkou dávku proměnlivosti podle toho, jak se vyvíjela mezinárodní situace. Jednou z takto postižených technologií byla výpočetní technika.¹⁵ I to hnalo státy RVHP do společné produkce v této oblasti. Zmíněný program, ve kterém participovaly Sovětský svaz, Německá demokratická republika, Bulharsko, Maďarsko, Polsko a Československo, byl zahájen v roce 1969. Po třech letech vyprodukoval první prototyp počítače Rjad, který byl fakticky kopií počítače IBM 360, nicméně s nepoměrně horšími vlastnostmi.¹⁶

Hospodářské vztahy se západními zeměmi byly výrazně ovlivňovány konjunkturou panující na jejich trzích. Krize, které se odehrály po roce 1973 a dále pak v roce 1979, výrazně snižovaly možnosti prodeje zboží i socialistických zemí, protože ovlivnily také poptávku.¹⁷ Pro socialistické země to znamenalo velkou nepříjemnost, protože to zásadním způsobem omezovalo jejich schopnost splácet úvěry, které čerpaly na nákup technologií, i nutné dovozy surovin či strojů. Tato neschopnost došla až do té míry, že v případě Polska dosahovala samotná obsluha dluhu v roce 1980 95 % celkových příjmů z vývozu. U Československa, které navyšovalo svůj dluh především v letech 1974–1978 jako důsledek neschopnosti pokrývat deficit zahraničního obchodu s kapitalistickými zeměmi, byla sice situace výrazně lepší, nicméně ani jeho 22 % nelze označit za malé náklady. Sporné bylo spíše využití prostředků. Vedle nutných nákupů zemědělských produktů došlo spíše než k nákupu moderních technologií k financování exportu do zemí RVHP.¹⁸

V 70. letech se pro ekonomiky východního bloku vytvářela nepříznivá situace v podobě intenzifikace západní hospodářské integrace. Státy sovětského bloku se dostaly pod tlak ochranných opatření a různorodých kvót přijímaných v Evropském hospodářském společenství v rámci celního režimu.¹⁹ Evropská integrace dlouhodobě ohrožovala možnosti vývozu členských států RVHP. Musely hledat způsoby, jak jednat s EHS, které oficiálně stále neuznávaly. Logickou reakcí proto bylo, že se tyto státy většinou odklonily od Západu ve prospěch užší spolupráce se členy RVHP, popřípadě s rozvojovými zeměmi. Příklonem k těmto přece jen méně náročným trhům se nicméně ještě více prohloubila jejich zaostalost, co se kvality a hospodárnosti výroby týče.

---

¹⁵ British Government (1972), *Consolidated List of Goods Subject to Security Export Control* Trade and Industry 9 (2), 67–83.

¹⁶ Marie LAVIGNE, *International Political Economy and Socialism*, Cambridge 1984, s. 200; Petr Grigorjevič LUKJANOV, *Istorija Sověta ekonomičeskoj vzaimopošči*, Mogilev 2004, s. 51; *Soviet Ryad Computer Program (Er Rp-73-15)*, 8/1/1973, [http://www.faq.s.org/cia/docs/55/0000309585/SOVIET-RYAD-COMPUTER-PROGRAM-\(ER-RP-73-15\).html](http://www.faq.s.org/cia/docs/55/0000309585/SOVIET-RYAD-COMPUTER-PROGRAM-(ER-RP-73-15).html). (Shlédnuto 4. 7. 2012.)

¹⁷ Srov. např. Karel DYBA, *Československé vnější ekonomické vztahy*, s. 55.

¹⁸ Srov. K. DYBA, *Vnější vztahy a odezva hospodářské politiky*, s. 48. Robert HUTCHINGS, *Soviet-East European Relations, Consolidation and Conflict, 1968–1980*, Madison, WI, 1984, s. 198.

¹⁹ Suvi KANSIKAS, *Room to Manoeuvre? National Interests and Coalition-building in the CMEA, 1969–1974*, in: Sari Autio-Saraso – Katalin Miklóssy (eds.), *Reassessing the Cold War*, London 2011, s. 202; *Vnešňaja trgovlja SSSR so stranami SEV*, Moskva 1986.

System obchodu mezi socialistickými státy byl výrazným způsobem zatížen jeho bilaterálním charakterem. I když různé deklarace a programové dokumenty, mezi nimi prominentní Komplexní program dalšího prohlubování a zdokonalování spolupráce a rozvoje socialistické ekonomické integrace členských států RVHP z roku 1971, byly plné vzletných frází o prohlubující se integraci, její výsledky byly více než skromné. Opravdu hmatatelnými výsledky byly jen společné stavby na území Sovětského svazu, jmenovitě rozvoj naleziště a následná výstavba přepravní trasy plynovodu Orenburg (dohoda z roku 1974) či výstavba Ust'-Illimského kombinátu na výrobu celulózy (1974–1982, Československo se jeho výstavby neúčastnilo), popř. propojení energetických soustav evropských států RVHP a Sovětského svazu.²⁰ Projekty se dominantně soustředily na výstavbu surovinových komplexů na území Sovětského svazu.

Vzhledem ke skutečnosti, že převoditelný rubl sloužil jako zúčtovací jednotka, aniž by ji bylo ovšem možno jakkoli směnit, musel každý stát udržovat vyrovnanou platební bilanci s každým ze svých partnerů. Za převoditelné rubly si tak nebylo možné kromě zboží dodávaného v rámci dohodnutých kvót nic koupit. Jakýkoli přebytek byl proto nevídaný, znamenal reálně dotace obchodnímu partnerovi. Přitom veškeré snahy o zavedení plné směnitelnosti převoditelného rublu byly blokovány hlavně ze strany notoricky „problémového“ Rumunska. Tato situace byla ještě dále ztěžována existencí „měkkých“ a „tvrdých“ druhů zboží. A tak když nastalo 1. ledna 1975 zvýšení cen ropy pro státy RVHP, došlo zároveň i ke zvýšení jejich závislosti na Sovětském svazu, neboť jako výsledek vyšších dodávek (v hodnotovém vyjádření) surovin byly nuceny do Sovětského svazu dodávat i vyšší objemy vlastní produkce. Evropské státy RVHP se zároveň s tím staly i zranitelnějšími vůči sovětským požadavkům, a to v otázkách kvality dodávaného zboží, ale také skladby jejich vývozu do SSSR. Sověti požadovali hlavně nejkvalitnější zboží, což znamenalo výrobky založené na západních licencích, popř. obsahující západní součástky. Pro jejich partnery v rámci RVHP šlo o nejcennější artikly, a proto se takovému tlaku výrazně bránili.

Rok 1973 znamenal pro státy sovětského bloku výraznou změnu po všech stránkách. Na počátku se zdálo, že půjde o pozitivní vývoj. Země získaly oproti západním konkurentům výraznou výhodu v podobě levnější ropy, která zlevňovala jejich vstupy, čímž se zlepšila i jejich konkurenceschopnost. Československo proto znamenalo velmi dobré období relativně vysokého růstu národního důchodu v letech bezprostředně po vypuknutí krize. Situace se nicméně záhy obrátila proti nim. Vývoz zboží na Západ se výrazně zkomplikoval v důsledku omezení absorpční schopnosti západních trhů, navíc Sovětský svaz dával stále výrazněji najevo, že mu situace, kdy dodává do socialistických zemí své suroviny výrazně pod cenou, nevyhovuje a že by daleko raději prodával své suroviny na Západ.

Pro sovětské představitele byl trnem v oku mechanismus, na základě kterého se tvořily v socialistickém bloku ceny zboží. Ty se odvíjely nikoli od cen na základě nabídky a poptávky v rámci společenství, ale od světových cen. Na jejich bázi se stanovovala základní cena, která se však mohla proměnit v důsledku různých jednání. Aktuální byly takové změny hlavně v případě strojírenských výrobků, kde bylo výrazně obtížnější, až nemožné, nalézt odpovídající výrobek s tržním oceněním. Od ro-

---

²⁰ V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, s. 852.

ku 1958, kdy došlo pod tlakem hlavně z polské strany, která výrazně doplácela na vývoz uhlí, ke schválení tzv. Bukurešťské formule stanovující ceny podle průměrných cen panujících v předchozí pětiletce.²¹ Jednalo se tak o změny s pětiletou periodicitou. Daný režim plně vyhovoval jak Sovětskému svazu, tak i jeho partnerům. Vše se změnilo s ropným šokem v roce 1973 a jeho následky, kdy bylo stále zřejmější, že nejde o krátkodobý výkyv. Vzhledem k tomu, že by ceny pro celou pětiletku 1976–1980 reflektovaly průměr pětiletky 1971–1975, sovětská ztráta by se prohlubovala.

Vyjednávání ohledně zavedení nových cen neprobíhalo hladce. Sovětský svaz jako základ pro jednání předložil tři alternativy. První z nich byla varianta plného přechodu na světové ceny, druhá možnost tříletého klouzavého průměru a třetí varianta měla rozdělit tvorbu cen na dvě části. Podle třetí varianty se měly ceny surovin odvíjet od klouzavého průměru u ropy s kratší dobou, za kterou se průměr počítal, než u „měkkých“ druhů zboží. Nelze se tedy plně ztotožnit s tezí amerických autorů Michaela Marresse a Jana Vanouse o poskytování dotací ze strany SSSR výměnou za politickou loajalitu.²² Všechny varianty totiž počítaly s přiblížením cen panujících na světových trzích.

Hlavními odpůrci se staly především Maďarsko a NDR. Oba státy ve své obraně původního znění Bukurešťské formule zdůrazňovaly nutnost stability, kterou tento pořádek přinášel. Podle nich tento princip lépe odpovídal pětiletému plánu, navíc umožňoval i prognózovat, protože ceny byly známy dlouho dopředu. Zároveň také zdůrazňovaly fakt, že navrhovaná změna, která měla být jen modifikací původního principu, neodpovídala zásadám obsaženým v Bukurešťské formuli, tedy obraně proti manipulacím s trhem ze strany monopolů a proti otřesům způsobeným spekulanty. Je poněkud ironické, že zavedení nového mechanismu v roce 1974 bylo zaviněno uměle sníženou cenou před rokem 1973 a následným prudkým zvýšením cen ze strany jednoho takového monopolu, tedy OPEC (Organizace zemí vyvážejících ropu). Z hlediska československého vedení šlo především o upozornění na nebezpečné inflační vlivy, které by mohla nová cenová politika přinést.²³

---

²¹ Bukurešťská formule nebyla zdaleka prvním pokusem o nalezení funkčního cenového mechanismu. Mezi roky 1949–1950 se ceny panující v RVHP odvíjely plně od světových cen. V důsledku otřesů způsobených korejskou válkou došlo k prudkým výkyvům, a tak byly za základ vzaty ceny panující před začátkem války. Jejich stabilita nicméně nereflektovala proměny světové ekonomiky a zdražování některých surovin (uhlí), proto se přistoupilo k Bukurešťské formuli. Zdeněk CHALUPSKÝ – Josef TAUCHMAN, *Mezinárodní socialistická ekonomická integrace*, Praha 1981, s. 233.

²² Michael MARRESE – Jan VANOUS, *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe*, Berkeley, 1983, s. 66. Jejich stanoviska o dotacích ze strany SSSR ve formě nerealizovaného zisku v kombinaci s nákupem nadhodnoceného zboží ze satelitních států vzbudila širokou debatu o této problematice. Většina kritiků zdůrazňovala nemožnost aplikovat čistě kvantitativní kritéria na složitě vztahy mezi státy RVHP. Z nejnovějších kritiků lze např. jmenovat Randalla Stona, který zdůrazňuje administrativní chaos uvnitř sovětských struktur, které dokázaly satelitní země šikovně využívat. Srov. Randall STONE, *Satellites and Commissars, Strategy and Conflict in the Politics of Soviet-Bloc Trade*, Princeton 2002.

²³ William M. REISINGER, *Energy and the Soviet Bloc. Alliance Politics after Stalin*, Ithaca NY 1992, s. 143.

Možnosti obrany partnerských států vůči zvýšení cen byly značně omezené.²⁴ Podařilo se jim sice zabránit úplnému přechodu na světové ceny, tedy návrh, u něž se lze domnívat, že byl pouze vyjednávací pozicí ze sovětské strany, ale i tak bylo prosazeno podstatné zvýšení vnitroblokových cen. Zvítězila přitom sovětská argumentace zohledňující nepřijatelnost narůstajících ztrát Sovětského svazu z obchodu se zeměmi RVHP a také rostoucí náklady na těžbu ropy. Vzhledem k tomu, že se naleziště v evropské části Sovětského svazu dostávala na hranici vytěženosti, Sověti argumentovali tím, že by platby podle Bukurešťské formule stačily jen na pokrytí stávajících nákladů, nikoli nákladů nových.²⁵

Pro rok 1975 se ceny stanovovaly na základě průměru z let 1972–1974, v následujících letech se postupně přešlo až na pětiletý klouzavý průměr, pro rok 1977 tedy platily již ceny za léta 1972–1976. Sovětský svaz tak radikálně změnil ve svůj prospěch směnné relace panující v rámci bloku, a to o zhruba 32 %.²⁶ Nelze mluvit o plném vítězství, kromě toho i poté byly ceny surovin pod světovou úrovní. Sověští partneři v rámci bloku byli nicméně nuceni exportovat o třetinu více zboží než doposud, čímž narůstal vzájemný obchod, ale také se měnila struktura jejich vývozu podle potřeby SSSR. Alespoň z pohledu doby šlo o kompromis přijatelný jak pro Sovětský svaz, tak i pro jeho spojence. Hlavním důvodem je skutečnost, že nikdo nepředpokládal, že se v roce 1973 a poté nejednalo jen o krátkodobý výkyv, který by se měl vrátit zpět, ale o dlouhodobý trend, který uvázal Sovětský svaz k dlouhodobým dotácím celému bloku.²⁷

Vývoj čs. směnných relací 1971–1980 ²⁸ (1970=100)			
	Index vývozních cen	index dovozních cen	celkem
1971	101,7	102,5	99,2
1972	102,2	105,4	97,0
1973	106,9	111,3	96,0
1974	117,3	122,1	96,1
1975	126,0	139,4	90,4
1976	131,0	148,9	88,0
1977	134,3	157,0	85,5
1978	136,7	163,2	83,8
1979	146,3	177,8	82,3
1980	159,6	194,5	82,1

²⁴ NA ČR, Fond Předsednictvo 02/1, složka 141, archivní jednotka 141, Návrhy a stanoviska ČSSR k otázkám spolupráce členských států RVHP, 3. 1. 1975.

²⁵ Raimund DIETZ, *Preisvereinerungen im Sowjetischen Außenhandel mit dem RGW und der übrigen Welt seit 1975*, Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche 55, 1979, s. 1–60.

²⁶ Ivan BEREND, *From the Soviet Bloc to the European Union*, Cambridge 2009, s. 32.

²⁷ Josef GOLDMANN – Marian SLING, *The Czechoslovak Economy in the Seventies*, Eastern European Economics 14, no. 3, 1976, s. 19.

²⁸ *Historická statistická ročenka*, Praha 1985, s. 322.

Ceny ropy pro státy východního bloku po celá 70. léta rostly. I přes jisté snížení cen této komodity v letech 1976–1978 se tak projevovaly důsledky klouzavého průměru tvorby cen panujícího v sovětském táboře. Další skokové zvýšení na světových trzích se odehrálo v roce 1979 v souvislosti se zahájením irácko-iránské války. Ceny ropy vyletěly o 75 %, na což reagoval znovu Sovětský svaz požadavkem na změnu tvorby cen. Nový návrh směřoval k zavedení světových cen s ročním zpožděním. Takový návrh by zrušil jakékoli opodstatnění fungování režimu obchodu mezi socialistickými státy. Byl také velmi razantně odmítnut s tím, že některé státy, jako např. Československo, trvaly na klouzavém průměru. Radikálnější představitelé požadovali návrat k základní Bukurešťské formuli, tedy cenám panujícím v předcházející pětiletce. Sovětský svaz tak následně přeci jen musel slevit ze svých původních požadavků a souhlasit se setrváním klouzavého pětiletého průměru jako kompromisního řešení.²⁹ Sovětský svaz v tomto roce hodlal snížit dodávky ropy do zemí RVHP o deset procent, aby tím vykryl alespoň částečně své ztráty z prodeje ropy.³⁰ Paradoxní situace následně nastala v 80. letech, kdy ceny ropy měly sestupnou tendenci, ale země jako Československo platily za sovětskou ropu více než země západní Evropy.

Ceny ropy a zemního plynu dodávaných do Československa³¹

	Ropa (rub/t)	Index růstu cen	Zemní plyn (Rub/1000 m ³)	Index růstu cen
1974	15,89	100	14,75	100
1975	37	232,8	29	196,6
1976	39,95	251,4	33	223,7
1977	49,20	309,6	36,5	247
1978	59,70	375,7	42,4	287,5
1979	67,90	423,3	48,8	330
1980	72,64	457,1	57	386,4

Specifika československého vývoje

Výše zmíněný vývoj měl samozřejmě dopad i na československou situaci. Z hlediska statistických údajů si země vedla v 70. letech více než dobře. Růst národního důchodu dosáhl v letech 1971–1980 58,2 %, podobně rychle se rozvíjela i průmyslová výroba. Prudce rostl i fyzický obrat zahraničního obchodu. Prakticky jedinou výjimkou tak byla situace v zemědělství, které ale bylo ovlivněno slabšími úrodami v letech 1975, 1976 či 1979. Otázkou, která trápila hlavně strojírenství, byla stále klesající schopnost konkurovat na zahraničních, zejména západních, trzích.

Země hrála v rámci RVHP přeci jen odlišnou roli od všech ostatních států, s výjimkou NDR. Do socialistického společenství totiž vstoupilo jako relativně rozvinutá průmyslová země západního typu. Následná industrializace na konci 40. a na začátku 50. let motivovaná autarkním směřováním nicméně proměnila i strukturu čes-

²⁹ NA ČR, fond Předsednictvo ÚV, 127-80-9, s. 4. Zpráva o přípravě 93. zasedání výkonného výboru RVHP, 4. ledna 1980.

³⁰ Laszlo CSABA, *Eastern Europe in the World Economy*, Cambridge 1990, s. 59.

³¹ NA ČR, fond Předsednictvo ÚV, Svazek 145/80, bod 1, s. 17.

koslovenského hospodářství. V polovině 50. let tak Československo vyrábělo na 85 % světové nomenklatury strojů. Postupně se sice podařilo cílenou politikou toto vysoké číslo snížit na 70 %, ale i tak šlo o nadměrnou zátěž pro tuto středně velkou zemi, která z významných hospodářských surovin disponovala pouze uhlím, uranem či dřevem. I tak ale, jak zdůrazňovala analýza autorů ze Státní plánovací komise, Československo svým profilem odpovídalo spíše velkým státům.³²

Vysoké potřeby v oblasti surovin posilovaly vazby na Sovětský svaz. Jak uváděl jeden tehdejší ekonom: „Navíc, vysoká materiální intenzita svazuje strojírenství s dodavateli surovin. Ti následně, svými rozličnými proměnlivými požadavky, ovlivňují stupeň a míru specializace československého strojírenství.“³³ Závislost se projevila jako obzvláště tíživá na konci 50. a na začátku 60. let, kdy ekonomika dosáhla limitů extenzivního růstu. Československo postupně ztrácelo svoji pozici výhradního dodavatele strojního zařízení s tím, jak se dařilo industrializovat ostatní země.³⁴ Reakcí na tento fakt byla snaha koncentrovat výrobu na menší počet odvětví, což se ovšem setkalo s opozicí ze strany domácích průmyslových kruhů. Snahou, jak problém přehnané „rozkročenosti“ průmyslu v Československu, ale i jinde, vyřešit, byl program specializace a kooperace z roku 1962. Jeho dopad byl ovšem velmi omezený a byl spojován ponejvíce s likvidací často perspektivních oborů domácího průmyslu.³⁵ I když právě program specializace přispěl k výraznému růstu obchodní výměny mezi zeměmi RVHP, státy do něj vkládaly často takové výrobky, které nemohly uplatnit jinde.³⁶

Ropná krize v roce 1973 výrazným způsobem ztížila československou situaci, podobně jako i situaci jiných dovozců surovin a vývozců hotových výrobků.³⁷ V letech 1970–1972 dosahovalo Československo přebytku zahraničního obchodu, v roce 1973 nastal zlom, kdy dosáhlo ztráty 483 milionů Kčs, následujícím roce již 2,76 miliardy a v roce 1975 až 4,065 miliardy Kčs.³⁸ Českoslovenští představitelé museli na změněnou situaci v oblasti směnných relací, tedy poměru vývozních a dovozních cen, reagovat výrazným omezením dovozu. Jedním ze způsobů, jak omezit poptávku, bylo i zvýšení cen pohonných hmot pro obyvatelstvo v roce 1974. Toto zvýšení bylo zdůvodněno jako výsledek politiky států Blízkého východu, které svojí kartelovou a proinflační politikou manipulovaly se světovými cenami.³⁹

V reakci na zhoršené směnné relace měl být posílen vývoz, a to zejména v kategorii strojírenských výrobků a zařízení, které byly právě změnou směnných relací postiženy nejvíce. Plán šesté pětiletky konstatoval, že má být docíleno předstihu růstu vývozu před dovozem ve strojírenství o 22 bodů. Ve skutečnosti ovšem daný předstih

---

³² Karel ZEMAN a kol., *Míra a tvar zapojení čs. národohospodářského komplexu do mezinárodní dělby práce*, Praha 1978 (interní dokument), s. 14.

³³ Bohuslav MALÝ, *Specializace národohospodářského komplexu ČSSR*, Praha 1978, s. 168.

³⁴ J. GOLDMANN – M. SLING, *The Czechoslovak Economy in the Seventies*, s. 3–35.

³⁵ Zajímavým projektem mapujícím z velké části „oběti“ specializace a koordinace je pořad České televize „Zašlapané projekty“.

³⁶ *Central'no vostočnaja Jevropa vo vtoroj polovině XX věka, 1966–1989, ot stabilizacii k krizisu*, s. 161.

³⁷ Postiženy tak ani zdaleka nebyly jen socialistické státy, ale např. Japonsko aj.

³⁸ NA ČR, složka 132, archivní jednotka 129, bod 3, s. 152.

³⁹ W. REISINGER, *Energy and the Soviet Bloc. Alliance Politics after Stalin*, s. 153.

dosáhl pouze dvou procent. Situaci se sice částečně dařilo pokrývat vývozem surovin a spotřebního zboží, nicméně takový trend si země nemohla z dlouhodobého hlediska dovolit.⁴⁰ I proto se politika v šesté pětiletce zaměřovala na posilování vývozu, a to i např. prostřednictvím sblížení vnitřních velkoobchodních a zahraničních cen pomocí indexu Vnitřního reprodukčního cenového vyrovnání. To začalo platit v roce 1967 a v roce 1977 byl index upraven tak, aby se rozdíl mezi zahraničními a vnitřními cenami ještě zmenšil.⁴¹

Spolupráce se Sovětským svazem se prohlubovala stále více s tím, jak Československo muselo pokrývat dodávky ropy. Země čelila situaci, kdy se ostatní státy sovětského bloku stále více zaměřovaly na strojírenství, čímž se možnosti vývozu na jejich trhy zmenšovala. Nedostatečná produkce, změna ve strategické volbě ze strany Sovětského svazu i „konkurence“ ze strany dalších socialistických států např. způsobily, že mezi roky 1965 a 1975 poklesl podíl Československa na dovozu strojů do Sovětského svazu z 16 % na 11 %.⁴² Sovětský svaz přitom v roce 1970 absorboval 32,5 % československé strojírenské produkce, podobně i v roce 1975. Poté následoval pozvolný růst k 35,9 % v roce 1980. Nejrychlejší nárůst ovšem nastal v první polovině 80. let, kdy v roce 1984 dosáhl podíl Sovětského svazu na celkové československé strojírenské produkci 44 %.⁴³ Tato situace byla způsobena hlavně západní reakcí na některé události (nepokoje v Polsku, sovětská invaze do Afghánistánu), umocněnou neochotou západních bank poskytovat východnímu bloku úvěry v důsledku polských a rumunských problémů se splácením.⁴⁴ Zároveň se ale jednalo o dlouhodobou nechuť československých představitelů prohlubovat vazby se západními státy. Existovala tak velmi jednoduchá logika založená na tom, že vysoká konkurence a trh postižený krizí na Západě nesliboval příliš pozitivní vyhlídky, protože bylo pro Československo výhodnější se obrátit k Sovětskému svazu.

Vedle problémů ve vývozní oblasti mělo Československo v 70. letech zásadní slabinu v zabezpečování země zemědělskými produkty. V šesté pětiletce dosahovala ztráta z neplnění plánu na pětiletku v oblasti strojních vývozů celkem 32 miliard korun, z toho v oblasti vývozu do socialistických zemí šlo o 14 miliard, ve vývozu do zemí nesocialistických o 18 miliard korun ve velkoobchodních cenách.⁴⁵ Ztráta se socialistickými zeměmi se prakticky celá soustředila do obchodu se Sovětským svazem, zatímco u ostatních zemí socialistického bloku zůstávala bilance vyrovnaná. V zemědělství se situace projevila zvýšením dovozů o 18 miliard korun, spolu se změnou

---

⁴⁰ NA ČR Předsednictvo ÚV KSČ 02/1, složka 153, archivní jednotka 156, bod 2, s. 13. Základní problémy vnějších ekonomických vztahů, zejména zajištění rozvoje výměny zboží se SSSR, 23. 4. 1975.

⁴¹ K. DYBA, *Vnější vztahy a odezva hospodářské politiky*, s. 38.

⁴² Martin MYANT, *The Czechoslovak Economy 1948–1988. The Battle for Economic Reform*, London–Cambridge, 2010, s. 188.

⁴³ *Vnešnjaja torgovlja SSSR so stranami SEV*, Moskva 1986, s. 4, 35.

⁴⁴ *The Soviet Bloc Hard Currency Problem and the Impact of Western Credit Restrictions*, National Intelligence Council Memorandum, 2 March 1982, http://www.foia.cia.gov/docs/DOC_0000272981/DOC_0000272981.pdf

⁴⁵ NA ČR, fond Předsednictvo ÚV, 129/80/3, s. 41. Koncepce řízení rozhodujících problémů vnějších vztahů v sedmé pětiletce, leden 1980.

směnných relací narostl negativní dopad proměn na světových trzích až na 23 miliard korun.⁴⁶

Na zahraniční obchod vytvářela tlak spolu s investičními náklady i vnitřní spotřeba obyvatelstva a investiční aktivita. Československé vedení vstupovalo do 70. let se zjevnou snahou omezit spotřebu po prudkém rozvoji v období do roku 1969 a vrátit stav mezi poptávkou a nabídkou na domácím trhu do rovnováhy. Jeden z cílů přitom představovala snaha snížit tlak na zahraniční obchod. Tímto odmítnutím proimportní politiky se výrazně odlišilo od partnerů v rámci RVHP. Sociální politika se zaměřovala spíše na takové oblasti, jako byla bytová výstavba a zvyšování důchodů.⁴⁷ Naproti tomu dovoz hotových výrobků pro spotřebu podléhal omezením. Situace se nicméně změnila s následující, šestou pětiletkou, během níž spotřeba obyvatelstva opět vzrostla. Teprve na konci sedmdesátých let došlo k další redukci, kdy snaha omezit zahraniční dluh vedla k omezování spotřeby, a to i prostřednictvím dříve málo využívané cenové politiky. V roce 1979 pak došlo i na omezování investičních aktivit.⁴⁸

Československá síla vůči Sovětskému svazu nespočívala ani tak v množství, jako spíše v druzích zboží, které se v zemi vyrábělo a které Československo mohlo do Sovětského svazu vyvážet. Sovětský svaz pocíťoval prakticky neustálý nedostatek spotřebního zboží dostatečné kvality, např. bot, nábytku aj. Československo tak stále více přesouvalo vývoz v těchto odvětvích do Sovětského svazu, zatímco jeho schopnost na poli zvláště hotových výrobků na Západě měla klesající tendenci. Sovětské požadavky vůči partnerům proto směřovaly právě k tomuto odvětví. Na začátku 80. let se pak jeho snaha nalézt dodavatele ještě zintenzivnila. Problémem ale byla omezení, která na vývoz do východní Evropy uvalily západní země. Pro československou stranu se otevřela možnost, jak zlepšit svoji vyjednávací pozici vůči SSSR. Jeho spotřební zboží se tak díky zájmu ze sovětské strany posunulo do kategorie tvrdých. Na druhou stranu se československá produkce dostala do situace, kdy nebyla schopna sovětské požadavky uspokojovat.

Od 70. let nastala na světových trzích ještě další změna, která znamenala zhoršení situace československého průmyslu. Do mezinárodního obchodu se strojírenskými výrobky stále výrazněji zasahovaly státy, jež do té doby měly jen marginální význam. Podíl takových zemí, jako je např. Brazílie, Jižní Korea, Tchaj-wan, Jugoslávie, Hong Kong, Mexiko či Singapur, na světovém obchodě vzrostl z 3,3 % v roce 1970 na 8,5 % v roce 1982.⁴⁹ Vzhledem k tomu, že tyto státy soutěžily v obdobném segmentu jako Československo, tedy v relativně levných strojích, byla jejich konkurence obzvláště nepříjemná.⁵⁰

Primárním zájmem Československa v obchodě se Západem, podobně jako u ostatních zemí, nebylo rozšiřovat kontakty, ale získat dostatečné prostředky, mate-

---

⁴⁶ Tamtéž, s. 44. Situace se následně v osmdesátých letech zlepšila, takže zásobování potravinami nepředstavovalo problém.

⁴⁷ V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, s. 662.

⁴⁸ K. DYBA – V. KUPKA, *Přízpůsobení československé ekonomiky vnějším nárazům*, s. 48.

⁴⁹ Adam ZWASS, *The Council for Mutual Economic Assistance. The Thorny Path from Political to Economic Integration*, Armonk NY – London 1989, s. 87.

⁵⁰ K. ZEMAN a kol., *Míra a tvar zapojení čs. národohospodářského komplexu do mezinárodní dělby práce*, s. 15.

riály a výrobky pro vlastní průmysl. Podíl západní Evropy na celkových vývozech ze země tak vzrostl z 20,6 % v roce 1970 na 22 % v roce 1980.⁵¹ Přesto se s postupem času stávalo zřejmějším, že problém netkví ani tak v úmyslném omezování, jako v neschopnosti tyto trhy uspokojovat. Československo přitom stále více měnilo strukturu svého vývozu, a to z produkce náročné na kvalifikovanou pracovní sílu k produkci náročné na pracovní sílu nekvalifikovanou a kapitál. Jednalo se jmenovitě o hutnictví, pro které chyběla jedna ze základních surovin – železná ruda.⁵²

Československé vedení bylo víceméně nuceno se obrátit s vývozem strojů zpět k Sovětskému svazu. Aktivní bilance se socialistickými státy tak relativně stagnovala, zatímco vůči nesocialistickým státům dosahovalo Československo záporné bilance. Problémem totiž bylo, že státy RVHP stále častěji požadovaly jako platby za svoje zboží nikoli československé stroje, ale suroviny. Tento jev byl obzvláště patrný u Rumunska, Bulharska či Maďarska od začátku 80. let.

Obchodní výměna se stroji (v miliardách korun)⁵³

	1975	1976	1977	1978
Vývoz strojů do socialistických států	31,7	37,8	41,1	46,5
Dovoz strojů ze socialistických států	21,6	24,2	28,2	32,7
Bilance	10,1	13,6	12,9	13,8
Vývoz strojů do nesocialistických států	9,4	10,0	11,8	12,3
Dovoz strojů z nesocialistických států	13,1	14,1	16,5	17,6
Bilance obchodu s nesocialistickými státy	-3,7	-4,1	-4,7	-5,3
Celková bilance obchodu se stroji	6,4	9,5	8,2	8,5

Předložená tabulka odráží i vývoj na světových trzích. V letech 1976–1978 došlo k jistému zlepšení situace v podobě oživení západoevropské ekonomiky a růstu cen hotových výrobků. Československu se ale vzhledem k technické zaostalosti nepodařilo toto zlepšení promítnout do jeho obchodní bilance. Naproti tomu se ovšem neustále v důsledku růstu cen ropy na trhu RVHP zvyšovala obchodní výměna hlavně se Sovětským svazem.

Zvýšení spolupráce se Sovětským svazem způsobilo i navýšení dovozů ze Západu. Důvodem byla skutečnost, že Sovětský svaz za své suroviny požadoval také účast svých partnerů na rozvoji nalezišť a přepravních tras. Hlavní podobnou zátěž představoval již zmíněný projekt Orenburg. Z hlediska Československa přitom představoval možnost, jak si zajistit další přísun surovin, navíc s předvídatelnou cenou. Dodávky měly dosahovat 2,8 miliardy kubických metrů po dobu dvaceti let. Investice byla formou půjčky s pouze dvouprocentním úrokem, kterou Sovětský svaz začal splácet až v roce 1978. Na druhou stranu bylo Československo do projektu povinno investovat 350 milionů převoditelných rublů ve zboží, službách a volně směnitelné měně. Všechny tyto komodity, přičemž v případě zboží šlo hlavně o těžké a přesné

⁵¹ A. ZWASS, *The Council for Mutual Economic Assistance. The Thorny Path from Political to Economic Integration*, s. 216.

⁵² K. ZEMAN a kol., *Míra a tvar zapojení čs. národohospodářského komplexu do mezinárodní dělby práce*, s. 28.

⁵³ NA ČR, fond Předsednictvo ÚV, svazek 132, archivní jednotka 129, bod 3, s. 42.

strojírenství, v případě služeb o účast československých dělníků a odborníků, resp. o stavební práce obecně, byly na socialistickém trhu výrazně nedostatkové. Některé stroje tak muselo Československo, stejně jako ostatní státy, dovážet ze Západu. Například u Maďarska dosahoval podíl dolarových investic 54,4 %.⁵⁴ Ačkoli byl československý podíl vzhledem ke schopnosti pokrývat potřeby projektu i vlastní výrobou (Škoda Plzeň) nižší, jednalo se i tak o velkou zátěž, zvláště ve světle obtížnějšího prosazování na západních trzích.

Podobným projektem byla i československá účast na modernizaci sovětského ropného průmyslu. Tato dohoda byla podepsána již v roce 1966, přičemž měla Československu zajistit dodávky pět milionů tun ropy ročně za pevnou cenu 15,18 převoditelného rublu za tunu ropy, a to až do roku 1984. V roce 1975 sovětská strana opakovaně navrhovala, aby se tato pevná cena udržela jen do té doby, dokdy bude splacena výše úvěru, tedy zhruba do poloviny roku 1979. Za případný ústupek nicméně československému vedení v podstatě nic nenabízela. Sovětský svaz přesto nakonec svůj požadavek prosadil. Pro československé plánovací orgány to kromě jiného znamenalo, že pět milionů tun ropy bylo dodáváno za ceny podle mechanismu v sovětském bloku, nikoli za tuto zvýhodněnou cenu. Vzhledem k dlouhodobému sovětskému požadavku vyrovnanosti obchodní bilance se tak zvyšovaly nároky na československý vývoz. Sovětský svaz přitom požadoval hlavně výrobky spotřebního průmyslu.⁵⁵ Sověti na rok 1981 požadovali navýšení dodávek, zatímco československá strana upozorňovala na fakt, že nebyla schopna dodržet ani své smluvní závazky.⁵⁶

V průběhu 70. let nebylo Československo schopno pokrývat kombinaci zhoršených směnných relací, deficitu obchodu se surovinami a zvyšující se potřeby dovozu zemědělské produkce jinak, než pomocí úvěru. Hrubá zadluženost Československé socialistické republiky v konvertibilní měně rostla ze 17 miliard korun v roce 1970 na 30,5 miliardy v roce 1975 a 101,7 miliardy v roce 1980.⁵⁷ Jen samotné strojírenství dosáhlo oproti plánu na šestou pětiletku deficitu 32 miliard korun, neméně významný podíl mělo i zemědělství. Hlavní růst zadlužení přitom spadl do let 1974–1978, kdy byla snaha prostřednictvím úvěrů tlumit nepříznivé dopady zhoršení směnných relací na ekonomiku a postupně ji adaptovat k novým podmínkám. Politika omezování dovozu hotových výrobků, spotřebního zboží či investičních celků nebyla úspěšná a již v roce 1979 se přikročilo ke snížení investic.⁵⁸

Silně kritické hodnocení podmínek panujících v československém strojírenství tak vynesl v Koncepti řešení vnějších ekonomických vztahů v sedmé pětiletce za Státní plánovací úřad jeho předseda a místopředseda vlády Václav Hůla: „Nadto absolutní a rostoucí nedostatek kvalitních vývozních fondů, který bezprostředně odráží nízkou míru adaptability ekonomiky na změněné vnější podmínky, nízká technická úroveň a pomalý inovační proces čs. výrobků nutí zahraniční obchod, při pomalu se měnícím vývozním sortimentu, k cenovým ústupkům a spolu s nedostatkem v kvalitě,

---

⁵⁴ L. CSABA, *Eastern Europe in the World Economy*, s. 93.

⁵⁵ NA ČR Předsednictvo ÚV KSČ 02/1, složka 153, archivní jednotka 156, bod 2, s. 34. Základní problémy vnějších ekonomických vztahů, zejména zajištění rozvoje výměny zboží se SSSR.

⁵⁶ NA ČR, Svazek 157, archivní jednotka 155, bod 6b, s. 5.

⁵⁷ V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, s. 844.

⁵⁸ K. DYBA, *Vnější vztahy a odezva hospodářské politiky*, s. 47.

dodacích lhůtách, poprodejních službách a komerční práci neumožňuje lepší využití rychlého růstu cen hotových výrobků v posledních letech.⁵⁹ Prakticky tím reflektoval všechny problémy, které se zahraničního obchodu týkaly. Jak dokument dále konstatuje, mezi roky 1970–1978 se snížil podíl Československa na světovém obchodu z 1,5 % na 0,7 %.

Problémy československého strojírenství s produkcí dostatečného množství kvalitních strojů se naplno projevily v období krize v roce 1979. Strojírenství zvýšilo svoji výrobu o 6,8 %, přesto nedokázalo splnit plán vývozu na tento rok. Hlavním problémem byla opět kvalita, protože zboží, namísto vývozu, směřovalo do investiční výstavby. Stroje, které se nepodařilo hlavně z důvodu jejich špatné kvality, nedostatečné technologické úrovně, ale také nízké poptávky na západních trzích vyvézt, končily na vnitřním investičním trhu. Většinou pak stály ladem a neplnily svoji funkci.⁶⁰ Výsledkem situace pak bylo, že se muselo dovézt méně, než se očekávalo a vyvážet z jiných odvětví.

Vzhledem k barterové povaze obchodu v rámci RVHP představovalo množství zajištění všech trhů zásadní problém: „Zajišťování potřebných objemů dodávek pro tržní fondy bude narážet na zvyšování vývozu spotřebního zboží, nezbytného k zajišťování potřebných dovozů surovin pro národní hospodářství a ohraničené možnosti zvyšování dovozů spotřebního zboží ze socialistických zemí. Souběh požadavků vnitřního a zahraničního trhu (a částečně i stavebnictví) na výrobu spotřebního zboží vyvolá řadu problémů, a to jak surovinových, tak kapacitních. Tyto problémy se pak mohou odrazit zejména při zajišťování žádoucí struktury spotřeby textilní a kožedělné výroby, v celé oblasti strojírenských výrobků vyšších technických parametrů a obecně v možnostech růstu dodávky zboží vysoké kvality pro vnitřní trh.“⁶¹

Závěr

Podle statistických údajů se československá ekonomika 70. let 20. století zdála být v dobré kondici. Velmi vysokých hodnot tempa růstu ekonomiky dosahovala i ve srovnání se západními zeměmi. Přesto se ale objevovaly negativní tendence, které se dotýkaly jak vnitřní struktury, tak i vnějších ekonomických vztahů. Část z nich však byla způsobena nedostatečnou pružností v reakci na vnější otřesy. Pravděpodobně největšími problémy byly hospodářské krize v letech 1973 a 1979.

Ty, ačkoli se odehrály primárně na Západě, měly na československý zahraniční obchod, podobně jako na zahraniční obchod dalších zemí vyvážejících hotové výrobky, silně nepříznivý vliv. Poptávka po hotových výrobcích se snižovala, zatímco bylo nutné udržet vývozy ve finančním vyjádření tak, aby kryly nutné dovozy. Hlavní odvětví, tedy strojírenství, se dostávalo pod tlak neustálého zhoršování směnných relací (jak na socialistických, tak i kapitalistických trzích), přičemž jedinou cestou, jak docílit alespoň určité vyrovnanosti, bylo vzhledem k nemožnosti zefektivnit využití zdrojů zvyšování fyzických objemů vývozu. To se ovšem nedařilo bezezbytku

---

⁵⁹ NA ČR, fond Předsednictvo ÚV, svazek 132, archivní jednotka 129, bod 3, s. 45. V současné literatuře např. V. PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, s. 872.

⁶⁰ *Mobilizovat všechny rezervy*, Rudé právo, 26. 1. 1980, s. 1.

⁶¹ NA ČR, Předsednictvo ÚV, svazek 121, archivní jednotka 121, bod 1, s. 30. Hlavní směry rozvoje životní úrovně v 6. pětiletce.

plnit. Spolu se strojírenstvím zaostávalo v 70. letech za předpokládaným vývojem i zemědělství. Vývoz spotřebního zboží sice situaci částečně zachraňoval, ale nemohl výpadek strojírenství plně nahradit. Navíc, další možnosti jeho růstu se na konci 70. let vyčerpaly, protože by nadále omezovaly vnitřní spotřebu. S tím, jak se možnost dalšího přijímání západních úvěrů uzavírala, nebylo možné krýt deficit zahraničního obchodu právě touto cestou. Postupně se tak stále omezoval prostor pro manévrování v základní rovnici kapitalistické trhy-vnitřní trh-socialistické trhy.

Vztahy se Sovětským svazem nebyly v hospodářské oblasti založeny na pouhém „přátelství“. Dokonce i zmiňované dotace ze strany Sovětského svazu v oblasti surovin byly způsobeny spíše kombinací špatného odhadu vývoje na komoditních trzích kombinovaným se sovětskou neschopností dosáhnout tváří v tvář vyjednavcům z ostatních států RVHP změny než cílenou politikou. Sovětský svaz se nijak nerozpokoval požadovat změnu pravidel, kdykoli se jeho politika stala příliš nevýhodnou, a to i za cenu břemene pro své spojence v rámci RVHP.

Ropné krize spolu s neschopností konkurovat na západních, a dokonce ani na východních trzích, v oblasti pokročilých technologií jen upevňovaly změnu struktury vývozu československého průmyslu. Stále více tak posiloval svoji pozici v oblastech nenáročných na vysoké technologie, jako je textilnictví, zatímco v oblasti pokročilého strojírenství své pozice vytrvale ztrácel. Navíc, v oblasti levné elektroniky jej začali vytlačovat noví hráči z asijských zemí, v textilnictví mu pak byly silnou konkurencí země třetího světa. S nimi Československo nemohlo soutěžit v nákladech na výrobu.⁶²

Jak ukazují materiály Státní plánovací komise, ale i články z *Rudého práva*, obtížná situace a neschopnost se adaptovat na podmínky vnějšího trhu byla československým představitelům více než zřejmá. Žádný z problémů, které předkládaná studie analyzuje, tak nebyl neznámý. Nicméně jejich uspokojivé řešení se nepodařilo do konce 70. nalézt.

SUMMARY

In the 1970s a marked transformation came about in the world economy as a result of the so-called oil shock in 1973. Even though the crisis primarily played out in the West, states in the Soviet bloc were not spared its effects either. There was a significant worsening of access for their products to Western markets. Additionally, as a result of the falling prices, particularly of finished products as compared with raw materials, it became necessary to export much more in bulk. The pressure to increase the quality of products also grew in a similar manner. This represented a fundamental problem, because only a small portion of these products was able to compete in Western markets. Tension also rose due to changes in the mechanism of setting prices inside the Soviet bloc. Starting in 1975 there was a change over to the so-called moving average, which significantly more closely reflected changes in the price of oil in the world markets. Czechoslovakia also had to export even more products in order to cover the deficit in reciprocal trade with the Soviet Union, particularly in the area of its highest-quality products which could be traded in Western markets. The dependence on Western markets also deepened due to purchases of equipment and materials for covering Czechoslovakia's share of common projects, such as the development of the gas deposits in Orenburg.

---

⁶² K. ZEMAN a kol., *Míra a tvar zapojení čs. národohospodářského komplexu do mezinárodní dělby práce*, s. 15.

recenze/poznámky/zprávy

Jiří FRIEDL, *Češi a Poláci na Těšínsku 1945–1949*, Praha–Brno, Historický ústav AV ČR, *Conditio humana* 2013, 314 s. ISBN 978-80-7286-204-7, 978-80-905323-0-4.

Spor mezi Čechy a Poláky o Těšínské Slezsko byl v první polovině 20. století jedním z řady hraničních sporů a národnostních konfliktů, které se ve střední Evropě objevily v důsledku nového uspořádání, jež vzniklo po skončení první světové války. V důsledku rozdělení Těšínska rozhodnutím velmocí v roce 1920 se na československém území ocitla poměrně početná polská menšina, která svůj osud z pochopitelných důvodů přijímala neochotně a s nadějí, že v budoucnu dojde k revizi tohoto stavu. K revizi hranic skutečně došlo v roce 1938, kdy tehdejší Polsko využilo obtížné situace svého jižního souseda a v říjnu pod hrozbou použití síly obsadilo území, na které si dělalo nároky. Šlo o oblast českotěšínského a fryštátského okresu, pro kterou se v Polsku ujalo označení Zaolzí. Polsko a někdejší českoslovenští Poláci se však z nových poměrů mohli těšit jen po dobu necelého jednoho roku, jelikož již krátce po vypuknutí druhé světové války bylo toto území obsazeno a vzápětí anektováno nacistickým Německem. Dramatické osudy tohoto regionu a jeho obyvatel měly své pokračování také po roce 1945. Československá republika na tomto území v roce 1945 obnovila svou svrchovanost a vyvstala tak otázka, jaký postoj zaujmout k polské menšině na československém Těšínsku. Na rozdíl od německé a maďarské menšiny byli Poláci příslušníky jednoho z vítězných národů, který navíc nesmírně trpěl pod německou okupací. Po skončení války tudíž nebylo možné s československými Poláky naložit tak, jako s Němci či Maďary (jakkoli by si právě to někteří čeští nacionalisté přáli). Nyní pohnuté osudy polské menšiny na československém Těšínsku v období třetí republiky našly svého historika v osobě Jiřího Friedla z Historického ústavu Akademie věd ČR, pobočky Brno, který je odborné veřejnosti již několik let dobře známý jako náš přední odborník na česko-polské vztahy v období druhé světové války a prvních poválečných letech. Ke svým předchozím pracím¹ nyní přidal další, ve které mapuje vztahy mezi Čechy a Poláky na Těšínsku v období 1945–1949.

V meziválečném období byly vztahy mezi Československem a Polskem chladné a ve 30. letech lze hovořit o vztazích přímo nepřátelských, přičemž na polské straně byla jako oficiální důvod tohoto nepřátelství uváděna politika Československa

---

¹ Jiří FRIEDL, *Na jedné frontě. Vztahy československé a polské armády za druhé světové války*, Praha 2005; TÝŽ, *Vztahy mezi Československem a Polskem v letech 1945–1949*, in: Jiří Friedl – Zdeněk Jirásek, *Rozpačité spojení. Československo-polské vztahy v letech 1945–1949*, Praha 2008, s. 1–339.

vůči polské menšině na Těšínsku. Na české straně bylo toto nepřátelství zvláště levicovými autory obecně dáváno do souvislosti s autoritářským režimem tzv. sanace, který v Polsku panoval od roku 1926, a s podpisem německo-polského paktu o neútočení v lednu 1934, po kterém byla v Polsku zahájena protičeskoslovenská kampaň. Mínění valné části české veřejnosti o tomto sporu podle mého názoru dobře shrnul historik Jan Slavík ve svém článku z roku 1935: „Zvedá-li se ze strany polské nacionalistická kampaň, můžeme konstatovat, že k tomu dochází současně s obmezováním demokratických a parlamentních svobod v Polsku, zvedá se křivka přátelství polsko-německého. Je to snad náhoda? Je to tak málo náhoda, jako náhodou nebylo, že poválečný poměr česko-polský byl nejlepší, když v Polsku u vesla byli zástupci parlamentu, a nikoli plukovníci. Nedám tedy nic na žaloby o útlaku na Těšínsku. I kdyby se nějaké přehmaty dály, není to hlavní příčina dnešního polského chladu k nám. Je to jeden z plodů rostoucí protidemokratické reakce v Evropě. Pokud vládne politická reakce, je málo naděje na lepší poměr k Polsku. Zvítězí-li všude demokracie, česko-polský spor na Těšínsku bude vyřešen hravě.“² Poválečný vývoj československo-polských vztahů ovšem podobné názory usvědčuje z povrchnosti a naivity. Nový polský stát, který se po druhé světové válce objevil ve zcela změněné podobě a s naprosto odlišným politickým režimem, totiž projevoval stejně malou ochotu k přátelským vztahům s Československem jako jeho předchůdce, a stejně tak svůj chlad zdůvodňoval československou politikou vůči polské menšině na Těšínsku. Je zřejmé, že národnostní a hraniční spory ve střední Evropě mají své vlastní příčiny a svou vlastní dynamiku, která není nutně vázána na charakter konkrétního politického režimu.

Pro mne jako badatele, který se zabýval národnostními vztahy na československém Těšínsku v meziválečném období, bylo nejzajímavější sledovat, co se v těchto vztazích v regionu i mezi oběma státy v poválečných letech změnilo, a co naopak zůstalo stejné. Z celé knihy je zřejmé, že zcela nový a zdaleka nejdůležitější byl „sovětský faktor“. Úplně nová úloha, kterou začal Sovětský svaz hrát v evropské politice po druhé světové válce a závislost Československa i Polska na něm, měly pro vztahy v regionu klíčový význam. Na počátku května 1945 ještě vůbec nebylo jasné, komu připadne území, které Polsko obsadilo v říjnu 1938. Prakticky všichni Poláci nejen v regionu, ale i v Polsku doufali, že si Polsko toto území podrží. Polští představitelé očekávali, že toto území bude dočasně obsazeno Rudou armádou a jeho státní příslušnost se bude řešit později, zatímco pro Čechy nepřipadalo v úvahu nic jiného než obnova předmnichovského stavu. Sovětští vojenští představitelé však Poláky zaskočili tím, že předali správu území do rukou československých orgánů. Na Těšínsko se začali vracet Češi, kteří je opustili za často dramatických okolností v říjnu 1938 a nyní se zde často setkávali s Poláky, kteří sem v té době přicházeli a někdy se přímo podíleli na perzekuci českého obyvatelstva. Vztahy mezi oběma státy se tak v červnu 1945 vyhroutily na pokraj ozbrojeného konfliktu, kdy to byl pouze zásah Sovětského svazu, který odradil Polsko od použití síly.

V následujících týdnech a měsících zůstávaly vztahy mezi Čechy a Poláky napjaté, i když už nehrozilo vypuknutí ozbrojeného konfliktu. Základní rozdíl spočíval v tom, že Poláci pokládali otázku hranic za otevřenou a doufali v jejich změnu, zatímco pro Čechy byla tato záležitost uzavřená a byli ochotni diskutovat maximálně o tom, jaké postavení budou Poláci v Československé republice mít. V košickém

---

² Jan SLAVÍK, *Iluze a skutečnost*, Praha 2000, s. 53.

vládním programu bylo stanoveno, že nové Československo bude národním státem Čechů a Slováků, a otázka národnostních menšin (samozřejmě šlo především o Němce a Maďary) měla být řešena jejich vystěhováním. Vzpomínka na mnichovské události, se kterými byl postup Polska v roce 1938 spojován, byla pro českou společnost i její představitele nesmírně traumatizující a někdy se měnila téměř v obsesi. Z dnešního hlediska se může zdát až neuvěřitelné, jaké emoce a obavy vzbuzovaly záležitosti typu otevírání polských škol, povolení činnosti polských společenských organizací, spolků apod. Na druhé straně je třeba říci, že některé postupy polské politiky také nijak nepřispívaly k uklidnění českého veřejného mínění. V letech 1945–1946 docházelo na Těšínsku k řadě incidentů, které připomínaly činnost polských diverzních skupin ve 30. letech. Zdaleka přitom nešlo pouze o spontánní konflikty. Na polské straně hranice začala v červenci 1945 působit skupina pod názvem Sztab Zaolziański vedená majorem Stanisławem Mazurkem, která měla se souhlasem nejvyšších polských míst propagandou a diverzní činností připravovat půdu pro připojení Zaolží k Polsku. Také polský vyslanec v Praze Stefan Wierbłowski svým občas netaktickým vystupováním dobrým vztahům mezi oběma státy příliš nepomáhal.

Řadu nových problémů k řešení zanechala Čechům a Polákům na Těšínsku německá okupační politika, která se v mnoha ohledech lišila od poměrů v protektorátu. Šlo o záležitost tzv. Německého národního soupisu, lidově nazývaného volkslista, což byl nástroj nacistické germanizační politiky používaný v Horním Slezsku, Pomoří a dalších okupovaných polských oblastech, který měl prostřednictvím rozdělení obyvatelstva do několika různých skupin s odstupňovanými právy zajistit poněmčení daného území. Zařazení do některého ze stupňů volkslisty jednotlivci na jedné straně zajišťovalo elementární bezpečnost a podmíněně německé občanství, na druhé straně vedlo k povinnosti sloužit v německé armádě, což byl osud tisíců mužů z Těšínska. Zápis do volkslisty byl často provázen brutálním nátlakem ze strany německých úřadů a naprostá většina těch, kteří se zápisem souhlasili, tak učinila pouze ze strachu a proto, aby chránila sebe a své blízké.

V roce 1945 tak byla v některé ze skupin volkslisty zapsána většina obyvatel českotěšínského a fryštátského okresu. Vzhledem k tomu, že šlo o jev, který neměl jinde v českých zemích obdobu, nebylo československým úřadům zprvu jasné, jak se k dané situaci postavit. Pro české nacionalisty byla tato záležitost vděčným terčem a záminkou pro další obviňování Poláků z kolaborace, hlavně ze strany českých národních socialistů, zatímco komunisté projevovali větší porozumění a zasazovali se o co nejrychlejší rehabilitaci držitelů volkslisty třetího a čtvrtého stupně. Celý proces rehabilitace se ovšem vlekl a je nepochybné, že bylo pro jednotlivce snadnější jí dosáhnout, pokud se hlásil k české národnosti.

Postoje českých politických stran k polské menšině jsou samy o sobě zajímavé téma. Jak již bylo naznačeno, nejostřeji proti Polákům vystupovali národní socialisté, zvláště poslanec František Uhlíř, který se vyslovoval pro výměnu obyvatelstva mezi ČSR a Polskem, a tudíž pro vystěhování celé polské menšiny. O něco mírnější stanovisko zastávali lidovci a sociální demokraté. Nejvstřícněji se k polské menšině stavěli komunisté, kteří měli také mezi Poláky nejmasovější podporu. Je ovšem zajímavé, a pro mne osobně to bylo určité překvapení, že jistý počet polských členů měli také lidovci a sociální demokraté. Tato skutečnost by si podle mého názoru zasloužila bližší zkoumání. Národní socialisté ovšem mezi svými členy z pochopitelných důvo-

dů žádné Poláky neměli. Stejně zajímavé je, že vysoký počet Poláků v řadách KSČ vedl ke značným vnitřním pnutím v rámci strany, jelikož čeští komunisté na Těšínsku nemohli ignorovat nálady českých obyvatel regionu a často se jim nezamlouvala propolská politika strany, kterou nařizovalo pražské vedení. Je přitom zcela jasné, že mnoho Poláků do KSČ nevstupovalo z ideologických důvodů, ale především proto, že ve straně spatřovali hlavního obhájce Poláků.

Kromě otázky volkslistářů byla dalším vážným problémem přítomnost tzv. polských okupantů či „beckovců“, jak byli nazýváni Poláci, kteří se na Těšínsko přistěhovali v letech 1938–1939. Šlo o přibližně o 9 tisíc osob, a stejně jako v případě volkslistářů, byli to opět národní socialisté, kteří nejrozhodněji apelovali za odsun této skupiny obyvatel. Zprvu se pro jejich vystěhování vyslovovali zástupci všech českých politických stran, docházelo k jeho přípravám, nicméně nakonec k němu nedošlo, jelikož se pro takové opatření nepodařilo získat souhlas Polska. V letech 1945–1947 byli ovšem „beckovci“ vděčným tématem různých kampaní a často se stávali obětními beránky, na které byla svalována zodpovědnost za různé problémy (např. nedostatek bytů), byli obviňováni z neloajality, z toho, že kvůli nim se nemohou na Těšínsko vrátit Češi vyhnání v roce 1938 apod. Jak však autor ukazuje, šlo o do značné míry umělý problém, jelikož „polští okupanti“ byli ve své většině zcela prostí lidé, kteří na Těšínsko přišli za prací, nevytvářeli žádné problémy a někdy se dokonce sami hlásili k české národnosti a posílali své děti do českých škol.

Během roku 1946 se stále jasněji ukazovalo, že bude zachován status quo a Těšínsko zůstane součástí československého státu, a Československo naopak neuspěje se svými nároky na německá území pod polskou správou. Stalin naléhal na uzavření spojenecké smlouvy mezi Československem a Polskem a nějaké místní spory jej vůbec nezajímaly. Obrovské polemiky vyvolávala zejména formulace menšinových práv v tzv. dodatkovém protokolu, který měl být součástí smlouvy a kde se hovořilo o tom, že územní spory mezi oběma státy budou vyřešeny během následujících dvou let, a co je nejdůležitější, bylo zde stanoveno, jaká práva budou mít Poláci v Československu a Češi a Slováci v Polsku. Je zřejmé, že to byl výhradně sovětský tlak, který vedl k uzavření této smlouvy v březnu 1947, přičemž zvláště čeští národní socialisté s tímto krokem souhlasili jen velmi neochotně. Sovětským svazem přikázané spolenectví značná část české veřejnosti nepřijala za své a zvláště na Těšínsku silně zaznívaly hlasy proti dodatkovému protokolu.

Stoupající napětí mezi komunisty a nekomunistickými stranami během roku 1947 se promítalo také do národnostních vztahů na Těšínsku. Komunisté setrvali na svých pozicích obhájců a zastánců polské menšiny, i když řada jejich českých členů touto politikou nebyla nijak nadšena. Svě hlavní odpůrce, národní socialisty, komunisté obviňovali, že svou politikou rozbíjejí slovanské spolenectví a napomáhají tak budoucí německé rozpínavosti. I když šlo bezpochyby o demagogickou kritiku, faktem je, že národní socialisté se svým omezeným českým nacionalismem nebyli schopni na toto obvinění adekvátně reagovat.

Únorový převrat představitelé polské menšiny přivítali, jelikož vcelku správně očekávali, že mocenský monopol komunistů usnadní splnění jejich národních požadavků. V prvních měsících po převratu se zdálo, že polské naděje byly oprávněné, nicméně již na podzim 1948 se ukázalo, že propolská politika komunistů má své hra-

nice. Na počátku 50. let se pak někteří polští komunisté, kteří vystupovali s radikálními národními požadavky, sami stali obětí perzekuce (tzv. Ciešlarova platforma).

Autor se v závěru své knihy zamýšlí nad zajímavou otázkou, totiž zda je záležitost polské menšiny na Těšínsku po druhé světové válce srovnatelná se situací nějaké jiné menšiny v Československu a dochází k závěru, že nikoli. Má jistě pravdu, pokud hovoří o situaci Němců a Maďarů, kteří byli pokládáni za nepřátele a byli zbaveni československého občanství. Jiná byla otázka Ukrajinců na východním Slovensku, kteří byli vnímáni jako loajální národnost, jež nevyvolává žádné problémy. Zde bych ovšem měl k autorovu hodnocení jisté připomínky. Pokud jde o zmiňované národnostní menšiny, má jistě pravdu, ale zapomíná na spletité osudy chorvatské menšiny na jižní Moravě. Šlo nepochybně o zcela miniaturní menšinu, čítající jen asi dva tisíce osob, nicméně v poválečných letech byly její osudy podobně pohnuté jako osudy polské menšiny na Těšínsku. Je přitom pozoruhodné, že zatímco pro jiné národnostní menšiny znamenal únorový převrat (nahlíženo z hlediska národnostních práv) úlevu a jisté uvolnění, v případě jihomoravských Chorvatů to bylo opačně, a teprve po převratu byla tato menšina nejtvrději zasažena a došlo k jejímu nucenému přesídlení a rozptýlení. Zatímco výše zmiňované národnostní menšiny mohly komunisty vnímat jako své jediné zastánce, v případě Chorvatů to bylo opačně a právě komunisté vůči nim zaujímali nejtvrďší stanoviska. Nepochybně to souviselo také s politickými preferencemi Chorvatů, kteří ve volbách drtivě podpořili lidovce.³

Tyto mé drobné připomínky a postřehy nijak nesnižují zásadní význam a hodnotu Friedlovy práce. Autor svým počinem takřka vyčerpávajícím způsobem popsal a vysvětlil československou poválečnou politiku vůči poslední „klasické“ národnostní menšině, která v České republice dodnes jako jediná přežila celé 20. století. Já sám jako autor, který zkoumal česko-polské vztahy v meziválečném období, si mohu pouze přát, aby se někdy podařilo podobným způsobem zpracovat osudy polské menšiny v meziválečném období, zvláště v prvních letech po rozdělení Těšínska.

Ivo Baran

---

³ Milan BÁRTA, *Chorvatská akce. Vysídlení chorvatských rodin z jižní Moravy do vnitrozemí v letech 1947–1951*, Paměť a dějiny 4, 2010, č. 3, s. 14–25.

Nezávislost Kosova patřila k nejdiskutovanějším tématům v Evropě od přijetí rezoluce OSN číslo 1244 vyhlášené po ukončení leteckých náletů NATO proti režimu Slobodana Miloševiče v roce 1999. Autor publikace Joachim Rücker sloužil jako „protektor“ Kosova v letech 2006–2008. Šéfem mise OSN pro Kosovo se stal v době, kdy před mezinárodním společenstvím stál složitý úkol postupného předávání klíčových pravomocí institucím ve prospěch Kosova.

Publikace opatřená předmluvou bývalého finského prezidenta Marttiho Ahtisaariho přináší podrobné informace o transformaci Kosova v letech předcházejících vyhlášení nezávislosti provincie. Kniha je rozdělena do několika částí. První kapitola se zabývá přechodem na tržní hospodářství včetně privatizace. Ve druhé části je popsán vývoj řešení statutu Kosova. Ve třetí části se pak autor věnuje jednáním o statutu Kosova a ve čtvrté deklaraci nezávislosti. Poslední pátá kapitola se velmi stručným způsobem zaměřuje na strategii odchodu Dočasné správní mise OSN v Kosovu (UNMIK) z Kosova poté, co vyhlásilo nezávislost.¹

V první části zaměřené na budování tržního hospodářství v Kosovu se autor opírá o své předchozí působení v Kosovu, kdy měl v rámci UNMIK na starosti agendu ekonomické obnovy Kosova včetně privatizací. Rücker přibližuje práci UNMIK na budování infrastruktury v zemi. Nevyhýbá se ani ekonomicky nejcitlivějšímu tématu – energetické krizi. Některé „dny plynuly pouze s jedinou hodinou fungující elektřiny, což nestačilo ani k ohřátí vody nebo nabytí domácích spotřebičů“, píše např. ve své knize. Dalším klíčovým problémem ekonomiky Kosova byla skutečnost, že velké množství energie bylo kradené anebo za ni odběratelé jednoduše neplatili. „Cestovali jsme napříč celým Kosovem za každého počasí od radnic po soukromé domy a přesvědčovali lid, že situace se nemůže zlepšit, dokud nezačnou platit.“² Složitá energetická situace se stala také důvodem pro etnické napětí, když si Srbové v Kosovu stěžovali na diskriminaci. V souvislosti s privatizací autor cituje zprávu UNMIK o privatizaci v Kosovu z roku 2008, v níž se zdůrazňuje, že v Kosovu proběhl „jeden z nejúspěšnějších privatizačních procesů realizovaných ve východoevropské zemi na cestě ze socialismu k tržnímu hospodářství.“³ Rücker ale zároveň přiznává zásadní problémy: za prvé, absenci zájmu ze strany zahraničních investorů vyjma albánské diaspory a, za druhé, nezájem ze strany srbské menšiny v Kosovu.

Druhá část se věnuje řešení statutu Kosova a Rücker ji začíná slovy „očekávání byla nemalá, totiž, že všichni aktéři dosáhnou konsensu o konečném statutu Kosova.“⁴ Proces debaty o budoucím statutu Kosova fakticky započal vyhlášením *Standardů pro Kosovo* v roce 2003, které, inspirovány kodaňskými kritérii EU, vytyčily

---

¹ Vztahy mezi kosovskou vládou a UNMIK nejsou od vyhlášení nezávislosti zcela vyjasněny, ale navzdory diskuzím o ukončení mise UNMIK v Kosovu existuje i nadále. Srov. <http://www.unmikonline.org/>.

² Joachim RÜCKER, *Standards and Status. How Kosovo Became Independent*, München–Berlin 2011, s. 26.

³ Tamtéž, s. 31.

⁴ Tamtéž, s. 33.

osm prioritních oblastí zájmu mezinárodního společenství: funkční demokratické instituce, vládu zákona, svobodu pohybu, umožnění návratu uprchlíků a vnitřních uprchlíků jako i zajištění práv pospolitostem a jejich příslušníkům, hospodářství, vlastnická práva, dialog mezi Prištinou a Bělehradem, Kosovské ochranné sbory (KPC).⁵ Dalším kvalitativním posunem v záležitosti řešení Kosova byla zpráva zvláštního vyslance OSN Kai Eideho o pokroku Kosova ve vztahu k demokracii a ochraně práv menšin, na základě které byl jmenován Martti Ahtisaari zvláštním zmocněncem OSN pro Kosovo. Politický a stranický systém Kosova byl popsán jen velmi stručně, ale pro nezasvěceného čtenáře zcela postačujícím způsobem. Politické prostředí bylo omezeno tím, že soudobí vlivní intelektuálové patřili dříve ke komunistické straně a generace politiků zakládající politický pluralismus v Kosovu patřila naopak k vysokým představitelům rozpuštěné Kosovské osvobozené armády (KLA). Po odchodu srbské administrativy z provincie využila KLA vakua a rychle jmenovala ústřední vládu i starosty napříč Kosovem.

Třetí část knihy, zaměřená na mnohostranná jednání o budoucím statusu Kosova, přibližuje Ahtisaariho diplomacii od roku 2005 počínající principy „tří ne“: (1) ne návratu do situace před rokem 1999, (2) ne dělení Kosova a (3) ne sjednocení s žádnou částí jiné země doplněné o podmínku, že dohoda musí být přijatelná pro všechny občany Kosova. V této souvislosti Rücker ostře kritizoval Srbsko, když nazval taktiku Bělehradu jako zdržující, diskreditující Ahtisaariho integritu, dále jako strategii destabilizující Kosovo prostřednictvím Srbů v Kosovu a konečně dokonce i jako strategii, jejímž cílem je zmařit celý proces. Navzdory těmto neshodám Rücker argumentuje s pomocí zprávy Rozvojového programu OSN,⁶ že se po kritickém jaru roku 2004, kdy došlo k vyhánění Srbů z jejich domovů, situace mezi Albánci a Srby zlepšuje. Ale po parlamentních volbách roku 2007 musel Rücker ve světle velmi nízké volební účasti Srbů připustit, že toto zlepšení bylo jen nepatrné. Škoda, že autor nevěnoval více pozornosti rostoucímu napětí mezi mezinárodním společenstvím v Kosovu a kosovskými Albánci. Milníkem se stalo zveřejnění Ahtisaariho plánu, jehož hlavní principy byly v knize představeny. Rücker si všímá nesouhlasné reakce etnických Albánců s plánem na nezávislost omezenou mezinárodním dozorem, dále monitoruje také reakci srbských politiků z Bělehradu a jejich návrhy na rozdělení Kosova či jeho výraznou decentralizaci. Autor zachytil průlomový projev amerického prezidenta George W. Bushe v Tiraně v létě roku 2007, kdy naznačil budoucí nezávislost Kosova, ale i měnící se politiku Ruské federace vůči Kosovu, a to v souvislosti s rostoucím napětím v Gruzii jako i neúspěch posledního pokusu Trojky (EU, USA, Rusko) o zprostředkování dialogu mezi představiteli Srbska a Kosova.

Ve čtvrté části, věnované deklaraci nezávislosti, je zveřejněný celý text o nezávislosti Kosova a rozsáhlá část prohlášení Evropské rady adresované generálnímu tajemníkovi OSN. V další části je velký prostor věnován bujarým oslavám kosovských Albánců bezprostředně po vyhlášení nezávislosti Kosova. Odporu Srbů proti vyhlášení nezávislosti je ale věnován pouze jeden odstavec.

---

⁵ Standards for Kosovo, Kosovo Standards Implementation Plan. Srov. Joachim RÜCKER, *Standards and Status. How Kosovo Became Independent*, s. 35.

⁶ III HYSENI – Iris DURI – Mytaher HASKUKA, *Early Warning Report Kosovo*, No. 15, Oct.-Nov., 2006. Srov. http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADK243.pdf.

Závěrečná část je spíše shrnutím výsledků práce UNMIK v Kosovu a ani podkapitola evokující vlastní závěry nedává odpovědi na to, jakou cestou se bude Kosovo v nejbližší době ubírat.

Kniha je zajímavou sondou do vývoje Kosova od roku 2005 do roku 2008, a to z pohledu „západního guvernera“ nad Kosovem v tomto období. Zejména čtenář, který postrádá vstupní informace, ale nespokojí se s informacemi z masmédií, nalezne na stránkách této knihy poměrně dost informací o pozadí vztahů mezi mezinárodním společenstvím a institucemi provincie Kosova v letech před vyhlášením nezávislosti. Kniha je bohatá na popis role institucí, které se podílely na rekonstrukci v Kosovu, ať už měly v agendě ekonomické či politické záležitosti.

Škoda, že kniha mnohdy zůstává na pomezí publicistiky a analýzy. Více prostoru mohlo být věnováno např. analýze vnitřně silně decentralizované KLA, kdy po jejím rozpuštění bojovali mezi sebou o moc mladí a ambiciózní bývalí velitelé KLA. Založením rozdílných politických stran se naplno odhalil konflikt mezi Albánci. Jako další příklad absence hlubší analýzy lze uvést pochvalnou zmínku o hospodářském růstu v Kosovu v roce 2008. Nekopíroval však respektovaný 5% růst HDP spíše tehdejší úvěrovou bublinu na Západě těsně před jejím splasknutím?

Nepřehlédnutelným nedostatkem publikace je fakt, že autor straní kosovským Albáncům. Rücker považuje odpor Albánců v Kosovu za akt „odpovědi na srbskou agresi.“⁷ V souvislosti s nepokoji v letech 1998 a 1999 autor zmiňuje zabití členů rodiny Adema Jašariho v roce 1998 srbskou armádou jako i masakr proti albánským civilistům v Račaku v lednu 1999, ale opomíjí zmínky o albánských útocích proti Srbům a Albáncům kolaborujícím s Miloševičovým režimem. Jinde v textu pouze konstatuje přechod KLA do civilních Kosovských ochranných sborů.

Navzdory některým výše uvedeným nevýhodám knihy se jedná o podnětné čtení s důležitými fakty o roli mezinárodního společenství v Kosovu v letech 2005–2008.

Přemysl Rosůlek

---

⁷ Joachim RÜCKER, *Standards and Status. How Kosovo Became Independent*, s. 40.

Petr STEHLÍK, *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*, Brno, Masarykova univerzita 2013, Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, č. 415, 218 s. ISBN 978-80-210-6239-9; ISSN 1211-3034.

Celá plejáda článků, které se zhruba v posledním desetiletí objevily v odborném i publicistickém tisku z pera Petra Stehlíka, dávala tušit, že se na odbornou balkanistickou scénu dostává mladý historik s velkým potenciálem. Jeho studie, ať již šlo o práce z víceméně žhavé současnosti (např. o albánském školství v Makedonii) či představující názorovou krystalizaci charvátského národního myšlení v 19. století aj., výrazně tematicky obohacovaly soudobou českou balkanistickou produkci. Jeho historická spisba nakonec vyvrcholila v recenzované monografii, v níž si slavista Stehlík, působící na Ústavu slavistiky brněnské filozofické fakulty dal za úkol představit pojetí a obraz Bosny v pracích předních charvátských národních ideologů 19. století, počínaje představiteli ilyrismu, přes příslušníky tzv. původního či autentického jihoslovanství až k tvůrcům pravašské ideologie.

V brilantním úvodu své práce autor kromě představení svého tvůrčího záměru a vysvětlení některých klíčových pojmů pochopitelně uvádí zdroje, z nichž čerpal. Jako prameny mu slouží vesměs edice programových spisů hlavních protagonistů charvátského národního života té doby, také však korespondence koryfejí charvátské národní ideologie i dobové novinové články. Stehlík přitom obsáhl prakticky kompletní literaturu, která k tématu vyšla v Charvátsku, částečně pak také literaturu srbskou a i to málo, co bylo k věci vysloveno ve světových jazycích. V českém prostředí se mohl prakticky opřít pouze o několik dílčích studií Miroslava Šestáka a o monografii Ladislava Hladkého o bosenské otázce,¹ která však je primárně věnována jiné problematice.

Nutno přitom hned na úvod zdůraznit, že Stehlíkova práce, tak jak je pojata, tedy jako analyticko-syntetický opus, v němž jsou v historickém kontextu rozebrány, vyhodnoceny a srovnány všechny dobové charvátské koncepce týkající se jak Bosny, což je samozřejmě hlavní zájem autorovy práce, tak také charvátské národní ideologie jako takové, nemá obdobu ani na slovanském jihu. Její překlad by bezesporu vyvolal značný zájem tamní odborné veřejnosti. Novum práce spočívá také v tom, že autor dokáže do analýzy národních programů velice umně zakomponovat také dobová literární díla, v nichž nalézá programy té které generace charvátských politiků, resp. ideologů, přetavené do literární básnické či novelistické podoby a zasazené do bosenského prostředí. Autorovou nespornou předností je totiž také skutečnost, že kromě historického školení má za sebou také filologickou průpravu – je absolventem jak slavistických (charvátština, makedonština), tak anglistických studií. Literární díla i národní programy tak dokáže rozebírat s přehledem a znalostí literárněvědné teorie a na některých místech práce pak může velice fundovaně přiblížit i jazykovou stránku charvátského národního obrození.

Zkoumanou problematiku postavení Bosny v charvátských národně-integračních teoriích ilyrismu, původního jugoslavismu a původního pravašství zasazuje autor do širších souvislostí, které svým způsobem představují i jakousi velice přehlednou historii charvátských zemí konce 18. a 19. století. Stehlík pojednává velmi dobře

---

¹ Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005.

zvládnutou zkratkou o historicko-politických a ideových východiscích jím analyzovaných koncepcí – rozebírá tak stavovskou ideologii obrany autonomních práv tzv. Trojjediného království (a přibližuje také vznik tohoto pojmu), tradici charvátského renesančního a barokního slavismu, z něhož vlastně vycházeli ideologové ilyrismu, vysvětluje tradici „charvátského státního práva“, analyzuje také první programový spis charvátské politiky z pera hraběte Janka Draškoviće, který prakticky odstartoval celé ilyristické období. Svůj výklad končí okupací Bosny a Hercegoviny v roce 1878 a představením (výrazně nesouhlasného) postoje hlavních protagonistů své práce k ní. Tento přelom správně zdůvodňuje tím, že poté se bosenské římskokatolické obyvatelstvo, včetně části bosenských slovanských muslimů, začíná ztotožňovat s moderní charvátskou identitou, založenou na konfesní příslušnosti, již ovšem, jak Stehlík na několika místech velice zevrubně dokazuje, naprostá většina charvátských ideologů zkoumaného období jako rys národní identity odmítala.

Autorovy hlubší analýzy začínají rozborem názorů a základní ideologie charvátského ilyrského hnutí. Pojednává přitom také o praktických krocích představitelů charvátského politického života té doby zaměřených vůči Bosně a Hercegovině, zejména ve smyslu vymanění obou zemí, nebo alespoň jejich „charvátské části“, tzv. Tureckého Charvátska, z osmanského státního rámce. V rámci tohoto diskurzu velice pregnantně objasňuje např. vztah mezi „ideovým ilyrismem“ jakožto jakousi politickou nadstavbou hnutí, tedy upřímnou snahou ilyristů o jednotu jihoslovanskou, a „kroatismem“ – praktickou politikou ilyristů – směřující k povznesení státoprávního postavení charvátského národa. Rozbory cestopisů i literárních děl předních ilyristů pak přibližuje, jak se vyvíjel dobový charvátský náhled na sousední Bosnu. Zdůrazňuje přitom nejednotnost pohledu ilyristů na její příslušnost k historickým „charvátským zemím“, stejně jako dilema mezi chápáním islámu jakožto nepřátelského prvku a odvěké hrozby charvátskému státnímu území, a Slovanů muslimské víry jakožto potenciálních „jihoslovanských bratří“ či poturčených Charvátů. Plasticky přitom vykresluje, jak se tento pohled u některých významných představitelů ilyrského hnutí začíná obracet v sympatie nebo alespoň v neutrální postoj, vedený částečně i snahou slovanské muslimy „získat“.

Pro další tok textu je velice přínosné, že autor představuje i dobové srbské pohledy a teorie na etnické rozšíření Srbů a názory na Bosnu a její etnické složení, počínaje Dositejem Obradovićem a Vukem Karadžićem. Zásadní je zejména jeho analýza tzv. *Načertanija* Iliji Garašanina, spisku, jenž bývá dodnes považován za program tzv. velkosrbské myšlenky. Garašaninovo dílo zkoumá Stehlík v komparaci s jeho ideovým základem v podobě textu českého revolucionáře a slovanofila, později pak významného srbského vojenského představitele, Františka Alexandra Zacha. Význam *Načertanija* jakožto určujícího programu srbské politiky prakticky do první světové války bývá ovšem podle mého názoru přeceňován. Sama skutečnost, že text byl tiskem vydán až 60 let po jeho sepsání spíše ukazuje na to, že ve své době nebyl chápán jako příliš reálný. Ostatně i mnohé kroky dobové srbské politiky nesvědčí o tom, že by pro ni byl leitmotivem. Srbská politika té doby byla spíše uměním (ještě častěji však i neuměním) možného. Role Bosny, resp. jejího území a etnicity, ovšem každopádně začíná od poloviny 19. století v charvátské i srbské státní ideologii nabývat rozhodujícího vlivu, autor recenzované monografie proto Garašaninův spis příhodně představuje především v konfrontaci s pracemi dvou vůdčích představitelů charvát-

ského národního života druhé půle 19. století a tvůrců ideologie „jihoslovanismu“, katolických prelátů F. Račkého a J. J. Strossmayera.

Analýzám spisů, názorů a ideologie obou prelátů Stehlík podle našeho názoru naprosto oprávněně věnuje největší část svého opusu. Ukazuje přitom, že to byly zejména Račkého práce, které ideologii tzv. původního jihoslovanství formovaly. Představuje proto Račkého jako ideologa a hlavního pracovníka na poli národních teorií, zatímco roli Strossmayera vidí především jako reprezentanta těchto idejí. K pojetí Bosny u obou autorů přistupuje Petr Stehlík ze široka, zasazuje je do celkové koncepce jejich názorů, které ovšem v průběhu desetiletí doznávaly poměrně zásadních změn. V analýze myšlenkových postupů ideologů jihoslovanství přitom klade důraz i na snahy obou prelátů o sjednocení západní a východní církve, což podle nich bylo jedním z hlavních předpokladů pro sjednocení Jihoslovanů do jednoho národního celku. Právě tento aspekt práce obou mužů bývá v poslední době zásadním způsobem negativně zdůrazňován při hodnocení „upřímnosti“ jejich jihoslovanského přesvědčení ze strany národoveckých srbských badatelů, zejména pak Vasilije Dj. Krestiče, vůdčího srbského historika nejstarší generace.² Oba muži, zejména však Rački, jak Stehlík opakovaně zdůrazňuje, ovšem nebyli bezohlednými zastánci unie za každou cenu a nabádali k umírněnosti a náboženské toleranci. Důležitou roli při těchto úvahách sehrála také cyrilometodějská idea, kterou oba národní pracovníci využívali právě pro navázání užší spolupráce se Srby. Cyrilometodějské dědictví a jeho vliv v Charvátsku podle jejich ideologie, jak autor na několika místech zdůrazňuje, staví vlast obou protagonistů jihoslovanismu a jejich národ do role mostu mezi Západem a Východem.

V původním jihoslovanství zejména v podání Račkého, jak vyplývá ze Stehlíkovy analýzy, zaujímala hlavní místo právě myšlenka sblížení Srbů a Charvátů. Z tohoto pohledu pak Rački pohlížel také na roli Bosny. Na mnoha stránkách se proto autor zabývá vztahy obou ideologů k Srbsku, které zejména v období kolem rakousko-uherského vyrovnání ústily až do „velezrádných piklů“. Ukazuje přitom, že zejména v Račkého díle se jednoznačně projevuje, že by Rački nebyl proti „přenechání“ Bosny Srbsku, čímž autor monografie ostatně dokládá, že ideologové původního jihoslovanství upřednostňovali zájmy „Jihoslovanstva“ jako celku před zájmy úzce chorvatskými, což byl v té době zcela ojedinělý precedens, dodnes prakticky nedocenený.

V souvislosti s Bosnou autor také zevrubně rozebírá Račkého bogomilskou teorii, podle níž jsou bosenská slovanští muslimové potomky heretické bogomilské (dualistické) „bosenské církve“. Stehlík v této souvislosti seznamuje se současnými pohledy na tuto problematiku, jež Račkého teorie jak bogomilského základu „bosenské církve“, tak hromadné konverze domnělých bosenských bogomilů k islámu poměrně spolehlivě vyvracejí. Zároveň však důrazně upozorňuje na to, že Račkého „bogomilský mýtus“ se od přelomu 19. a 20. století podílel na formování svébytné národní identity bosenských muslimů, s tím, že se od 90. let 20. století stal „nedílnou součástí

---

² Srov. např. Vasilij Dj. KRESTIĆ, *Biskup Štrosmajer: Hrvat, Velikohrvat ili Jugosloven*, Jagodina, Gambit 2006.

ideového a argumentačního bosňáckých nacionalistů, kteří jej v nejrůznějších obměnách začleňují do svých pseudovědeckých výkladů bosenské historie“.³

Na mnoha stranách svého textu zobrazuje autor práce také vztah Račkého a Strossmayera k islámu a odtud i k slovanským muslimům, který se kritikou a odmítáním islámu tak důrazně odlišoval od následně analyzovaných postojů tvůrce pravašské ideologie Anta Starčeviče. Ten totiž právě v islamizovaném obyvatelstvu Bosny, zejména pak v jeho begovské části, viděl nejčistší výkvět charvátství. Zde je zapotřebí si uvědomit, že katolický prelát 19. století z podstaty svého přesvědčení ani jiný pohled mít nemohl, a nemá jej přes všechny vstřícné kroky zvěčnělého papeže Jana Pavla II. ani dnes. Je jen logické, že postoj obou prelátů k islámu se musel lišit od názorů některých předních představitelů charvátského politického života – a nemuseli to být pouze ideoví protivníci z tábora Anta Starčeviče – ale třeba i lidé ideově blízcí, jako byl Ivan Kukuljević Sakcinski. Samotné přesvědčení o nereformovatelnosti osmanské říše, jež oba protagonisté zastávali, se ostatně nakonec stejně ukázalo jako pravdivé – musel totiž přijít teprve islámský relativista Mustafa Kemal, aby na troskách říše vybudoval nový, ze základu reformovaný stát, v němž konfesní příslušnost nehrála roli. Přístup Račkého a Strossmayera vůči islámu a světu orientu označuje autor recenzované monografie v souladu s teorií „orientalismu“ Edwarda W. Saida za typicky evropocentrický, hájící prioritu „vyspělého Západu“ před „zostalým (muslimským) Východem“, zároveň však upozorňuje na to, že se oba autoři protíví politické hegemonii Západu nad Východem, což je naopak postoj, který se výrazně vymyká ze Saidem definovaného kolonialistického pojetí „orientalismu“. Tento postoj označuje Petr Stehlík jako projev specifičnosti „chorvátského orientalistického diskurzu“, způsobené hraničním postavením Chorvatska na pomezí obou kultur, které tak v pojetí nejen Račkého a Strossmayera tvořilo zároveň předhradí křesťanské Evropy vůči světu islámu, ale zároveň i most obě kultury spojující.

Závěrečných třicet stran práce věnuje autor vzniku charvátského pravašství a ideologii obou jeho hlavních představitelů – Eugena Kvaternika a Anta Starčeviče. Všimá si přitom rozdílů v pojetí národa u obou vrcholných pravašských představitelů, přičemž ukazuje Starčeviče jako teoretika, který ale nepovažoval za možné, aby jeho vize byly uskutečněny ještě za jeho života. Pojetí práva na Bosnu bylo v pravašské ideologii mimořádně zvýrazněné, Stehlík však velice příznačně ukazuje rozdíl ve vnímání Bosny, resp. bosenských muslimů a islámu vůbec u Kvaternika, které se i z důvodu jeho katolické zánícenosti příliš neodlišovalo od pojetí Račkého, zatímco u Starčeviče postupně krystalizovala myšlenka o charvátské vznešenosti a čistotě zejména muslimské bosenské šlechty a později dokonce i jakási idealizace islámu jako takového. Stehlík přitom oprávněně zdůrazňuje, že Starčević byl vlastně prvním ideologem na celém slovanském jihu, který z idealizovaného obrazu bosenských muslimů učinil důležitou komponentu svého učení. Svůj výklad pak autor spisu uzavírá tvrzením, že Starčevićovo pojetí charvátské národní příslušnosti bosenských muslimů představovalo nejvlivnější a nejdéle působící aspekt původní pravašské ideologie spjatý s Bosnou. Zásadní rozdíl mezi pojetím Starčevićovým a pojetím „jihoslovanistů“, zejména Račkého, vidí Stehlík v tom, že oba sice uznávali, že je Bosna součástí charvátského národního korpusu, nicméně zatímco Rački byl v rámci

---

³ Petr STEHLÍK, *Bosna v chorvátských národně-integračních ideologiích 19. století*, Brno 2013, s. 118.

ideologie jihoslovanského sblížení ochoten připustit, že není důležité, komu nakonec Bosna připadne (souběžně zdůrazňoval i její srbskou příslušnost, ovšem v jednom národě, neboť podle stoupenců jihoslovanismu tvořili Charváti a Srbové dvě „plemena“ téhož národa), Kvaternik a zejména Starčević pak jednoznačně prosazovali, že Bosna je charvátská, jakož ostatně i celé její obyvatelstvo (s výjimkou menšiny osmanských Turků, samozřejmě).

Stehlíkova práce tedy jednoznačně dokazuje, že Bosna zaujímala důležité místo ve všech charvátských národně integračních programech 19. století. Jeho opus systematicky vykládá, jak se měnil pohled na Bosnu a její příslušnost do charvátského státního korpusu i jak se vyvíjel samotný pohled charvátské společnosti 19. století na Bosnu: od odmítavě exoticko-orientalistického diskurzu přes neutrální pohled až k obdivu u A. Starčeviče. Popisuje také vývoj názorů na etnicitu obyvatelstva Bosny. Ve svém výkladu autor uvádí i jména dávno zapomenutá a rozebírá z hlediska recentní charvátské historiografie texty stojící na okraji jejího zájmu nebo dokonce za jeho okrajem a dovozuje přitom právě jejich dobovou důležitost jak pro vývoj charvátských názorů na otázku bosenskou, tak na otázku vývoje charvátské státnosti vůbec. Recenzovaná monografie svědčí o značné syntetické dovednosti autora, zároveň však i o jeho analytickém duchu a především pak o schopnosti velice jednoduše a srozumitelně argumentovat. Autor prostudoval evidentně tisíce stran textů jak politických či ideologických, tak cestopisných či literárních, z nichž dokázal vydělit pro svou práci to důležité a nejzásadnější, což bezesporu nebyla práce jednoduchá a vůbec už ne krátkodobá. Výsledek tohoto úsilí pak je bezesporu obdivuhodný a tvoří zásadní příspěvek k charvátským dějinám 19. století nejen v českém prostředí.

Václav Štěpánek

Ferenc BOROS, *A magyar-szlovák kérdés történeti kontextusban* (Maďarsko-slovenská otázka v historickém kontextu), Budapest, Hantken Kiadó 2011, 339 s. ISBN 978-963-87436-7-1.

Kořeny odlišného nazírání a interpretace klíčových bodů maďarských a slovenských dějin zejména 19. a 20. století jak v maďarském a slovenském společenském vědomí, tak v maďarské a slovenské historiografii spočívají v zásadních rozdílech společenského vědomí a v souvislosti s tím i politického myšlení, v pojmání a chápání maďarské otázky a slovenské otázky, a stejně tak pojmů jako společná minulost, vyrovnání, smíření, spolužití. Recenzovaná práce je dalším zajímavým příspěvkem k tomuto problému. Její autor Ferenc Boros je odborníkem na maďarsko-(česko)slovenské vztahy – studoval historii na Filozofické fakultě UK v Praze a jako spolupracovník maďarského ministerstva zahraničí zastával v letech 1969–1995 funkce velvyslanec-kého rady na maďarském velvyslanectví v Praze a v Bratislavě.

Autor ve své práci vychází z konstatování, že pro zkoumání maďarsko-slovenské otázky v její úplnosti je nezbytné vrátit se hluboko do minulosti; tomu odpovídá i členění práce. Její první část hodnotí ve třech kapitolách problém maďarsko-slovenského spolužití v době od příchodu Maďarů do Karpatské kotliny na konci 9. století

až do roku 1918, druhá, podstatná, analyzuje maďarsko-slovenskou otázku od roku 1918 až do současnosti. Autor zdůrazňuje, že spolužití tehdejších národů v rámci mnohonárodnostního uherského království bylo přibližně 800 let v podstatě nerušené a úspěšné. Proto podle jeho názoru není možno toto období označovat jako dobu tisíciletého maďarského útlaku. Nejpodstatnější výsledek tohoto spolužití pro slovenský lid podle autora spočívá v tom, že přežil a mohl se vyvinout jako moderní národ v rámci uherského království a v daném historickém období rozhodnout o svém bytí. Za velkou chybu maďarské politiky v revoluci 1848–1849 a po rakousko-uherském vyrovnání v období dualismu považuje, že nepostihla dostatečně váhu a rostoucí význam národnostní otázky; slovenská politická elita tehdy žádala uznání národní existence slovenského lidu a tomu odpovídající práva a jejich naplnění pokládala za podmínku smíření s maďarským národem, které se tak nemohlo uskutečnit, konstatuje Boros.

Převážnou část textu tvoří druhá část práce, chronologicky rozčleněná do šesti kapitol. První kapitola zahrnuje období bezprostředně po rozpadu rakousko-uherské monarchie, období Károlyiho vlády a Maďarské republiky rad. Autor poukazuje na to, že maďarská politická elita, stejně jako v roce 1848, promeškala možnost vytvořit předpoklady maďarsko-slovenského vyrovnání. Určující síly slovenské politiky se rozhodly pro rozchod s Maďary a pro spojení s Čechy. Boros pak podrobněji rozebírá české snahy vztahující se k začlenění Slovenska do československého státu i dopad vzniku Maďarské republiky rad a československé intervence proti ní na realizaci Benešovy politiky.

Opíraje se o své předchozí studie, autor se ve zvláštní kapitole podrobně věnuje mezinárodním okolnostem vzniku trianonské mírové smlouvy, stejně jako závažným důsledkům, které pro Maďarsko tato smlouva měla. Uvádí, že maďarské politické vedení budovalo svou politiku na tom, aby v dané příznivé chvíli uskutečnilo revizi vnucené mírové smlouvy alespoň v oblastech obývaných Maďary, přičemž uplatňovalo i iredentistické prostředky. Autor je přesvědčen, že mezi dvěma světovými válkami se nedalo mluvit o možnostech maďarsko-slovenského vyrovnání i proto, že Slováci se v rámci československého státu nemohli samostatně rozhodovat. Jejich snahy o dosažení autonomie Maďarsko z vlastního zájmu podporovalo a bylo v této otázce připraveno i ke spolupráci.

Autor zároveň vyzdvihuje, že spolužití s Čechy národní rozvoj Slováků ovlivňovalo pozitivně, i když jejich společenské postavení neodpovídalo jejich očekávání. Tato okolnost podle jeho názoru přispěla v situaci před druhou světovou válkou k rozpadu Československa a k vynucenému vyhlášení Slovenského státu. Současně Boros konstatuje, že meziválečné Československo mělo v podmínkách občanské demokracie pozitivní a povzbuzující vliv na demokraticky smýšlející veřejnost v Maďarsku i na Maďary žijící na Slovensku, třebaže ti kritizovali křivdy spjaté s jejich menšinovým postavením. Uvádí, že maďarská revizionistická politika příkoří vůči maďarské menšině vždy využívala pro svoje cíle, zatímco negativní dopad charakteru maďarského politického režimu a jeho politiky mohl posilňovat ocenění demokratického politického systému v Československu v očích jeho občanů.

Při zkoumání období druhé světové války a následujících let do roku 1948 autor uvádí, že třebaže byly Maďarsko a Slovensko formálně navzájem spojenci, jejich vztah byl spíše nepřátelský a neměl charakter sbližování ani spolupráce. Důsled-

kem specifických okolností došlo podle autora u obou těchto bývalých satelitů hitlevského Německa k odlišnému procesu vyrovnání se s odpovědností za účast ve válce. Slovensko se na základě antifašistického povstání v srpnu 1944, stejně jako diplomatické činnosti v čele s Edvardem Benešem v rámci obnoveného Československa dostalo do skupiny vítězů. V Maďarsku se naopak po neúspěšném pokusu o vystoupení z války dostal v říjnu 1944 k moci fašistický režim pod vedením Ference Szálasiho, který až do konce války setrval ve spojeneckém svazku s Německem. To všechno, jak autor konstatuje, do značné míry determinovalo další osud země. Maďarsko znovu ztratilo území, které získalo vídeňskými arbitrážemi a jako poražený stát se zodpovídalo na mírové konferenci v Paříži. Politické vedení obnoveného Československa připsalo Maďarům na Slovensku kolektivní odpovědnost za podíl na rozbití československého státu, a proto je zbavilo občanských práv a vyvodilo z toho další diskriminační konsekvence. Maďaři na Slovensku byli podle Borose potrestáni i za postoj maďarských orgánů vůči Slovákům, kteří po vídeňské arbitráži v listopadu 1938 zůstali na území připojeném k Maďarsku. To vše se stalo jednou ze základních příčin vyhocení vztahů mezi Maďarskem a Československem, resp. Slovenskem v prvních letech po skončení druhé světové války. Za takovýchto okolností, konstatuje Boros, byly v letech 1945–1948 předpoklady ke smíření a vyrovnání zcela mizivé. Bylo jasné, že mezi oběma státy už ani v budoucnu nemůže dojít k žádným územním změnám a po dalších čtyřicet let zůstala jen omezená možnost obhajoby menšinových práv.

Ferenc Boros se nevyhnul ani komparaci vztahu maďarské a slovenské společnosti ke společným klíčovým problémům 20. století. Dochází k závěru, že posuzování otázek maďarsko-slovenských vztahů, které se týkají těchto problémů, je značně diferencované. Závažné názorové rozdíly vidí především v otázkách hodnocení Trianonu, přesto však spatřuje možnosti pro existenci věcné diskuse a je přesvědčen, že nacionalistické pojmání této fatální záležitosti není převládající. Zároveň však uvádí, že pokud se týče hodnocení revizionistické politiky horthyovského Maďarska, je slovenské stanovisko striktně odsuzující a postrádá diferencovanější a komplexnější pohled. Domnívá se, že hodnocení a zkoumání maďarsko-slovenských vztahů v období před druhou světovou válkou a během ní intenzivně ovlivňuje nacionalistické křídlo slovenských historiků. Za diferencovanější považuje hodnocení let 1945–1948 z hlediska diskriminace maďarské menšiny na Slovensku, je však přesvědčen, že oprávněnost diskriminačního postoje vůči maďarské menšině na Slovensku se většina hodnocení snaží dokazovat nesrovnatelnými historickými analogiemi.

V páté kapitole analyzuje autor maďarsko-(česko)slovenské vztahy a styky v období socialismu, kdy oba státy jako součást socialistického bloku vedeného Sovětským svazem byly donuceny ke smíření na základě zásad internacionalismu a k úzké ekonomické, politické a kulturní spolupráci. Okolnosti povinného internacionalismu a omezené suverenity vylučovaly podle něj sice jakékoli otevřené pokusy o rozdmýchávání napětí, ale zároveň ani neumožnily zásadní objasnění negativního dědictví minulosti. Jako navzájem izolované se ukázaly i pokusy o reformování socialismu – v roce 1956 v Maďarsku a 1968 v Československu, třebaže na společenské úrovni se projevila vzájemná solidarita československého a maďarského obyvatelstva. Na základě osobních zkušeností ze své diplomatické kariéry se autor zaobírá poměry v Československu a maďarsko-československými vztahy v 70. a 80. letech.

Poslední kapitola zkoumá vzájemné vztahy a styky od společenských změn přelomu let 1989–1990 v obou státech až do současnosti. Autor konstatuje, že změna režimu způsobila zásadní transformaci také ve vztazích Maďarska a Československa, resp. Slovenska. Probíhající demokratické přeměny však zároveň vynesly na povrch i nedořešené otázky a křivdy minulosti, k čemuž podle autora přispěl i proces vytváření samostatné slovenské státnosti. Slovenská politika pak pocítovala problém v tom, že Maďarsko vidělo řešení trianonského traumatu v rozsáhlém řešení menšinových práv Maďarů na Slovensku a ve stále větším uplatňování ideje jednotného maďarského národa. Boros soudí, že vzájemné působení těchto procesů vytvářelo permanentní napětí v rámci jednotlivých vládních cyklů a poskytovalo dostatečné důvody a příležitosti k ostrým politickým polemikám, k vyvolávání napětí a atmosféry nedůvěry, jakož i k tomu, aby národnostní otázka byla v podmínkách plurality využívána ve vnitropolitickém soupeření k získávání výhod nad svým rivalem.

Závěrem autor uvádí, že společná maďarsko-slovenská minulost a s ní související národnostní otázka v rozhodující míře ovlivňovaly společenské vědomí v Maďarsku a na Slovensku a ovlivňují je i v době členství obou států v Evropské unii.

Eva Irmanová

Микола ХВИЛЬОВИЙ, *Вибрані твори*, упорядник Ростислав Мельників, Київ, Смолоскип 2011, 1038 s. ISBN 978-966-2164-09-1.

Výber z diela významného ukrajinského spisovateľa a lídra ukrajinského obrodzenia 20-ych rokov 20. storočia Mykoly Chvyľového (1893–1933) obsahuje jeho najvýznamnejšie básnické a prozaické diela a epistolárie, ktoré charakterizujú a politicky vysvetľujú búrlivú dobu ukrajinského literárno-kultúrneho obrodzenia počiatku minulého storočia.

V 30-stránkovom predhovore k tomuto vydaniu Rostyslav Meľnykov podáva stručný životopis a literárno-politický profil a význam jeho čiastočne rozporuplného diela, hľadajúceho cestu samostatného literárneho a spoločenského vývoja porevolučnej Ukrajiny, usilovne sa snažiacej vymaniť z moskevsko-boľševickej poroby a nájsť si vlastnú politickú suverenitu.

Ako veľa jeho krajanov ešte roku 1919 z vlastného presvedčenia vstupuje Mykola Chvyľovyj do komunistickej strany, vydáva poému *V dobe elektriny* a zbierku básni *Mladosť*. Po druhej zbierke *Symfónii na úsvite* sa k poézii viac nevrátil. Prvú poviedku *Život* a zbierky próz *Modré etudy* (1923) a *Jeseň* kritika vrele privítala a autora preslávili. Svojim impresionizmom a vplyvmi expresionizmu boli novátorské.

V diele M. Chvyľového bola zobrazená revolúcia roku 1917 na Ukrajine, ktorú boľševická Moskva zradila a počala obnovu ruského imperializmu (*Redaktor Kark, Na hluchej ceste, Modrý november* a i.).

Ako líder vtedajšieho literárneho diania na Ukrajine M. Chvyľovyj organizuje literárnu skupinu VAPLITE (Voľnú akadémiu proletárskej literatúry), do ktorej vošli najnadanejší ukrajinskí spisovatelia. Revue VAPLITE sa stalo tribúnou voľného slova. V jeho prvom čísle vyšiel ostro politicky angažovaný román *Valdšnepy* (Sluky), v ktorom spisovateľ vyjadril program suverenného obrodzenia Ukrajiny. Propagoval ho aj vo svojich pamfletoch, ktoré vyvolali celoukrajinskú diskusiu v rokoch 1925–1928 a vyšli aj osobitnou brožúrkou pod názvom *Kamo hriadeši?* (Kudy kráčaš). Chvyľovyj tu ostro odsúdil proletkultovskú masovosť kultúry, ignorujúcu kvalitu a propagujúcu zaostalú Prosvitu. Na radikálnu otázku „Európu alebo Prosvitu?“ spisovateľ rázne odvetil „Pre ume-

nie – iba Európa!“ V článkoch *Myšlienky proti prúdu* (1925–1926) ostro kritizoval krajanov za ich otrockú a psychologickú závislosť od Moskvy.

„Rusko – písal M. Chvyľovyj – je samostatný štát. Samostatný! Tak potom aj Ukrajina je samostatná!“ – V tomto duchu napísal neskoršie aj štúdiu *Ukrajina či Malorusko*, ktorá bola odrazu zabavená. Heslá Chvyľového „Preč od Moskvy!“, „Dajoš Európu!“ boli pôvodne zamerané proti proletkultovcom, ktorí tvrdili, že do Októbra kultúra bola buržoázna. Tieto lapidárne výzvy svojim jadrným vyjadrením a radikalizmom boli s nadšením prijaté celou Ukrajinou. Takto sa komunista Chvyľovyj stáva nacionalkomunistom. (Podľa neho v Juhoslávii vystúpil Broz-Tito a v Československu Dubček za „socializmus s ľudskou tvárou“.)

Za svoj protiruský postoj a zápas o samostatnú Ukrajinu bol M. Chvyľovyj Moskvou ostro kritizovaný. Proti nemu zaútočil sám Stalin. M. Chvyľovyj, aby nemusel ísť do Moskvy „na koberec“ a nezradil svoje zmýšľanie a priateľov, spáchal 13. mája 1933 samovraždu, ktorá sa stala symbolom najvyššieho sebaobetovania za osud Ukrajiny.

Odklon od impérikej Moskvy a orientáciu na kultúru Európy M. Chvyľovyje spoločne s literárnym kritikom M. Zerovom považoval za predpoklad uskutočnenia „aziatskej renesancie“, ktorú hodnotil ako „epochu európskeho obnovenia plus stále aktívne a radostné gréckorímske umenie“. Takto M. Chvyľovyj evolucionoval od nacionalkomunizmu do výrazného ukrajinského vlastenectva. Po jeho tragickej samovražde veľa jeho priateľov podľa rozkazu z Moskvy bolo likvidovaných. Podaktorí z nich zápasili podľa jeho programu v emigrácii (Jur. Bojko, M. Kostjuk, Jur. Lavrinenko, A. Ľubčenko a i.). Meno a idey M. Chvyľového sú stále živé a elektrizujú celú Ukrajinu.

Na konci knihy – Recepcie (s. 811–1015), sú články o M. Chvyľovom Aleksandra Doroškevyča (s. 811–819), Dmytra Doncova (s. 820–846), Jevhena Malaniuka (s. 847–854), Hryhorija Kostúka (s. 855–909). – Do autorov recepcií vošli: D. Doncov, Ol. Doroškevyč, H. Kostuk a Jevh. Malaniuk (s. 911–913). Dôkladné poznámky (s. 915–1008). V závere je Doporučená literatúra (s. 1009–1015) a Fotomateriály (s. 1019–1032). Knihu odporúčajú študentom, stredným a vysokým školám a masovým čitateľom.

Mikuláš Nevrlý

Mieczysław P. BODUSZYŃSKI, *Regime Change in the Yugoslav Successor States. Divergent Paths Toward a New Europe*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press 2010, 333 s. ISBN 978-0-8018-9429-9.

Knihou Mieczysława P. Boduszyńskiego, absolventa doktorského studia na univerzite v kalifornskom Berkeley, nyní ve službách amerického ministerstva zahraničí, je významným příspěvkem k dějinám nástupnických států bývalé Socialistické federativní republiky Jugoslávie (SFRJ) od 90. let minulého století do současnosti, protože na rozdíl od obrovského množství odborné literatury zaměřující se na válečné konflikty 90. let a jejich důsledky, se autor této knihy věnuje vnitřnímu vývoji nových suverénních států na jejich cestě od komunistického autoritativního režimu k postkomunistické demokratizaci. Boduszyńskiego studie, založená na rozsáhlém studiu archivních materiálů a odborné literatury, pojednává v osmi analytických a komparativních kapitolách o postkomunistické přechodové fázi čtyř postjugoslávských států – Slovinska, Chorvatska, Svazové republiky Jugoslávie (SRJ) a Makedonie. Autor ze svého rozboru vylučuje Bosnu a Hercegovinu, protože podle jeho názoru je složité hodnotit její cestu k demokracii, když její suverenitu omezoval mezinárodní protektorát; Kosovo a Černou Horu do svých úvah nezačleňuje proto, že získaly nezávislost teprve nedávno. Převážná část knihy se soustřeďuje na turbulentní 90. léta (sedm úvodních kapitol), kdy se sledované státy rozcházely ve svém vývoji a vzdalovaly se ve většině případů a v různé míře liberalizaci a demokratizaci společnosti. Prvním desetiletím nového tisíciletí se zabývá poslední sedmá kapitola, v níž autor dokládá, že se všechny nástupnické státy bývalé Jugoslávie začaly ve svých cílech opět sbližovat, vydaly se na cestu demokratizace a vyvíjejí velké úsilí, aby se začlenily do Evropské unie.

Rozdílný vývoj čtyř zkoumaných států v 90. letech 20. století vysvětluje autor stupněm jejich ekonomické životaschopnosti a ochotou či odporem k úsilí západních států přenést liberální

normy do balkánského regionu. Boduszyński rozděluje následnické země v 90. letech do čtyř kategorií – SRJ a Makedonii řadí mezi státy, jejichž špatná ekonomická úroveň spolu s nacionalistickou a populistickou politickou reprezentací vedla k neliberálním řešením a socioekonomickému úpadku; v Chorvatsku byla podle jeho rozborů ekonomická situace lepší a na politické scéně mezi sebou soupeřily o moc liberální a neliberální skupiny – ačkoli neliberální síly převažovaly, byly jejich nedemokratické tendence kontrolovány demokratickou opozicí; ve Slovinsku, jež na tom bylo hospodářsky nejlépe, disponovaly liberální strany dostatečnou silou podporovat prozápadní agendu.

Politická scéna ve SRJ, v Chorvatsku a Makedonii se začala měnit na konci 90. let, kdy kontinuální pobídky západních liberálních států, zejména sliby začlenit bývalé země SFRJ do Evropské unie a do NATO, přinesly úspěch v době, kdy neliberální politické strany ve SRJ, v Chorvatsku a Makedonii jednoznačně selhaly ve snaze zlepšit životní podmínky obyvatelstva. Nástup umírněných reformátorů vedl k zvýšenému vlivu západních mocností na Balkáně, jež se angažovaly v přípravě postjugoslávských zemí na vstup do Evropské unie, čímž zároveň napomáhaly jejich demokratizaci. Ačkoli se cíle všech čtyř vlád v první dekádě nového tisíciletí začaly sblížovat, existovalo mezi nimi mnoho rozdílů. Prvním balkánským státem, který dosáhl začlenění do euroatlantických struktur, bylo navzdory mnoha demokratickým nedostatkům, projevujícím se zejména v druhé postkomunistické dekádě, Slovinsko, jež vstoupilo v roce 2004 do Evropské unie a do Severoatlantické aliance. Chorvatsko se stalo věrohodným kandidátem EU v roce 2003, což pomohlo diskreditovat radikální populistické alternativy a posílit liberální síly. V Srbsku naproti tomu radikální populistické síly dominovaly i po roce 2000, nicméně „agresivní“ západní kampaň začala rozdělovat srbskou veřejnost a nakonec vedla k tomu, že Srbsko jako poslední ze čtyř zemí přistoupilo k negociačním jednáním v roce 2008, k čemuž přispěl i nástup rozhodně liberální a proevropské vlády v létě téhož roku. V Makedonii ohrožoval od roku 2001 demokratizaci a začleňování do evropských integračních struktur ozbrojený konflikt mezi albánskými separatisty a makedonskou vládou. Navzdory úsilí Západu, které pomohlo Makedonii získat v roce 2005 kandidátský status, zůstává členství v Evropské unii vzhledem k prohlubujícímu se etnickému rozdělení a zvyšující se chudobě zřejmě nedostižným přáním.

Studie Mieczysława P. Boduszyńskiego je velmi potřebným a inspirativním čtením, které zaplňuje mezeru v bádání o bývalých státech Jugoslávie důrazem na analýzu vnitřního vývoje nástupnických zemí v kontextu jejich transformačního postkomunistického vývoje od konce 90. let 20. století, o němž nebylo ještě mnoho napsáno. Autorovi se, dle mého soudu, podařilo zdařile balancovat na velmi tenkém ledu a vyvarovat se v argumentech ideologickým vlivům, i když je škoda, že poslednímu desetiletí vývoje západního Balkánu byla věnována jen jedna kapitola. Publikace je vybavena též množstvím přehledných srovnávacích tabulek, grafů, mapek, výtečným rejstříkem atd. Je napsána srozumitelným jazykem a i po formální stránce velmi dobře zpracována. Doporučuji ji všem, kteří se zajímají o současné dění na západním Balkáně.

Stanislav Tumis

Jens EBERT (ed.), *Polní pošta ze Stalingradu. Listopad 1942 – leden 1943*, Praha, Academia 2012, 336 s. ISBN 978-80-200-2122-9.

Německá rozhlasová stanice Deutschland Rundfunk vyzvala u příležitosti 60. výročí rozhodující bitvy druhé světové války své posluchače, aby pro potřeby cyklu „Polní pošta ze Stalingradu“ poskytl dosud nezveřejněné dopisy svých příbuzných, vojáků obklíčených ve městě na Volze. Kombinací toho nejzajímavějšího z takto získaného materiálu a dalších listů uložených ve volgogradském archivu a Archivu polní pošty Technické univerzity v Berlíně vznikla anotovaná kniha německého publicisty a historika Jense Eberta. Její první část tvoří edice dopisů odeslaných polní poštou ze Stalingradu od 1. listopadu 1942 do 23. ledna 1943, druhou jejich analýza doplněná kritickým rozbořem tzv. stalingradského mýtu, který se vzpomínkami a reflexí účastníků či pamětníků bitvy úzce souvisel.

Datované dopisy adresované většinou rodině či přátelům jsou opatřeny rokem narození a hodností pisatele, případně lapidární informací o jeho dalším osudu (typicky „zemřel v zajetí“, „padl“ či „pohřešován“). Listy jsou neopoznámkové a s ohledem na časté opakování informací

i krácené. Liší se nejen v závislosti na vzdělání, sociálním původu, světonázoru a hodnotě autora, ale i na druhu zbraně, u které dotyčný sloužil, či v tom, kde se jeho jednotka nacházela, zda ve stepi, obsazené vesnici či přímo v rozvalinách města. Kdo by čekal hlubší zamyšlení nad situací německé armády nebo alespoň obšírnější líčení bojů, bude zklamán: cenzura plní pošty normálně fungovala, o vývoji vojenské situace měli vojáci zakázáno psát a své udělala i autocenzura projevená snahou své nejbližší líčením vlastního strádání zbytečně nezatěžovat. Přesto ale čas od času někdo riziko obvinění z defetismu podstoupil a o válce se rozepsal více. Otřesnou realitu stalingradského kotle zejména dobře vystihují lékaři a zdravotníci. Většina z dopisů má nicméně osobní charakter, vojáci píšou o každodenních problémech, především o stravě a ubytování, jejichž úroveň se zhoršovala úměrně době strávené v obklíčení. Přestože jsou leckteré dopisy obsahově zajímavé a některé dokonce dojemné, jde tak přece jen o velmi jednotvárné čtení. A to i přesto, že z dopisů lze vytušit, že kromě jejich psaní vojáci nacházeli útěchu v myšlenkách na domov či rodinu, v náboženské víře a poměrně často také v důvěře ve velení armády a Adolfa Hitlera, což lze vykládat jako důsledek přesvědčení o vlastní neporazitelnosti, jež mělo brzy vzít za své.

Ebertova studie, tvořící druhou část publikace, se věnuje fenoménu druhého života stalingradské bitvy, který v řadě ohledů kopíruje vývoj německé reflexe druhé světové války. Na vytvoření stalingradského mýtu začala nacistická propaganda pracovat bezprostředně po definitivním zániku 6. armády. Z „dobrodružné cesty na východ“ v létě 1942 se stala na podzim téhož roku nejprve „velká zkouška“ a z ní pak, v únoru 1943, „hrdinský epos“, příběh mučedníků, kteří „zemřeli, aby mohlo Německo žít“. Ve své analýze Ebert mimo jiné upozorňuje, že brzy po válce se v obou částech rozděleného Německa začaly objevovat memoáry či přímo literární díla na toto téma. Přes řadu společných rysů (zejména úcta k utrpení vojáků, topos „zrazené armády“ a prezentace wehrmachtu jako apolitické instituce) se však v řadě aspektů i lišily. Zatímco na západě ještě v 60. letech přežíval mýtus stvořený nacistickou propagandou, v němž stalingradští vojáci vystupovali jako hrdinové (v podmínkách studené války přece SRN „rudé záplavě“ vzdorovala dál) a vina za stalingradskou tragédii i válku vůbec padala na hlavu jejich nadřízených či přímo Hitlera, v NDR nesl hlavní díl viny abstraktní „fašistický systém“. Ovšem i na východě vystupovali vojáci od Stalingradu jako hrdinové, ovšem spíše tragičtí, kteří v duchu rétoriky komunistických organizací jako Národní výbor Svobodné Německo a Svaz německých důstojníků, tvořených zajatými příslušníky wehrmachtu v SSSR, „prozírou“ a dají se na „správnou stranu“. Studii pak autor ukončil konstatováním, že ve srovnání s předchozími desetiletími již téma emoce nevzbuzuje: bitva je od přítomnosti oddělena „tlustou čarou“ a náleží již spíše do kategorie významné, ale vysloveně historické události.

Alexandr Brummer

Rok 1953 a Československo

Ve dnech 17.–18. dubna 2013 se ve spolupráci Jihočeského archivu v Českých Budějovicích a Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR) uskutečnila v Českých Budějovicích konference reflektující události československých dějin roku 1953. Tematická pestrost příspěvků ukázala, že tento rok byl v mnoha ohledech pro druhou polovinu 20. století zásadní. Zároveň bylo prokázáno, že vliv Sovětského svazu nejen v oblasti politiky, ale i církevního života, vězeňského systému, umění či dokonce dětské literatury byl na konci 40. a v 50. letech 20. století vskutku značný. Koneckonců „správnému“ formování naší „lidově demokratické“ země napomáhali četní sovětsí poradci.

Konference byla s ohledem na velké množství příspěvků rozdělena do dvou souběžně probíhajících bloků. Zazněla v nich vystoupení k dějinám Československa, mezinárodním souvislostem i k problematice speciálně zaměřené na jihočeský region. Přihlížím jen ke zlomku referátů, jejichž tematika ve větší míře vybízí k četným analogiím s děním v Sovětském svazu. Naš „věrný bratr“ na východě byl v tehdejší době pro naši zemi bezesporu v mnoha ohledech (ovšem s negativním příděchem) nedosažitelným vzorem.

Jednání bylo zahájeno čtyřmi hlavními referáty. Kamil Nedvědický (Ministerstvo vnitra ČR) ve svém příspěvku vymezil pojmy třídní justice a dělnická třída. Upozornil na fakt, že členové justice i dělnictva museli být stoprocentně loajální k režimu, a to i proto, že veškerá rozhodnutí justice podléhala bezvýhradně vůli KSČ. Proti dělníkům, kteří projeví jakékoli výhrady vůči režimu, byly zahájeny represe. Z toho vyplývá, že tato „vedoucí třída“ neměla ve skutečnosti žádný faktický vliv. Nedvědický zdůraznil, že justice rozhodně nerozhodovala rovnostářsky a objektivně. Jan Kalous (ÚSTR) a Jerguš Sivoš (ÚSTR) se věnovali silovým složkám státu, konkrétně událostem souvisejícím se zrušením ministerstva národní bezpečnosti a jeho začleněním do aparátu ministerstva vnitra. Nastínili s tím bezprostředně související nutné změny personální a rozsáhlou institucionální reorganizaci. Libor Svoboda (ÚSTR) se na závěr úvodního bloku zaměřil na činnost Státní bezpečnosti (StB) v jižních Čechách. Načrtnul formování jednotlivých center této instituce utvářejících se ve větších krajských městech. Upozornil zejména na některé čelné jihočeské představitele StB v Českých Budějovicích, např. krutostí proslulého Antonína Nového či Vladimíra Bouzka. Při zamyšlení nad chodem krajských centrál StB, jejichž hlavní činností bylo odhalování protistátních a protikomunistických aktivit, Svoboda upozornil na velkou míru fluktuace zaměstnanců, kteří se obvykle rekrutovali z těch nejnižších a poměrně nevzdělaných společenských vrstev, způsobenou do značné míry interními čistkami.

V rámci diskuse k hlavním referátům upozornil Petr Blažek (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – USD, ÚSTR) na absenci tématu retribučních procesů, k nimž je rovněž nutné pro vytvoření objektivního obrazu roku 1953 přihlížet. Jan Kalous (ÚSTR) připomněl další důležitý fakt, že s nástupem ministra vnitra Rudolfa Baráka

poklesla role sovětských poradců, neboť nový představitel ministerstva vnitra nepodléhal tolik jejich vlivu a neobracel se na ně v každé záležitosti – na rozdíl od svého předchůdce Karola Bacílka, jenž bez pokynu poradců nechtěl v ničem samostatně rozhodnout.

Na četné analogie s děním v SSSR narazily referáty týkající se problematiky pracovních táborů a vězeňství v Československu, zejména příspěvek Ondřeje Hladíka (Kabinet dokumentace a historie Vězeňské služby ČR) Rok 1953 a vrchol sovětizace vězeňství. Na typové rozdělení táborů, jejich vnitřní pravidla a podmínky, v nichž museli vězni přetrpět svůj trest, zaměřila svoji pozornost Alena Svepešová. Jan Rokoský (ÚSTR) se věnoval podmínkám, průběhu a výsledkům amnestie roku 1953, během níž byly z více než poloviny upřednostněni dělníci, ale jen v několika dílčích případech tzv. kulaci. Všechny tři příspěvky na sebe velmi dobře navazovaly a poskytly vcelku kompaktní obraz této citlivé problematiky.

Blok konference nazvaný Kultura, věda a sport přinesl řadu tematicky odlišných v mnohém však přínosných a inspirativních referátů. K nejzajímavějším nepochybně patřil příspěvek Jiřího Křesťana (Národní archiv) týkající se politika a historika Zdeňka Nejedlého. Připomeňme, že J. Křesťan je autorem rozsáhlé biografie této osobnosti. Ve svém vystoupení se soustředil na náhlou změnu Nejedlého politických postů během roku 1953. Označil Nejedlého za nepřiliš silného politického protivníka a v diskusi pak zdůraznil, jak velké a neustávající obavy měl Nejedlý, vědom si své nechvalné politické minulosti, ze zatčení. Připomenutí si jistě zaslouží vystoupení Marka Krejčího (občanské sdružení Centre for Slavic Art Studies Praha), které upozornilo na příkladu architektonických památek a nerealizovaných soutěžních návrhů na silný sovětský vliv na československé umění počátku 50. let 20. století. Krejčí mj. poukázal na monumentální a oslavné stavby této doby vždy doplněné výraznými sochařskými kompozicemi typickými pro tzv. stalinský styl. Tento způsob uměleckého vyjádření ovšem neodsoudil, označil jej za pečeť daného období, která dokresluje celospolečenský kolorit doby. Nelze pominout ani referát Jiřího Jindry (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), který v rámci svého vystoupení s názvem *ČSAV v roce 1953*, připomněl založení a původní strukturu této významné vědecké instituce, pro niž byla tehdy ovšem sovětská věda jediným vzorem a jež byla v područí vlády, tj. komunistické strany.

Zřejmě nejožehavějším, nicméně velmi známým tématem souvisejícím s rokem 1953 je měnová reforma. Této závažné problematice byl věnován celý další blok druhého dne konference. Rozdílná uchopení této problematiky poskytla vskutku barvitý obraz. Jednoznačně z něj pak vyplynulo, že situace ve společnosti byla v té době neskutečně napjatá a že z pohledu občanů nespravedlivá reforma vyvolala řadu stávek a demonstrací. Na to jasně poukázali ve svých referátech zejména Petr Blažek a Jakub Šlouf (Státní oblastní archiv Praha). Blažek kromě toho vylíčil okolnosti vzniku a průběh živelné demonstrace ve Vimperku, jejíž kořeny tkvěly v podniku Šumavan. Podotknul, že pouhých devět odsouzených, a to nejvýše na jeden rok, reflektovalo podstatné změny v zemi. Kdyby totiž shodná událost proběhla o rok dříve, byly by patrně uděleny tresty mnohem vyšší, nezřídka i dvacetileté. Jakub Šlouf svůj výklad situoval do Plzně, kde byla demonstrace zahájena ve strojírenských závodech V. I. Lenina. Referující upozornil na naprostou nepřipravenost a selhání bezpečnostních složek, což v důsledku způsobilo značné rozšíření těchto nepokojů. Šlouf zdů-

raznil, že moc komunistické strany byla ve skutečnosti křehká a v mnoha ohledech nestabilní. Oproti konkrétnímu Šloufovou vystoupení se o zcela odlišný pohled na peněžní reformu pokusil Ondřej Kolář (Collegium Artium o.s.). Jeho cílem bylo vysvětlit, jak hluboko do minulosti sahaly ideologické kořeny reformy. Dle jeho názoru je třeba reformu pojímat v rámci celku socialistické společnosti a jejích představ o přechodu k beztřídní společnosti; dále je třeba mít na paměti, že reforma souvisí s vizí vzniku nového člověka nezatíženého minulostí. Radikálnost reformy pak jasně poukazuje na ideologickou provázanost s utopisty a dalšími předchůdci Marxe a Engelse.

Souběžně probíhající blok byl určen regionální tematice v souvislosti s rokem 1953 a opět byl zaplněn mnoha zajímavými příspěvky. Je třeba konstatovat, že akce byla vcelku dobře zorganizována. Vzhledem k rozmanitosti, značnému počtu a ve většině případů také kvalitě příspěvků ji můžeme považovat za přínosnou. Odkryla a připomněla celou řadu podnětných témat vztahujících se k významnému mezníku našich dějin.

Lenka Vlčková Kryčerová

II. česko(slovensko)-polské historické bienále

Ve dnech 23. a 24. dubna 2013 se v prostorách pardubického zámku uskutečnilo druhé česko(slovensko)-polské historické bienále. Konferenci pořádal Historický ústav Akademie věd České republiky, Univerzita Pardubice, Východočeské muzeum a Sdružení historiků ČR. Hlavními organizátory a garanty byli Petr Vorel z pardubické univerzity a Jan Němeček z Historického ústavu Akademie věd ČR.

Předmětem setkání se staly *Milníky československo-polských vztahů ve XX. století*. Tematická struktura chronologicky řazených příspěvků byla proto koncipována tak, aby pokryla nejvýznamnější momenty společných dějin. Ke každému z nich se současně vyslovil jak zástupce české (a slovenské), tak polské strany; tento přístup umožnil nejen porovnat interpretaci obou historiografií, ale otevíral prostor diskusi.

První den byl cele věnován období mezi lety 1920 a 1945. Po úvodním slovu zahájili pracovní část bienále za polskou stranu Sławomir Nowinowski z Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego, za českou pak Aleš Binar z Univerzity obrany v Brně. Příspěvky obou historiků shodně interpretovaly rozhodnutí Konference velvyslanců v červenci 1920 o Těšínsku, Oravě a Spiši jako necitlivý zásah velmocí, který sice ukončil územní spor, znemožnil však navázání korektních vztahů. O tom svědčí události z konce 30. let. V souvislosti s československou krizí se znovu otevřel problém slovensko-polských hranic. Andrzej Essen z Instytutu Historii Uniwersytetu Pedagogicznego v Krakově a Pavol Matula z Katedry historie Pedagogické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě přednesli referáty na téma Slovensko-polský spor o Javorinu a Spiš v roce 1939. Tento konflikt byl pro charakter krátké etapy slovensko-polských vztahů určující. Ve svém důsledku pevněji připoutal slovenský stát k německému hegemonovi a nepřímou přispěl k tomu, že Slovensko vojensky podpořilo tažení proti Polsku. O tom, jak se po vypuknutí války změnil vztahy mezi Československem a Polskem, pojednali na téma Československo-polská (kon)federace 1940 Magdalena Hułas z varšavského Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk

a spoluorganizátor setkání Jan Němeček. Oba referující se soustředili na vybrané aspekty nakonec neúspěšného konfедераčního jednání a s nimi (přímo i nepřímo) spjatou problematiku.

Druhý den konference byl vyhrazen dějinám od skončení druhé světové války do současnosti. Na téma Zaolzí 1945, resp. na vybrané momenty vývoje regionu a na hlavní příčiny eskalace konfliktu mezi Československem a Polskem, referovali Krzysztof Nowak z Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego v Katovicích a Jiří Friedl z brněnské pobočky Historického ústavu Akademie věd ČR. Zvlášť bylo přítom upozorněno na dosud ne zcela doceněné skutečnosti. První bylo nevhodné chování československých vojáků vůči polské menšině na Těšínsku, druhou hodnocení situace varšavskou diplomacií. Polští politici se totiž cítili podvedeni. Dopředu počítali s možností, že Zaolzí bude připojeno k Polsku ihned po zakončení frontových bojů, což se nestalo. Pro detailnější poznání období komunistické diktatury lze pouze litovat, že nezazněl plánovaný příspěvek *Spolupráce polské a české opozice v době normalizace* od Petra Blažka z Ústavu pro studium totalitních režimů. Částečně tuto mezeru suplovala diskuse. Z ní vyplynulo, že resentimenty a averze mezi oběma státy, potažmo národy, zcela nevymizely. Pouze se přesunuly do polohy latentní rivality, která občas vyplouvala na povrch v kuloárních rozhovorech diplomatů a politiků. Bienále bylo zakončeno tématem Polsko-české mezistátní vztahy v době likvidace struktur sovětského bloku po roce 1989, ke kterému se vyjádřili za polskou stranu Anna Szczepańska z Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego a Tomáš Zahradníček z Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR za stranu českou. Zvláštní pozornost byla přítom věnována krátké etapě do rozpadu československé federace. Její zánik znamenal česko(slovensko)-polský poměr nejen personální obměnou, ale především rozšířením do té doby bipolárního vztahu na tripartitní.

Z přednesených příspěvků jasně vyplynulo, že pro česko(slovensko)-polské soužití bylo 20. století velmi problematickým a současně nevyrovnaným obdobím, které oscilovalo mezi póly, jimiž byly na straně jedné spolupráce, na straně druhé nepřátelství. Ony zásadní a časté změny je možno vysvětlit z části jako důsledek oboustranně nízkého povědomí o sousedním národu, zejména o jeho politických tradicích, cílech a prioritách. Dalším aspektem byla neznalost skutečné situace na nárokováných teritoriích. Právě územní pretenze, ne vždy šťastně a se znalostí věcí prezentované, byly totiž hlavním momentem při vyhocení vzájemných vztahů.

Všechny přednesené referáty byly koncipovány především jako přehledy výsledků a stavu dosavadního bádání a interpretace historiografie. Smyslem uvedeného přístupu bylo poukázat jednak na badatelský potenciál vybraných témat, jednak na možnosti směřování dalšího výzkumu. Veřejnosti a širší badatelské obci budou výsledky konference zpřístupněny formou samostatného sborníku, jehož vydání se plánuje na konec roku 2013.

Aleš Binar

Interdisciplinární konference o Bosně a Hercegovině na FHS UK

V pátek 24. května 2013 se na půdě Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy (FHS UK) v pražských Jinonicích konala konference *Vědecké diskurzy Balkánu se zaměřením na problematiku Bosny a Hercegoviny*. Šlo o odborné setkání interdisciplinárního charakteru, celkově však převažovaly příspěvky, spadající v širším slova smyslu do škatulky sociální a kulturní antropologie.

Třináct z celkem sedmnácti přednesených referátů se teritoriálně zaměřovalo na bosenskohercegovskou problematiku. Zazněly také dva příspěvky obecnějšího, „celobalkánského“ charakteru a dvě vystoupení, věnovaná výzkumu krajanských komunit v Banátu. Úvodní referát Miroslava Kouby (Filozofická fakulta Univerzity Pardubice) načrtl hned několik témat, souvisejících s dezintegračními („balkanizačními“) procesy, probíhajícími v bývalé Jugoslávii od počátku 90. let. Poukázal mj. na oživení národně emancipačních snah, neostré hranice mezi národní, konfesní a regionální identitou nebo napětí mezi širšími globalizačními procesy a fragmentací na místní úrovni. Svou pozornost pak věnoval sociálním sítím (facebook) jako soudobé platformě pro artikulaci kolektivních aspirací obyvatel jihovýchodní Evropy. Krasimira Marholeva (FHS UK) přiblížila názory novináře Vladimíra Síse (1889–1958) na politické poměry na Balkáně v předvečer první světové války. František Šístek (Historický ústav AV ČR, Fakulta sociálních věd UK) interpretoval esejistické dílo sarajevského urbanisty Raymonda Rehnicera (1942–1998), sepsané převážně během autorova pražského exilu. Zaměřil se především na Rehnicerovy názory na příčiny války v Bosně a Hercegovině, vnímání protikladů mezi údajně násilnými horaly a tolerantním městským obyvatelstvem, autorovu konceptualizaci střední Evropy a židovskou identitu ve specifických podmínkách války v bývalé Jugoslávii. Jaroslav Klepal (FHS UK) představil v referátu, nazvaném *Policejní kordony, sebevraždy, slzy: uskutečňování posttraumatické stresové poruchy u válečných veteránů v Bosně a Hercegovině* část výsledků svého dlouhodobého terénního výzkumu, věnovaného problematice válečných veteránů, jejich traumat i obtížných snah o přístup k odpovídající zdravotní péči. Příspěvek doprovodil také sugestivní filmovou ukázkou. Jasmina Žarković (Filozofická fakulta UK) otevřela v referátu o střetu bosenských identit celou řadu otázek, od neotradicionalismu a šíření vnějších znaků religiozity, přes nedostatečné ztotožnění s bosenskohercegovskou státností až po etnizaci jazykové identity a formování samostatných jihoslovanských jazyků z předchozí srbochorvatštiny. Referát Adina Ljuci (Národní technická knihovna Praha) *Země fezů* se vracel do doby „dlouhého 19. století“ i k tematice česko-bosenských vztahů. Připomněl, že fez jako oblíbená pokrývka hlavy bosenskohercegovských mužů všech čtyř konfesí představoval klíčovou složku osobní a kolektivní identity, které čeští autoři před rokem 1918 ve svých textech oprávněně věnovali značnou pozornost. Zároveň šlo o významný obchodní artikl – většina fezů pocházela po řadu desetiletí právě z českých zemí, zejména ze Strakonice. Ondřej Daniel (Centrum pro studium populární kultury Praha) se v příspěvku *Fotbalová válka: příklad Mostaru* zaměřil na problematiku identifikace fanoušků s fotbalovými kluby, která má v Bosně a Hercegovině i v širším prostoru bývalé Jugoslávie zpravidla silnou politickou nebo přímo nacionalistickou dimenzi. Fotbalové subkultury, jež se do značné míry rekrutují z mladých frustrovaných mužů,

tak často představují semeniště extrémistických myšlenek, které se periodicky projeví výbuchy pouličního násilí.

Po polední přestávce následovaly krátké etnografické filmy. Michal Pavlásek natočil v roce 2012 v srbském Banátu dokument o životě české menšiny, v němž se mj. věnoval opomíjenému tématu koexistence českých krajanů s místními Němci. Ivana a Boris Skenderijovi pak v roce 2007 zaznamenali průběh chorvatské svatby v Bosně. V rámci odpoledního bloku pronesla první referát právě Ivana Skenderija (FHS UK), která se zaměřila na klíčový rituál srbského pravoslavného obyvatelstva – slavu (krsna slava), tj. svátek rodinného patrona. Tento obřad, kterým se navenek manifestuje a znovupotvrzuje individuální a kolektivní identita, získal v bosenskosrbské společnosti po rozpadu Jugoslávie znovu na významu. Zuzana Kolouchová (FHS UK) se na základě výzkumu, uskutečněného v letošním roce poblíž Banja Luky, soustředila na průběh pravoslavných Velikonoc, jež patří k hlavním křesťanským svátkům, zároveň však mají i velkou společenskou roli. Michal Pavlásek (Etnologický ústav AV, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity Brno) poté kriticky zhodnotil dosavadní oborový diskurs o krajanech v české etnologii, který podle něj zpravidla „vychází z metodologického nacionalismu“ a často přitom přehlíží prožívanou sociální realitu, jak ji vnímají a interpretují příslušníci samotných zkoumaných komunit. Metodologickým i praktickým otázkám, tentokrát spíše na základě vlastních zkušeností v terénu, konkrétně v rumunském Banátu, se věnoval Lukáš Hanus (Západočeská univerzita Plzeň). Poukázal mj. na faktickou nemožnost zachovat v praxi ideál objektivitu a neangažovanosti badatele, který se během svého pobytu stává postupně součástí místní společnosti. Nechuť badatele zapojit se do vnitřních vztahů dané společnosti a participovat na některých aktivitách (např. pašování) může v konečném důsledku způsobit uzavření místních obyvatel a faktické znemožnění dalšího výzkumu. Do meziválečné doby se ve svém příspěvku, věnovaném konstrukci obrazu „Bosňáků“ za první československé republiky, vrátila Mirjam Moravcová (FHS UK). Skupinu migrantů, žijících se sezónním prodejem, kterou české obyvatelstvo všeobecně označovalo tímto termínem, ve skutečnosti tvořili svým původem heterogenní jednotlivci, pocházející nejen z Bosny, nýbrž i z jiných západních krajů tehdejší Jugoslávie. Podle M. Moravcové byla konkrétní reflexe „Bosňáků“ do značné míry určena sociálním statutem pozorovatelů z řad českého etnika a každá vrstva si s nimi spojovala jiné, specifické významy. Dana Bittnerová (FHS UK) se ve svém příspěvku, vycházejícím také z výzkumu Lindy Šerfové Sviantkové (FHS UK), jež na konferenci nebyla osobně přítomna, zaměřila na reflexe vlastní společenské pozice mezi migranty z Bosny a Hercegoviny, žijícími v ČR. Výzkum, uskutečněný v roce 2006, mj. potvrdil vysokou míru mezietnické tolerance v rámci krajanských sociálních sítí v ČR, což značně kontrastuje se situací v jejich vlasti, kde mezi příslušníky všech tří hlavních národů nadále přetrvávají značné bariéry. Ondřej Žíla (FF UK) se v dalším referátu věnoval procesu repatriace v Bosně a Hercegovině po uzavření daytonského míru v roce 1995. Poukázal mj. na skutečnost, že ideál hromadného návratu uprchlíků a znovuvybudování etnické promíšenosti, charakteristické pro Bosnu a Hercegovinu před rozpadem Jugoslávie, se mezinárodnímu společenství v praxi ani takřka po dvou desetiletích od konce války nedaří naplňovat. Analyzoval přitom více příčin slabé návratnosti utečenců a zpochybnil i některé údaje o počtech úspěšných navrátilců poukazem na rozdíl mezi prostým předáním klíčů

k původní nemovitosti a trvalým fyzickým návratem. Tématem jídla a stravování se na základě výzkumu post-genocidní komunity ve Srebrenici zabývala Markéta Slavková (FHS UK) v příspěvku *Vaření a stolování za časů války a míru: proměny kontextů a modů produkce, přípravy a konzumace jídla ve Srebrenici*. Soustředila se především na metodologická a teoretická východiska, s jejichž pomocí se snaží zvolenou tematiku uchopit. V závěru zazněly dva referáty, věnované především hudbě. Aida Mujačić (FF UK) přiblížila přítomnému publiku sevdalinku, typickou bosensohercegovskou písňovou formu, a to nejen za pomoci odborného muzikologického výkladu, nýbrž i názorně – vlastní pěveckou interpretací. Alena Libánská (FHS UK) se poté na základě analýzy působení několika českých kapel, hrajících balkánskou hudbu, pokoušela charakterizovat tento hudební styl, jenž v našem prostředí představuje poměrně čerstvý kulturní transfer. Zatímco „balkanismu“ v literatuře, vědeckém diskursu či ve filmu byla od počátku 90. let věnována již poměrně obsáhlá odborná produkce, hudbě, aspirující na označení „balkánská“, se navzdory jejímu markantnímu šíření a popularitě dosud dostalo jen minimální pozornosti.

Po skončení odborné části konference následovaly bohaté kulturní aktivity. V centrální hale budovy Univerzity Karlovy v Jinonicích proběhla vernisáž dvou cyklů fotografií, pořízených během terénních výzkumů (Markéta Slavková: *Slzy, pot a prach Srebrenice* a Boris, Siniša a Ivana Skenderija: „*Samo jedna Bosna*“ – *festivity v Bosně*). Následovalo autorské čtení bosenského spisovatele Saši Skenderiji, který se do Prahy dostal v 90. letech jako uprchlík a po několikaletém pobytu v USA se nedávno znovu usadil v ČR. Závěrečné referáty, věnované balkánské hudbě, provozované v českém prostředí, vhodně doplnila vystoupení skupin Džezvica a FES, které doprovázely bohatý raut, složený pochopitelně ze samých bosenských specialit. Nakonec došlo i na tanec.

Písemné verze přednesených příspěvků se objeví v příslušném sborníku. A nejen to. Organizátoři z FHS UK by touto konferencí rádi zahájili novou tradici. Další interdisciplinární setkání, věnované Bosně a Hercegovině, by se snad mohlo konat již příští rok. Je v každém případě potěšující, že se vedle výzkumu Bulharska v posledních letech studenti antropologie z FHS UK začínají zaměřovat také na další jihoslovanský stát, navíc právě na tu zemi, s níž české země pojily četné svazky již v rámci našeho společného státního celku – habsburské monarchie. Letošní konference názorně ukázala, že Bosnou a Hercegovinou se v českých zemích v té či oné míře zabývá poměrně velký počet zájemců z řad studentů i odborníků institucionálně již ukotvených. Povzbudivým a slibným zjištěním, které setkání přineslo, je jistě fakt, že Bosnu a Hercegovinu, potažmo širší balkánský prostor, seriózně zkoumají i příslušníci nejmladší, do „akademického provozu“ právě nastupující generace navzdory skutečnosti, že tato oblast na rozdíl od bouřlivějších a mediálně atraktivnějších 90. let není již v našem prostředí momentálně považována za příliš „aktuální“ ani „perspektivní“.

František Šístek

Promýšlet Evropu dvacátého století podruhé

Ve dnech 10. a 11. dubna 2013 proběhl v Brně již druhý ročník konference *Promýšlet Evropu dvacátého století* s podtitulem *Proměny hranic*. Jednalo se o dvoudenní mezinárodní setkání doktoradských studentů a mladých vědeckých pracovníků zabývajících se evropskými dějinami dvacátého století.

Konference se konala v prostorách velkého zasedacího sálu Krajského úřadu Jihomoravského kraje a byla organizována Historickým ústavem Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (HÚ FF MU) ve spolupráci s občanským sdružením *Historia Europeana*, Maticí moravskou, Filozofickou fakultou MU a Jihomoravským krajem. Hlavním tématem konference byly proměny hranic, a to nejenom ve smyslu změn hranic mezi státy či rozsáhlejšími celky v geopolitické či mezinárodní rovině, ale také proměny hranic na sociálně-hospodářské nebo kulturní úrovni. Cílem příspěvků mělo být postižení proměn hranic v Evropě ve smyslu jejich vzniku, zániku, posouvání, překonávání atd. To vše v mezinárodním rozměru a mezinárodních souvislostech. Výstupem z konference bude, stejně jako v minulém roce, kolektivní monografie, v níž budou publikovány vybrané příspěvky v českém a anglickém jazyce. Během dvou dnů jednání vystoupilo celkem 24 referujících, z nichž 17 přijelo z různých univerzit v České republice, dále se zúčastnili také mladí badatelé ze Slovenska, Polska, Chorvatska a Bosny a Hercegoviny. Oficiálními jazyky konference byly čeština a angličtina.

Akci zahájil vedoucí HÚ FF MU v Brně prof. Jiří Malíř, CSc., který vyjádřil potěšení, že se studentům podařilo zorganizovat již druhý ročník mezinárodní konference. Zároveň upozornil, že je třeba dbát především na kvalitu publikovaných příspěvků v připravovaném sborníku. Dále se úvodního slova ujal náměstek hejtmana Jihomoravského kraje Mgr. Václav Božek, CSc., který nad konferencí převzal záštitu. Ve svém zajímavém projevu zdůraznil, že nejsou jen hranice vnější, ale také hranice v každém z nás. Za pořádající občanské sdružení *Historia Europeana*, jehož členy jsou zejména studenti doktorského studia obecných dějin na HÚ FF MU a další příznivci moderních dějin, krátce promluvil jeho místopředseda Mgr. Jaroslav Kadlec. Zahajovací referát, který posluchače širěji uvedl do problematiky proměn hranic v Evropě, přednesl poté doc. Vladimír Goněk, DrSc., z HÚ FF MU.

Samotný program konference byl rozdělen do několika tematicky sevřených bloků. Oproti loňskému ročníku, kdy jednání probíhala paralelně ve dvou sekcích v průběhu jediného dne, zvolili letos organizátoři formát dvoudenní konference. Jednání tak mohla probíhat pouze v jednom sále a příspěvky se nepřekrývaly, což oceni- lo zejména publikum. Cestu na Krajský úřad Jihomoravského kraje si našli zejména studenti a někteří vyučující z HÚ FF MU, ale také zájemci z řad odborné i laické veřejnosti. Celkově se za oba dva dny jednalo asi o šedesát návštěvníků konference.

Po zahajovacích proslovech a úvodním referátě byl otevřen první jednací blok konference, který byl zaměřen na *Utváření hranic ve střední a východní Evropě*. Příspěvky byly věnovány zejména problematice utváření hranic ve východní Evropě a tematice odsunu národnostních menšin po druhé světové válce. Po přestávce byly představeny referáty, které spojovala problematika polských hranic, zejména v období po první světové válce.

První den konference uzavíral blok nazvaný *Na periferii, aneb kde leží hranice Evropy*. Zde zazněl např. příspěvek věnovaný vzniku moderního Turecka, ale také vystoupení o tzv. východním partnerství. Další příspěvky se fenoménu hranic věnovaly z poněkud abstraktnějších pozic, jeden z nich na příkladu Norska pojednal o hranicích norské identity.

Dopoledne 11. dubna se referující věnovali tématům, která zastřešoval společný název *Hranicí rozdělení i spojení*. Bohatá diskuze následovala zejména po příspěvku o vídeňských Čechách, kteří uprchli za hranice v období normalizace. Někteří z aktérů těchto událostí či jejich potomci byli totiž osobně přítomní v sále.

Celý odpolední blok jednání byl věnován hranicím v jihovýchodní Evropě. Na toto téma se sešlo značné množství příspěvků a o jejich tématech mnohé napovídal i název celé sekce – *Hranice jihovýchodní Evropy: imaginární a skutečné*. Jednotlivé příspěvky se věnovaly nejen utváření politických a geografických hranic bývalé Jugoslávie, ať už po první či po druhé světové válce, ale např. také fenoménu tzv. imaginárních hranic, které si určitým způsobem dodnes vytváří každý z národů bývalé Jugoslávie. Také po tomto bloku následovala živá diskuze, zejména o příslušnosti Slovinska ke střední Evropě a o rozdílných názorech na vymezení pojmu „střední Evropa“.

Závěrečného slova se po skončení konferenčních jednání ujala předsedkyně občanského sdružení *Historia Europeana* Mgr. Lenka Pokorná Korytarová. Všem referujícím poděkovala za účast, organizátorům za čas a úsilí, které věnovali přípravě a průběhu konference, a vyjádřila přání, aby se napřesrok konal i třetí ročník této akce, která si díky dobré organizaci a stále rostoucí odborné úrovni příspěvků začíná získávat dobré jméno nejen v ČR, ale i v zahraničí.

Jana Hrabcová

Společenské a odborné připomenutí 1150. výročí příchodu cyrilometodějské misie na Velkou Moravu

Cyrilometodějství patří k našim nejdéle udržovaným duchovním a současně i národním tradicím, přestože bylo recipováno v průběhu staletí s různou intenzitou. Jako na projekční plátno promítaly do této tradice v jednotlivých historických epochách své představy různé náboženské i ideové směry, přičemž zvláště intenzivně k tomu docházelo v 19. a 20. století, kdy cyrilometodějská tradice prožívala svůj největší rozmach. Tato tradice v sobě vždy obsahovala a dodnes obsahuje přesažené prostory, které nejsou pouze duchovního a náboženského rázu, ale souvisí také s našimi státními, kulturními, politickými a právními dějinami i obecně s fenoménem vzdělávání a školství. Současně cyrilometodějská tradice vytváří i jistý symbolický most, který se sklenul v duchovních i společenských kontaktech mezi evropským Východem a Západem.

Mnohovrstevnatost cyrilometodějského příběhu se promítla i do široké škály akcí, které byly pořádány v roce 2013 v rámci připomínky 1150. výročí příchodu cyrilometodějské christianizační misie na Velkou Moravu. Přípravy na cyrilometoděj-

ské jubileum byly zahájeny fakticky již v květnu 2012 v Římě. V České republice začaly oslavy v den státního svátku Dne slovanských věrozvěstů na Velehradě 5. července 2012 a pokračovaly „Setkáním kultur“ v Mikulčicích 24.–26. května 2013, které bylo organizováno zejména pravoslavnou církví, protože v ní je památka věrozvěstů připomínána 24. května. Slavnostní bohoslužbu celebroidal při této příležitosti konstantinopolský patriarcha Bartoloměj, jedna z nejvýraznějších osobností současné ortodoxie. Oficiální připomínka letošního cyrilometodějského výročí pak vyvrcholila za účasti vysokých státních a církevních činitelů na Velehradě ve dnech 4.–5. července 2013 v rámci státního svátku ČR již tradičním národním projektem „Dny lidí dobré vůle“. Hlavní mši u příležitosti cyrilometodějského svátku sloužil papežský legát, záhřebský arcibiskup, kardinál Josip Bozanić. Součástí oslav bylo také uvedení čtyřdílného seriálu *Cyril a Metoděj – apoštolové Slovanů* v České televizi, který vznikl pod režijním vedením Petra Nikolaeva.

Vzhledem k potencionálu, který skýtá badatelská reflexe cyrilometodějství, našly oslavy i svůj podstatný odborný výraz. Těžiště spočívalo především v uspořádání dvou velkých mezinárodních konferencí. První z nich, nazvaná *Cyrlometodějská misie a Evropa – 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*, se zaměřila na zmapování období, bezprostředně souvisejícím s přímým průběhem a dopady christianizační misie na Velkou Moravu, přes počátky úcty k oběma světcům po genezi jejich kultu v době středověku a baroka až na práh 19. století. Pořadatelsky a organizačně se hlavní měrou na konferenci, která se konala ve dnech 13.–17. května na Velehradě ve Slovanském sále, podílel Archeologický ústav AV ČR v Brně. V úvodu vystoupili jak zástupci pořádající Akademie věd ČR (předseda Jiří Drahoš a Pavel Kouřil, ředitel Archeologického ústavu AV ČR Brno), tak i zástupci institucí, které nad oslavami převzaly záštitu (předsedkyně Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR Miroslava Němcová a hejtman Zlínského kraje Stanislav Mišák). Slavnostní úvodní přednášku proslovil význačný český byzantolog Vladimír Vavřínek. Následné konferenční jednání bylo pak rozděleno na tři tematické okruhy, které byly vzájemně chronologicky provázány: Předpoklady, Bratři ze Soluně a Paměť. Odborníci z nejruznějších oborů (mj. archeologové, historici, filologové, kulturologové) zde představili nejnovější výsledky svých dlouholetých výzkumů a v syntetizující podobě seznamovali účastníky konference s aktuálním stavem poznání. Konference však nenabídla jen sumarizující přehledy, ale i příspěvky, vycházející z analýzy výsledků nových archeologickými nálezů, a mnohé inovativní interpretace.

Ve dnech 3.–6. června 2013 se v Praze ve Vlasteneckém sále Karolina konala další vědecká konference, nazvaná *Cyrlometodějská tradice v 19. a 20. století: období rozkvětu i snah o umlčení*, zaměřená na zkoumání příběhu jejich druhého života ve formě kultu a tradice v moderní době. Hlavním organizátorem byla Filozofická fakulta UK v Praze ve spolupráci s Historickým ústavem AV ČR. Konference zahájil slavnostní večer ve Velké aule pražského Karolina, jehož se mj. zúčastnili pražský arcibiskup Dominik Duka, první náměstek ministra školství Jiří Nantl či rektor Univerzity Karlovy Václav Hampl.

Jednání konference přispělo k rozšíření poznatků o fenoménu cyrilometodějské paměti v období moderní doby, například z hlediska jejího významu při formování národní identity nejen v českých zemích, ale také na Slovensku či v Bulharsku. Centrem pozornosti byly také proměny obrazu slovanských věrozvěstů v době komunistického

režimu, pokusy o dezinterpretaci jejich působení a odkazu a mj. i vliv této tradice na utváření protikomunistické rezistence. Tematizována byla také problematika projevů zbožnosti v různých konfesních milieue – katolickém, pravoslavném i evangelickém. Fenomén úcty k soluňským bratřím byl v rámci konferenčního jednání zkoumán rovněž z hlediska odrazu ve výtvarném umění, literatuře a lidových tradicích. Celkově nabídla konference velice pestrý obraz o významu a podobách cyrilometodějské tradice, stejně tak jako o jejích dobově podmíněných ideových a národních konstruktech za posledních zhruba sto padesát let. Konference jednoznačně ukázala možnosti dalšího bádání, širokou paletu obsahových i metodologických přístupů k jejímu zkoumání i prostory k mezioborové spolupráci.

Kromě pořádání konference se pražská filozofická fakulta významně odborně angažovala v propagování odkazu Cyrila a Metoděje v dalším projektu s názvem „Evropská kulturní stezka“. V rámci této celoevropské kulturní aktivity, propojující jednotlivé země, kde se Cyril a Konstantin pohybovali, jsou naplánovány v blízké budoucnosti i další akce, např. různé výstavy, veřejné přednášky, workshopy či vysokoškolské semináře.

Kult obou soluňských bratří je rozšířen v řadě evropských zemí, především na Balkáně. I z tohoto důvodu měly oslavy i mezinárodní charakter. Velmi silně je odkaz slovanských věrozvěstů reflektován v Bulharsku. To se projevilo např. v květnu 2013, kdy se v Brně uskutečnila *IV. mezinárodní česko-jihoslovanská konference* zaměřená na výuku jihoslovanských jazyků v České republice a dalších zemích střední a jihovýchodní Evropy. Konferenci uspořádal Ústav slavistiky filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně ve spolupráci s místním občanským sdružením Porta Balkanica. I tato akce byla věnována 1150. výročí příchodu cyrilometodějské misie na Velkou Moravu. Nad konferencí převzala záštitu viceprezidentka Bulharska Margarita Popovová, která v první den jednání Brno i osobně navštívila. (Ústav slavistiky Filozofické fakulty MU završí cyrilometodějský rok začátkem listopadu 2013 organizací mezinárodního kolokvia s názvem *Cyrilometodějská misie – tradice a současnost v slovanském světě*.) Několik odborných seminářů věnovaných cyrilometodějskému výročí se uskutečnilo v roce 2013 i na parlamentní půdě, a to jak v Poslanecké sněmovně, tak i v Senátu.

K hlavním vědecko-odborným událostem patřily vedle konferencí rovněž výstavy. Jedna z největších byla pod názvem *Cyril a Metoděj: doba, život, dílo* instalována od března do září 2013 v prostorách Moravského zemského muzea v Brně s tím, že poté bude prezentována také v Praze. Jejím cílem bylo představit obecně kulturní a společenský fenomén cyrilometodějské mise s důrazem na zásadnost jejího vlivu pro utváření českého národního a kulturního povědomí. V rámci výstavy byly prezentovány archeologické a historické materiály z více než půl století trvajících výzkumů Moravského zemského muzea v Brně a partnerských organizací vztahujících se k Velké Moravě před, v době i po působení věrozvěstů. V rámci výstavy byly představeny také umělecké a kulturní artefakty, prezentující roli cyrilometodějského kultu na přelomu 19. a 20. století. Tehdy zaznamenala cyrilometodějská tradice zejména na Moravě velký ohlas. Věrozvěsti jako představitelé slovansky orientované duchovní kultury se stali jednou z ikon emancipující se české společnosti. Téma se odrazilo i na keramice, devoční grafice a poutních tiscích. Vystavené exponáty pak doplnily dokumentární fotografie z velehradských poutí z první třetiny 20. století. Přímo na Vele-

hradě byla také prezentována výstava *Diktatura versus naděje*, mapující období proticírkevní perzekuce v období 1948–1989.

Součástí oslav byla i celá řada dalších vědeckých, kulturních a popularizačních projektů a setkání (mj. v rámci Národní pedagogického muzea). Současně však bylo možné vysledovat, že vedle odborných aktivit se během oslav projevil také iniciativy, vycházející i z občanské společnosti (na komunální nebo spolkové úrovni). Rozmanitost akcí ukázala, že oslavy výročí, spojené s cyrilometodějskou tradicí, poskytly příležitost vytvářet v naší společnosti místa a prostory k tomu, jak sbližovat různé názory a postoje, a tím přispívat k posilování občanské i společenské soudržnosti.

Jaroslav Šebek

XV. mezinárodní sjezd slavistů v Minsku

Ve dnech 20.–27. srpna 2013 se uskutečnil v běloruském Minsku patnáctý mezinárodní sjezd slavistů. Do rozhodnutí, že se „polojubilejní“ setkání slavistů uskuteční v hlavním městě Běloruska, se promítl názor, který převážil uvnitř Mezinárodního komitétu slavistů již na předchozích sjezdech (XIII. sjezd Lublaň 2003, XIV. sjezd Ohrid 2009), že by se slavistické kongresy měly pořádat v hlavních městech slovanských zemí, kde se doposud nekonaly, zejména pak ve státech, které se nově osamostatnily na konci minulého století.

Minsk koncem srpna 2013 přivítal zhruba 700 slavistů z celého světa, větší polovina byla přítom z východoslovanských zemí – Ruska, Ukrajiny a domácího Běloruska. Sjezd měl velmi dobrou organizaci, byť programově se dosti striktně držel již dříve vyzkoušených a osvědčených standardů. Zahajovací plenární zasedání se konalo 20. srpna v noblesním, moderním městském Koncertním sále za přítomnosti několika ministrů běloruské vlády, vedoucích představitelů Akademie věd Běloruska, Univerzity v Minsku a zástupců hlavních místních církví – pravoslavné i katolické.

Jednání sjezdu probíhalo v několika sekcích v areálu filologické fakulty minské univerzity. Naprostá většina vystoupení spadala do sekce filologické a literárně-vědné, početně slušně zastoupená byla také sekce folkloristická. Historici, kteří se zúčastnili sjezdu, se většinou sešli v sekci dějin slavistiky, kde bylo přibližně dvacet přihlášených příspěvků.

Česká delegace byla v Minsku nepočetná, přesto se snažila důstojně reprezentovat naši slavistiku. Tradičně dobře se prezentovali čeští lingvisté, zejména slovanští etymologové a dialektologové. Hana Gladkova z Filozofické fakulty UK v Praze (FF UK) řídila velice zajímavý tematický blok věnovaný problematice jazykového práva v současných slovanských zemích. (Význam jazykového práva, v první řadě práva na vzdělání v rodném jazyce a zachování principu jazykové rovnoprávnosti ve všech rozhodujících sférách života, velice narostl v důsledku rozpadu několika původně vícenárodních federací ve východní a jihovýchodní Evropě v posledních desetiletích, v důsledku silných migrací v tomto regionu a také v souvislosti s početným nárůstem nových členských zemí uvnitř EU.) Řada českých příspěvků byla věnována problematice překladů církevně-slovanských literárních památek (Václav Čermák,

František Čajka, Miroslav Vepřek – všichni ze Slovanského ústavu AV ČR). Několik pražských badatelů zdůraznilo vliv českého prostředí na vznik a rozvoj běloruského jazyka a literatury (Jiří Marvan z FF UK, Marcel Černý ze Slovanského ústavu AV ČR). Na sjezdu vystoupili také dva zástupci Historického ústavu AV ČR – Jiří Martínek, který přednesl referát *Česká geografie a její přínos k poznání slovanských zemí*, a Ladislav Hladký, jenž v příspěvku *Časopis Slovanský přehled: sto ročníků úsilí o praktické poznávání kultury a dějin Slovanů i o teoretický rozvoj slavistiky* vyzdvihl úlohu *Slovanského přehledu* jako jednoho z nejdéle vycházejících časopisů informujících o dění ve slovanském světě.

V Minsku padlo rozhodnutí, že příští – v pořadí již šestnáctý – sjezd slavistů se uskuteční v roce 2018 v srbském Bělehradu. V tomto městě se měl konat již třetí sjezd slavistů, který byl naplánován na 18.–25. září 1939. Byť byl sjezd již kompletně připraven, jeho realizaci znemožnilo vypuknutí druhé světové války. Věřme, že tentokrát bude setkání slavistů v metropoli nad soutokem Dunaje a Sávy úspěšné.

Ladislav Hladký

Lidé a doba

Zastavení nad vztahem kultury, víry a konfese u vojvodovských Čechů

Marek Jakoubek

The Relationship of Culture, Belief, and Creed among the Czechs of Vojvodovo (Bulgaria)

The text represents another contribution in the series of articles on Vojvodovo, the Czech village in Bulgaria, published in recent years. The author attempts to answer the question in his analysis why so many Vojvodovo Czech Protestants chose as their marriage partners inhabitants of a nearby village of Bărdarski Geran, both Banat Bulgarians (Paulicians) and Banat Swabians. In both villages religion was perhaps the most important organizational principle, religious endogamy being one of its main rules. One would expect absence of intermarriage between Vojvodovo and Bărdarski Geran for this reason; the opposite, however, was the case. The author shows that the reason why members of both communities felt a kind of mutual affinity was culture, as both groups shared many cultural traits. One of these cultural traits was deep and genuine religiosity, perhaps better expressed as belief. So, although at first sight religiosity (in the form of their creeds) would seem to prevent any closer contacts developing between the two communities, it actually is religiosity (as belief) that stands behind the surprising and unexpected number of marriages that took place between members of the two local communities.

Key words: History, Vojvodovo, Bulgaria, Banat Bulgarians, Paulicians, Banat Swabians, belief

Prolog

Tato studie pojednává o Vojvodovu. Vojvodovo, česká obec v severozápadním Bulharsku, byla založena roku 1900 asi dvaceti evangelickými rodinami z české vsi Svatá Helena v (dnes rumunské části) Banátu, které Svatou Helenu opustily z důvodu náboženských rozporů a nedostatku půdy. I přes několik válečných konfliktů, jichž se Bulharsko v prvních dekádách 20. století účastnilo, Vojvodovo hospodářsky prosperovalo a počet obyvatel utěšeně vzrůstal. Hospodářská prosperita, založená takřka výhradně na zemědělství, však po určité době narazila na nedostatek půdy, a tak v roce 1928 obec opustila část obyvatel, která uvěřila zvěstem o zemi mnoha možností,

a přesídlila do Argentiny. Ještě před jejich odchodem se obec konfesijně rozdělila, když se roku 1925 od metodistického sboru oddělila část členů a přiklonila se k darbismu.¹ Roku 1926 pak také byla ve Vojvodovu otevřena česká doplňovací škola. K novému přelidnění obce a souvisejícímu nedostatku půdy došlo ještě jednou v roce 1934/35, kdy část Vojvodovčanů odešla do etnicky turecké vsi Belinci v severovýchodním Bulharsku, v oblasti Ludogorie (Deli-Orman). Historie českého osídlení Vojvodova, stejně jako Belinců, pak v zásadě končí v letech 1949–1950, kdy naprostá většina jejich českých obyvatel, v počtu cca 700 osob (200 rodin), tyto vsi v rámci poválečných a na základě mezistátních dohod realizovaných migračních procesů opustila a přesídlila do ČSR, kde se usadila v několika obcích v regionu jižní Moravy. Po celou dobu své existence bylo Vojvodovo proslulé náboženskou horlivostí jeho obyvatel, stejně jako příkladností jejich hospodářských postupů a správy obecních záležitostí, jichž si cenilo jak místní bulharské obyvatelstvo, tak i bulharská státní správa, která Vojvodovo ústy jednoho svého ministra prohlásila za obec vzorovou. Toto renomé si Vojvodovo v bulharském regionálním kontextu, jakož i v souvislostech bulharského akademického diskurzu, udrželo až dodnes. Jeho dobrá pověst tak plně odpovídá dobrému jménu, jaké si Češi obecně získali v poosvobozeném Bulharsku, a jemuž se těší až do dnešních dnů.

Penčevova teze

Teze o výsadním postavení náboženství ve vojvodovské české komunitě tvoří v textech, které se daným tématem zabývají, jakousi konstantu. Jedná se o rys, který upoutal pozornost prakticky všech osob, které s daným společenstvím za dob jeho existence (1900–1950) vešly do kontaktu,² anebo se jím zabývaly v době pozdější.

---

¹ Darbistické hnutí, též zvaní Plymouthští bratři, bylo založeno anglikánským knězem Johnem Nelsonem Darbym v Plymouthu roku 1830. Jejich učení vychází z kalvinismu. Darbisté odmítají církevní hierarchii, veškeré funkce v jejich sborech zastávají laici, resp. pouze bratři. Klíčovou událostí v životech členů hnutí je znovuzrození; darbisté křtí pouze dospělé, přičemž v případě, že dotyčný je již pokřtěn, doporučuje se překřtění. Svrchovanou autoritou je pro darbisty text Bible, který je vykládán doslovně; z osobností církevních dějin je uznáván pouze Kristus, jehož příchod je členy hnutí očekáván.

Roku 1848 došlo v rámci hnutí k rozkolu, a následnému rozpadu na „otevřené bratry“, kteří se s Darbym rozešli a „uzavřené“ či „exkluzivní bratry“, kteří zůstali Darbyho ideálům věrní. Vzhledem k okolnostem (např. opakované misijní návštěvy Františka Jana Křesiny – prvního výrazného organizátora náboženského života otevřených bratří v českých zemích – v obci) se zdá, že Vojvodovo se nacházelo pod vlivem bratří otevřených.

V souladu s logikou výše uvedeného rozkolu v původně jednotném darbistickém hnutí by mělo být označení „darbisté“ užíváno pouze ve vztahu k uzavřeným, resp. exkluzivním bratrům, lépe řečeno, nemělo by být užíváno raději vůbec, neboť jak bratři uzavření, tak i otevření pro sebe jiné označení než „křesťané“, „věřící“, bratři“ apod. v principu odmítají. Vojvodovští darbisté ovšem sami sebe jako darbisty označovali a také byli jako darbisté označováni; ve vojvodovských souvislostech se tedy jedná o termín emický. V České republice hnutí působí pod názvem Křesťanské sbory; jejich činnost byla státem povolena roku 1956.

² Jan FINDEIS, *Vojvodovo*, in: Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku 1868–1928, Sofie 1929; TÝŽ, *Vojvodovo. Část první*, Věstník Komenský 5, 1930, č. 1; Jan FINDEIS, *Vojvodovo. Část druhá*, Věstník Komenský 5, 1930, č. 2; Ján MICHALKO, *Naši v Bulharsku. Pädesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov*, Myjava 1936; Vladimír MÍČAN, *Nevratem* 372

Výraznější teoretickou reflexi a elaboraci dané teze pak poprvé nalezneme v díle bulharského etnologa Vladimira Penčeva, jehož výzkumy v obci v 80. letech minulého století odstartovaly „novou vlnu“ zájmu o tuto tematiku. Již ve své první studii k dané problematice tak Penčev v poměrně klasické formulaci uvádí,³ že „religiozita hraje roli mechanismu regulace vzájemných vztahů uvnitř [vojvodovské] etnodiaspory, jakož i jejich vzájemných vztahů s okolním etnickým prostředím“.⁴ V následném a na dlouho určujícím textu k vojvodovským bádáním pak Penčev uvedený poznatek prezentuje v novém, terminologicky vybroušenějším střihu; nyní čteme, že náboženství bylo etnodiferencujícím a etnozáchovným faktorem vojvodovského českého etnického společenství,⁵ pročež Penčev toto společenství označuje za etnokonfesní.⁶ V této podobě pak uvedenou tezi od Penčeva přejali (ať již s patřičným odkazem či bez něj) vlastně všichni ostatní autoři věnující se danému tématu, s výraznější změnou jejího designu se setkáme až v díle Tomáše Hirta a Marka Jakoubka, kde tito autoři – poté, co souhlasně ocitují Penčeva – odpovídající poznatek terminologicky reformulují a píší, že „pro vojvodovskou komunitu je *náboženství ústředním organizačním principem*, jakož i centrálním faktorem určujícím *kolektivní identitu* zdejších obyvatel“.⁷ Uvedená teze tedy v rozmanitých podobách a formulacích ve vojvodovských zkoumáních takřkajíc zdomácněla a její platnost je obecně považována za jistou. Smyslem tohoto příspěvku nebude snaha tuto platnost popřít – se správností dané teze v principu souhlasíme – ale spíše prozkoumat její limity, resp. kontext.

Rozprava o tom, proč si vojvodovští evangelíci brali v nečekaném počtu bårdargeranské katolíky⁸

Vojvodovští Češi měli jako skupina výraznou tendenci k endogamii, přesto ovšem jejich společenství nebylo endogamní bezezbytku.⁹ Z důvodu výše zmíněné konstitutivní role religiozity v dané komunitě byli vojvodovští Češi ochotni uzavírat

---

v nový svět. *O československých osadnících, jejich náboženských, školských, osvětových, hospodářských aj. poměrech v Bulharsku*, Brno 1934.

³ Vladimír PENČEV, *Njakoi problemi na adaptacijata na češkite zaselnici v Severozapadna Bălgarija*, Vtori meždunaroden kongres po bălgaristika. Spisy, sv. 15, 1988, s. 480–492.

⁴ Tamtéž, s. 486.

⁵ Vladimír PENČEV, *Tempus edax rerum aneb O minulosti a současnosti vojvodovských Čechů*, in: Marek Jakoubek – Zdeněk R. Nešpor – Tomáš Hirt (eds.), *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, Plzeň 2006, s. 98.

⁶ Tamtéž, s. 96.

⁷ Tomáš HIRT – Marek JAKOUBEK, *Idea krajanského hnutí ve světle konstruktivistického pojetí národa: proměny kolektivní identity vojvodovské náboženské obce*, *Český lid*, 2005, č. 4, s. 355, kurzíva v originále.

⁸ Autor má za to, že text je rozvedením myšlenky nadhozené před lety během řeči Lenkou J. Budilovou. Vzhledem k nedohledatelnosti obsahu tohoto podnětu těžko říci, nakolik mu zde prezentované rozvedení odpovídá; za inspiraci však autor L. J. Budilové každopádně děkuje, neboť nebýt jí, nevznikl by podle všeho ani tento text.

⁹ Lenka BUDILOVÁ, *Některé aspekty příbuzenství a sňatkových vzorců u „vojvodovských Čechů“*, *Český lid* 95, 2008, č. 2, s. 138; Lenka BUDILOVÁ-JAKOUBKOVÁ, *Dědická praxe, sňatkové strategie a pojmenovávání u bulharských Čechů v letech 1900–1950*, Brno 2011, s. 141–170.

manželské vztahy se souvěrci, ačkoli tito patřili k jiné etnické skupině.¹⁰ Doložitelných případů takových svazků je v historii daného společenství celkem 20 – 5 s Bulhary a 15 se Slováky,¹¹ což odpovídá 24,7 % ze všech sňatků uzavřených s osobou mimo hranice uvedeného společenství (jichž bylo 81 za celé sledované období, tj. mezi lety 1900–1950).¹² Na analýzu konkrétních příčin uvedených sňatků zde nemáme prostor (navíc zde stačí odkázat na objemné dílo Lenky Budilové věnované mj. právě dané problematice), jejich obecná přijatelnost i její důvody jsou přitom z předchozího textu zřejmé. Z doposud řečeného je ovšem takřka nevysvětlitelná skutečnost, jejímuž rozboru bude věnována tato studie – fakt, že v rámci smíšených sňatků (tedy sňatků mimo komunitu vojvodovských Čechů) jsou bezmála 15 % (12 případů) zastoupeny sňatky s katolíky.

Dotyční katolíci pocházeli z obce Bårdarski Geran (tj. brdařská studně), jejíž obyvatelstvo shodného katolického vyznání tvořili dílem banátští Bulhaři – pavlikjani a dílem Němci – Švábové. Obě skupiny přišly do Bulharska společně z Banátu, na jehož území již byly dlouhé období sousedy. I přes řadu shodných rysů pojednáme o obou skupinách zvlášť, začneme přitom banátskými Bulhary – pavlikjany.¹³

Původ dané skupiny je ve starší historii vlastně dvojitý, splývající až po určitém čase. Jedním z těchto kořenů jsou pavlikjani. Tímto termínem (který je snad odkazem k Pavlovi ze Samosaty) byli nejprve označováni přívrženci sekty s důsledně dualistickým učením, ovlivněným manicheismem, jejíž vznik je datován na konec 7. století do Arménie, Sýrie a Malé Asie. Na Balkánský poloostrov se hnutí dostává v průběhu 8. až 10. století, kdy byli jeho stoupenci Byzancí usazováni v oblasti dnešního Bulharska (zejména na Plovdivsko), kde se měli stát hraničáři chránícími říši před vpádem ze severu. Jejich učení zde rychle zapustilo kořeny, šířilo se a v 10. století významně ovlivnilo vznik sekty bogomilů, jejímiž členy se někteří pavlikjani též sami stali.¹⁴

---

¹⁰ L. BUDILOVÁ, *Některé aspekty příbuzenství a sňatkových vzorců u „vojvodovských Čechů“*, s. 137; L. BUDILOVÁ-JAKOUBKOVÁ, *Dědická praxe, sňatkové strategie a pojmenování u bulharských Čechů v letech 1900–1950*, s. 158–159; Marek JAKOUBEK, *From believers to compatriots. The case of Vojvodovo – ‘Czech’ village in Bulgaria*, Nations and Nationalism 16, 2010, č. 4, s. 675–695, s. 684.

¹¹ Lenka BUDILOVÁ, *Vojvodovo, česká vesnice v Bulharsku: příbuzenství, manželství a dům*, Plzeň 2010, s. 169. Nepublikovaná disertační práce, Katedra antropologických a historických věd Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni.

¹² Tamtéž, s. 169.

¹³ V následující rekapitulaci vycházíme bez výjimky z literatury, přičemž vzhledem k charakteru textu nebudeme odkazovat na každý jednotlivý poznatek zvlášť, ale spokojíme se s paušální referencí na daná díla. Jedná se o díla: Ivan KALČEV – Nikola KUKOV – Nikola MIČEV – Michal ŠIPKOV, *Istorija na selo Bårdarski Geran*, Sofia 1987, s. 7–23; Blagovest NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, Sofia 1999, s. 14–42; Ljubomir GEORIEV, *Bǎlgarite katolici v Transilvanija i Banat (XVII – pǎrvata polovina na XIXv.)*, Sofia 2010; E. BOSILKOV – D. ANDREEV, *Kratka istorija na s. Bårdarski geran 1887–1937*, Bjala Slatina 1937; Svetlozar ELDÁROV, *Katolicite v Bǎlgarija 1878–1989. Istoricesko izsledvane*, Sofia 2002, s. 31–380; Ljubomir MILETIČ, *Našite pavlikjani*, in: Sbornik za narodni umotvoreniija, nauka i knižnina (SBNU) XIX, Sofia 1903.

¹⁴ Stran charakteru a obsahu učení dané skupiny v uvedeném období srov. např. Nina G. GARSOIAN, *The Paulician heresy. A study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the eastern provinces of the Byzantine empire*, Hague 1967; *The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia*, Frederic Cornwallis Conybeare (ed.), Oxford 1898.

Druhý ze zmíněných kořenů pak představují bulharští katolíci. První kontakty mezi Bulhary a katolickou církví spadají ještě do druhé poloviny 9. století, v našem kontextu je však důležité až usazování německých (saských) horníků a zakládání jejich kolonií v okolí Čiprovců ve 14. století. Sasové sice postupně splynuli s okolním bulharským obyvatelstvem, podařilo se jim však předat mu svou katolickou víru, takže v Čiprovcích a okolních obcích vznikají první kompaktní společenství katolíků na bulharském území a daný region se stává centrem katolicismu v zemi. Zde též později nalézá výrazné zázemí františkánská misie působící v Bulharsku od první poloviny 17. století. Ta na straně jedné posiluje víru stávajících katolíků, na straně druhé pak usiluje o šíření katolické víry v zemi. Jedním z objektů jejího zájmu jsou přitom právě pavlikjani.

Misie slaví částečné úspěchy, dílem též z důvodu výrazného antagonizmu pavlikjanů jak vůči islámu, tak i pravoslaví, počet konvertitů ovšem není nijak vysoký, konvertité si navíc nadále podržují označení pavlikjani. Výrazný obrat ve vývoji ovšem nastává roku 1688, kdy dochází k tzv. čiprovskému povstání (především) bulharských katolíků proti osmanské nadvládě. Po jeho porážce opouští část katolického obyvatelstva (včetně pavlikjanských konvertitů) zemi a usazuje se mj. ve Valašsku, v oblasti Oltenie, zvané též Malé Valašsko. V roce 1737 se ovšem zde usazení bulharští katolíci zapojují na straně habsburské říše do války s Osmany, kterou však Osmané vyhrají a habsburská monarchie je donucena se Malého Valašska vzdát. Nastává tak další nucené stěhování, nejprve do Sedmihradska, posléze pak a tentokrát již definitivně do Banátu, kde se jejich středisky stávají (Starý) Bešenov¹⁵ a Vinga.

Po porážce čiprovského povstání byli pavlikjani na území Bulharska vystaveni značným represím. Dílem z tohoto důvodu, dílem proto, že uprchlí povstalci našli pod habsburskou správou velice příznivé podmínky a řada jejich vsí se těšila značným privilegiím, opouští řada pavlikjanů své obce, překračuje Dunaj a přidává se k již, nejprve ve Valašsku, posléze v Banátu usazeným migrantům z předchozích utečeneckých vln z bulharského teritoria. Jejich počet pak v některých obcích (Vinga) dokonce převyší počet někdejších Čiprovčanů, v důsledku čehož pro označení daného obyvatelstva v Banátu převládne právě termín pavlikjani. Protože naopak i zbytek pavlikjanů posléze přijme katolicismus a obě skupiny v principu splynou.

Záhy po osvobození Bulharska (1878) vysílají banátští Bulhaři do země delegaci, zjišťující možnosti „návratu“. Ta se objeví zanedlouho, v souvislosti s vydáním Zákona o osídlování neobydlené půdy z 20. května 1880 (podle některých autorů je Zákon zájmem banátských Bulharů o přesídlení přímo motivován). Následuje několik vln přesunů části dané skupiny do Bulharska, přičemž jedním z hlavních regionů, kde se migranti usazují, je severozápad země. Určitou část obyvatel tvoří banátští Bulhaři (nazývající sami sebe pavlikjany – „palkene“) v několika stávajících obcích (např. Machmudija /dnes Radojkovo/, Bregare, Džurilovo /dnes Nivjanin/ a další), kromě toho též zakládají i sídla nová, ryze pavlikjanská, jako např. obec Asenovo, Gostilja, či „střediskovou“ obec pavlikjanů v Bulharsku – Bårdarski Geran. Bårdarski Geran byl založen roku 1887 čtrnácti rodinami přesídlenců z Banátu, za nimiž přicházeli další a další, takže co do počtu obyvatel a rozlohy se obec záhy výrazně zvětšila. Kromě samotných banátských Bulharů – pavlikjanů se ovšem v obci roku 1893 usa-

---

¹⁵ Rumunsky „Dudeștii Vechi“.

dilo také devadesát rodin členů jiné značně specifické skupiny – katolických banátských Němců (Švábů).

Pro naši tematiku je relevantní historie této skupiny mnohem kratší než v předchozím případě. Členové dané skupiny přišli do Banátu v 18. století v rámci kolonizačních snah habsburské monarchie zaměřených na osídlení, jakož i změnu konfesní skladby na základě Požarevackého míru (1718) získaného území, tvořícího nyní hraniční oblast mezi habsburskou monarchií a osmanskou říší.¹⁶ Konkrétní pobídkou pro přesídlence pak byl přiděl půdy zdarma, osvobození od daní a další výhody. Katolické vyznání přesídlenců bylo naopak ze strany monarchie podmínkou. Ačkoli přesídlenci pocházeli z celé řady regionů (Alsaska-Lotrinska, Bavorska, Hesenska a dalších), v nové vlasti byli souhrnně označováni jako Švábové (snad proto, že naprostá většina z nich svou pouť do Banátu začala plavbou po Dunaji ze švábského Ulmu). Přestože přírodní podmínky byly v regionu příznivé a koloniím se vcelku dařilo, maďarizační tlak, zahájený po připojení někdejších korunních zemí Srbská Vojvodina a Temešský Banát k Uhersku (1860) a výrazně zesílený po rakousko-uherském vyrovnání (1867) nakonec řadu kolonistů přiměje odejít do osvobozeného Bulharska (svou roli přitom patrně sehrál i výhled na bezplatný přiděl půdy).¹⁷ Zde se pak usazují především v obcích Gostilja a Bărdarski Geran.

Obě skupiny obyvatel Bărdarského Geranu spojovalo mnohé. Především samozřejmě katolická víra, jakož i banátský původ (na řadě míst byli banátské Švábové a Bulhaři přímými sousedy.)¹⁸ Značně důležitý byl ovšem také faktor, který můžeme označit za „kulturní blízkost“. V jeho základu přitom stálo „kulturní poněmčení“ banátských Bulharů, tedy přijetí celé řady kulturních prvků, resp. základních kulturních vzorců, jakož i celých sektorů materiální kultury od banátských Němců během období, které obě skupiny (společně) strávily v Banátu.¹⁹

Švábská a pavlikjanská komunita, obě usazené nyní bok po boku v Bărdarském Geranu, se tedy od běžné bulharské populace odlišovala – kromě katolické víry a banátského původu – též „vyšší“, resp. „západo/evropskou“ kulturou.²⁰ Jednalo se přitom o celou řadu oblastí, jako např. strava, vedení domácnosti, uspořádání domácího i obecního prostoru (řád a čistota!), obhospodařování půdy – používání železných pluhů tažených koňmi, chov hus (a užívání peří jako náplň polštářů a peřin) a prasat a další.²¹ Specifická – a oběma skupinám rovněž společná – byla též architektura

---

¹⁶ Srov. Miroslav ŠESTÁK – Miroslav TEJCHMAN – Lubomíra HAVLÍKOVÁ – Ladislav HLADKÝ – Jan PELIKÁN, *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998, s. 131.

¹⁷ Bogdan NIKOLOV, *Ot Iskăr do Ogosta. Istorija na 151 sela i gradove na bivšija vračanski okrăg*, Sofia 1996, s. 41; Karol TELBIZOV – Marija VEKOVA-TELBIZOVA, *Tradicionen bit i kultura na banatskute bălgari*, in: Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis (SBNU), 51, Sofia 1936, s. 6.

¹⁸ L. GEORIEV, *Bălgarite katolici v Transilvaniija i Banat*, s. 90, 106; B. NJAGULOV, *Banatskite bălgari*, s. 121; E. BOSILKOV – D. ANDREEV, *Kratka istorija na s. Bărdarski geran 1887–1937*, s. 13; *Istorija na Bărdarski geran*, dostupné na:

<http://bardarskigeran.eu/bg/бърдарски–геран/история–бърдарски–геран> (navštíveno 29. 2. 2012), s. 7, 13.

¹⁹ B. NJAGULOV, *Banatskite bălgari*, s. 23.

²⁰ L. GEORIEV, *Bălgarite katolici v Transilvaniija i Banat*, s. 117; B. NJAGULOV, *Banatskite bălgari*, s. 99, 101; E. BOSILKOV – D. ANDREEV, *Kratka istorija na s. Bărdarski geran 1887–1937*, s. 17; B. NIKOLOV, *Ot Iskăr do Ogosta*, s. 41.

²¹ B. NJAGULOV, *Banatskite bălgari*, s. 23.

obytných domů;²² z vnitřního zařízení pak přítomnost pecí vytápěných slámou. Úhrnem řečeno – katoličtí obyvatelé Bårdarského Geranu, banátští Bulhaři a Němci, jsou pro výše uvedené a řadu dalších (srov. níže) charakteristik v zaostalém regionu vzorem pro okolní bulharské obyvatelstvo.²³

Proč jsme ale podnikli tento poměrně rozsáhlý exkurz? Z prostého, ovšem značně závažného důvodu – okolnímu obyvatelstvu vojvodovští Češi s obyvateli Bårdarského Geranu výrazně splývali. Vojvodovo bylo od svého založení označováno jako Banatsko selo (tj. Banátská vesnice) a jeho obyvatelé jako Banátčané.²⁴ Ačkoli v daném případě byl původ označení spjat v počátku podle všeho s faktem, že vojvodovští Češi přišli do Bulharska z Banátu, je výraz „Banátčané“ obecně používán právě pro banátské Bulhary – pavlikjany.²⁵ Ti pak v daném regionu obývali několik obcí, jejich střediskem byl však Bårdarski Geran (srov. výše). A to mátló. Jak asi vypadal přístup okolního bulharského obyvatelstva té doby k oběma obcím a jeho obyvatelům nám ve své stati, psané na základě letitých osobních zkušeností, ukazuje první (od roku 1926) vojvodovský český učitel Jan Findeis. Odpovídající segment jeho textu začíná tím,²⁶ že bulharský vesničan hledá ve Vojvodovu „baj Vasila“,²⁷ jemuž se říká „Banátčan“, následuje krátká série upřesňujících otázek a odpovědí, načež Bulhar pokračuje: „A na Bardáru [tj. v Bårdarském Geranu] jsou taky vaši lidé, že?“ Po zamítavé odpovědi ze strany vojvodovských Čechů pak Bulhar kroutí nad tím povážlivě hlavou. Pamatuje přece, jak to bylo, když na Gladném poli²⁸ zakládali jacísi noví lidé novou vesničku a jak se jim říkalo a říká Banátčani. Zná se s mnohými z nich... Vzpomíná, že byl na vojně s Banátčany z Vojvodova a s Banátčany z Bardáru. Mluvil s nimi vždy jen bulharsky, pravda, ale nikdy mu nenapadlo, aby se jich otázal, čím vlastně jsou; že nejsou Bulhary, to věděl...²⁹

Z obou komunit obývajících Bårdarský Geran pak vojvodovští Češi splývali především s místními Němci, za které je místní bulharské obyvatelstvo obecně pova-

---

²² E. BOSILKOV – D. ANDREEV, *Kratka istorija na s. Bårdarski geran 1887–1937*, s. 8; B. NIKOLOV, *Ot Iskār do Ogosta*, s. 40–41; I. KALČEV – N. KUKOV – N. MIČEV – M. ŠIPKOV, *Istorija na selo Bårdarski Geran*, s. 24–25.

²³ B. NJAGULOV, *Banatskite bālgari*, s. 101; E. BOSILKOV – D. ANDREEV, *Kratka istorija na s. Bårdarski geran 1887–1937*, s. 13; Neco Petkov NECOV, *Dějiny Vojvodova*, in: Marek Jakoubek – Zdeněk R. Nešpor – Tomáš Hirt (eds.), *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, Plzeň 2006, s. 35; B. NIKOLOV, *Ot Iskār do Ogosta*, s. 41.

²⁴ Evgenija KRĀSTEVA-BLAGOEVA, *Ličnoto ime v bālgarskata tradicija*, Sofia 1999, s. 130; N. P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*, s. 34; Božidar POPOV, *Vzpomínky na život Čechů, kteří žili ve vsi Vojvodovo, Vračansko, Bulharsko*, in: Marek Jakoubek, *Vojvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*, Brno 2010, s. 260; Ljubomir K. STOJANOV, *Kovačica – Naša zemja pod slānceto. (Skazanie za Davidovija rod ot selo „Kovačica“)*, Sofija 2005; překlad kapitoly o Vojvodovu je dostupný též na:

http://vojvodovo.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=171:nse-banatska-vesnice-vojvodovo&catid=44:vojvodovo-vzpominky&Itemid=84 (navštíveno 29. 2. 2012).

²⁵ B. NJAGULOV, *Banatskite bālgari*, s. 99; K. TELBIZOV – M. VEKOVA-TELBIZOVA, *Tradicionen bit i kultura na banatskute bālgari*, s. 6.

²⁶ Jan FINDEIS, *Jak vojvodovské děti hájily své češství*, in: *Pro naše a pro nás. Čtení o československých zahraničních školách*, Praha 1932.

²⁷ „Baj“ – (z turečtiny) oslovení staršího muže podobné českému „strejčku“.

²⁸ „Gladno pole“ (tj. hladové pole) – lokalita, na níž bylo založeno Vojvodovo, též název části vojvodovského katastru.

²⁹ J. FINDEIS, *Jak vojvodovské děti hájily své češství*, s. 46.

žovalo. Jak ve svých *Dějínách Vojvodova* píše Neco P. Necov,³⁰ letitý bulharský soused vojvodovských Čechů: „Během cest sousedními vesnicemi se mi mnohokrát stalo, že při rozhovoru s tanními obyvateli vyplynulo, že jsem z Vojvodova. Vždy jsem byl tázán, zda jsem Němec, a když jsem řekl, že jsem Bulhar, ptali se, jak vycházíme s Němci.“³¹

Omyl spočívající v záměně vojvodovských Čechů za (banátské) Němce je přitom v literatuře dodnes oblíbený a dopouští se ho vlastně značná většina autorů píšících o dané problematice, a to včetně badatelů v jiných ohledech dobře informovaných a spolehlivých.³² Němcům výrazně podobní se přitom Vojvodovští Češi zdáli i samotným banátským Bulharům z Bårdarského Geranu. V rámci srovnání těchto dvou skupin přitom vojvodovští Češi rozhodně nebyli pouze nějakou chabou nápodobou originálu, jemuž by se jen vzdáleně podobali, naopak – vojvodovští Češi se Bårdargerančanům jeví být Němci přímo vzorovými.³³ Češi – větší Němci než Němci samotní, tak nazval Banátský Bulhar a bårdargeranský rodák Anton Gjukov příslušnou kapitolu věnovanou v rámci své práce dané skupině;³⁴ uvedený příměr je, máme za to, více než výmluvný a hovoří v daném ohledu za vše.

Hlavním důvodem, proč v očích obyvatel okolních vsí uvedené skupiny, tedy vojvodovští Češi na straně jedné a katolíci z Bårdarského Geranu na straně druhé (či prostě jen dotyčné obce a jejich obyvatelé) splývaly, byl přitom stejně prostý, jako pádný – daná společenství si prostě byla výrazně podobná. Tato podobnost se přitom týkala celé řady rovin.³⁵ Pomineme-li „banátský“ původ, jakož i obdobný prostorový plán obou obcí (obě obce tvoří v základu síť širokých pravoúhlých ulic, vzorec nema-

---

³⁰ N. P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*.

³¹ Tamtéž, s. 28.

³² Ačkoli byla záměna vojvodovských Čechů za banátské Němce častější, dlužno doplnit, že okolní obyvatelstvo Vojvodovčany zaměňovalo rovněž za banátské Bulhary (srov. např. L. K. STOJANOV, *Kovačica – Naša zemja pod slānceto*, s. 161.) Srov. Svetlozar ELDĀROV, *Katolicite v Bālgarija 1878–1989. Istoričesko izsledvane*, Sofia 2002, s. 376–377.

³³ Pavlikjanští Bårdargerančané si ovšem byli velice dobře vědomi konfesních odlišností obou skupin Anton GJUKOV, *Po petite na Kleo (Mojata malka deliormanska Evropa). Kalejdoskop na spomeni*, Stara Zagora 2006; překlad celé kapitoly o Čěších je dostupný též na: http://www.vojvodovo.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=71:cesi-vetsi-nemci-nez-nemci-samotni&catid=40:category-history&Itemid=55. (navštíveno 29. 2. 2012), s. 89.

³⁴ Gjukovova práce se týká českých přesídlenců z Vojvodova, kteří od roku 1934/1935 obývali ves Belinci na Isperrichsku; jak ovšem dokládáme jinde (Marek JAKOUBEK, *Vojvodovští Češi očima svých sousedů*, Český lid 97, 2010, č. 3, s. 281–299), byly co do základních charakteristik obě skupiny v principu totožné a jako totožné byly též okolím vnímány. A. GJUKOV, *Po petite na Kleo (Mojata malka deliormanska Evropa)*; překlad celé kapitoly o Čěších je dostupný též na: http://www.vojvodovo.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=71:cesi-vetsi-nemci-nez-nemci-samotni&catid=40:category-history&Itemid=55. (navštíveno 29. 2. 2012), s. 89.

³⁵ Pro českého čtenáře možno doplnit, že v širším bulharském kontextu existuje obecný stereotyp Čechů coby „poněmčených Slovanů“ anebo vůbec Germánů za Slovany se pouze vydávajících. Srov. Vladimír PENČEV, *Já a on: obraz druhého u „českých“ Bulharů a „bulharských“ Čechů*, in: Mirjam Moravcová – David Svoboda – František Šístek (eds.), *Pravda, Lásky a ti na „východě“*. Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti, Praha 2006, s. 218; Rumjana GEORGIEVA, *Bulhaři v Čechách – kulturní charakteristiky, imigrační proces a společenská integrace v současné době*, Praha 2012, s. 121; o vlivu daného stereotypu na analyzovanou situaci lze ovšem pochybovat.

jící v regionu obdoby),³⁶ které lze považovat za jakési externí faktory, vykazovaly dotyčné komunity řadu obdobných rysů např. v oblasti materiální kultury. Sem spadaly podobné dispozice obytných stavení, jakož i zařízení interiérů (za všechny můžeme jmenovat výše již uvedené pece či polštáře a peřiny) anebo zemědělské náčiní, resp. technika (např. typické lehké vozy s železnou osou zvané „banátské“, resp. „uher-ské“; plečka; široké hrábě na shrabování sena a řada dalších).³⁷ Výrazné shody panovaly rovněž s ohledem na užívané (především zemědělské) postupy (za emblematickou položku zde může sloužit užívání koně jako tažného zvířete),³⁸ ale i v druzích chovaných zvířat (opět zejména koně, ale i typická hejna hus).³⁹ V případě jedné i druhé obce je pak okolím obdivována čistota, a to jak čistota osobní, tak také čistota a pořádek domovů, dvorů, jakož i obecního prostranství, stejně jako polí (typicky zbavených plevele) atd.⁴⁰

Kromě prvků materiální kultury si byly obě komunity vysoce podobné též v oblasti kultury v širokém smyslu duchovní – členové jedné i druhé skupiny byli okolím vnímáni jako zcela bezpříkladně pracovití,⁴¹ podnikaví,⁴² pořádkumilovní,⁴³ disciplinovaní,⁴⁴ respektující cizí vlastnictví,⁴⁵ úhrnem pak jako osoby vysokých mo-

---

³⁶ Za uvedenou skutečností stojí dílem samozřejmě fakt, že obě vsi byly postaveny na zelené louce. V úvahu je pak patrně nutné vzít také „kolonizační zkušenost“ banátských Bulharů a Němců, neboť kolonizační vesnice byly (nejen) v Banátě stavěny cíleně právě uvedeným pravouhlým „osvícenským“ způsobem (za tento postřeh autor děkuje Václavu Štěpánkovi).

³⁷ Srov. B. NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, s. 95; E. BOSILKOV – D. ANDREEV, *Kratka istorija na s. Bǎrdarski geran 1887–1937*, s. 19; N. P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*, s. 31, 55.

³⁸ L. K. STOJANOV, *Kovačica – Naša zemja pod slǎnceto*, s. 117.

³⁹ Tamtéž, s. 232. B. NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, s. 96; I. KALČEV – N. KUKOV – N. MIČEV – M. ŠIPKOV, *Istorija na selo Bǎrdarski Geran*, s. 25.

⁴⁰ B. NIKOLOV, *Ot Iskār do Ogosta*, s. 41; V. PENČEV, *Tempus edax rerum aneb O minulosti a současnosti vojvodovských Čechů*, s. 103; E. BOSILKOV – D. ANDREEV, *Kratka istorija na s. Bǎrdarski geran 1887–1937*, s. 8, 22; František KUBKA, *Bulharský deník. Zápisky spisovatele a diplomata*, Praha 1949, s. 84; N. P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*, s. 53; Vesela PELOVA, *Malcinstvata v severozapadna Bǎlgarija prez očite na policija*, Epochi 3–4 (istoričesko spisanie), Veliko Tǎrnovo, godina VIII, 2000, s. 18; L. K. STOJANOV, *Kovačica – Naša zemja pod slǎnceto*, s. 234.

⁴¹ B. NIKOLOV, *Ot Iskār do Ogosta*, s. 41; B. NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, s. 25; N. P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*, s. 55; V. PELOVA, *Malcinstvata v severozapadna Bǎlgarija prez očite na policija*, s. 18.

⁴² B. NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, s. 25; Marek JAKOUBEK, *Vojvodovští Češi očima svých sousedů*, Český lid 97, 2010, č. 3, kap. „Velcí trhovci“, s. 295–296.

⁴³ B. NIKOLOV, *Ot Iskār do Ogosta*, s. 41; V. PENČEV, *Tempus edax rerum aneb O minulosti a současnosti vojvodovských Čechů*, s. 103; N. P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*, s. 35; B. POPOV, *Vzpomínky na život Čechů, kteří žili ve vsi Vojvodovo, Vračansko, Bulharsko*, s. 256, 259, 267.

⁴⁴ B. NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, s. 102; A. GJUKOV, *Po petite na Kleo (Mojata mal-ka deliormanska Evropa)*; překlad celé kapitoly o Čechách je dostupný též na: http://www.vojvodovo.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=71:cesi-vetsi-nemci-nez-nemci-samotni&catid=40:category-history&Itemid=55. (navštíveno 29. 2. 2012), s. 89; L. K. STOJANOV, *Kovačica – Naša zemja pod slǎnceto*, s. 234.

⁴⁵ B. NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, s. 25; V. PENČEV, *Tempus edax rerum aneb O minulosti a současnosti vojvodovských Čechů*, s. 98; N. P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*, s. 50.

rálních principů a kvalit.⁴⁶ Všemi uvedenými rysy se přitom uvedená obecní společenství na straně jedné výrazně odlišovala od okolních obcí a jejich obyvatel, jakož se i, na straně druhé, podobala sobě navzájem. Obdobně pak byla kultura toho i onoho společenství též souhlasně nahlížena jako vyšší, než jakou disponovalo běžné bulharské obyvatelstvo v daném regionu (a to tímto okolním obyvatelstvem samotným).⁴⁷ Není tudíž snad ani překvapivé, že obě společenství byla (z uvedených důvodů) považována a dávana okolí za příklad,⁴⁸ resp. za následováníhodný vzor.⁴⁹ V obou případech rovněž badatelé shodně hovoří o „civilizační úloze“ daných komunit v odpovídajícím regionu (považovaném, pravda, obecně za spíše zaostalý).⁵⁰

Nyní se tedy snad již můžeme vrátit zpět k naší vstupní otázce, již byl zdánlivě těžko vysvětlitelný fakt, že v celkovém počtu smíšených sňatků členů (obecně značně endogamní) vojvodovské české komunity, jejíž emblematický prvek představovala religiozita protestantské orientace, tvoří bezmála 15 % (12 případů) sňatky s rovněž výrazně endogamními bårdargeranskými katolíky (v jejichž společenství představovalo deklaratorně definiční rys katolické vyznání); což je, pro srovnání, jen o 3,5 %, resp. o tři případy méně, než sňatků uzavřených mezi členem vojvodovského českého společenství a příslušníkem komunity plevenských slovenských luteránů (jichž bylo celkem 15, což představuje 18,5 % ze všech případů). Jak vyplývá z předchozích odstavců, zdá se, že odpověď, resp. zdůvodnění uvedené skutečnosti nepoměrně vysokého počtu sňatků mezi vojvodovskými protestanty a bårdargeranskými katolíky, bychom mohli hledat v oblasti kultury – zdá se totiž, že jedním z výrazných důvodů uvedené míry sňatečnosti mezi oběma deklaratorně tak odlišnými skupinami by mohla být nebývalá kulturní blízkost obou komunit, tedy skutečnost, že v řadě v kulturním ohledu klíčových zřetelů si tato společenství byla výrazně podobná a blízká a jejich členové si tedy takřikajíc velice dobře „rozuměli“.

Třebaže jsme přesvědčeni, že v právě uvedeném „kulturním“ vysvětlení je, lidově řečeno, velký kus pravdy a obecně jej považujeme za vysoce plauzibilní, nehodláme se s ním spokojit. Dané objasnění má totiž také přinejmenším jednu slabinu, a to, že opomíjí, resp. vůbec nezohledňuje klíčový a pro obě společenství zcela zásadní faktor – religiozitu. Právě pro roli, jakou religiozita v obou komunitách hrála, není vysvětlení, které tento prvek do svého rámce nezahrne, dostatečné a uspokojivé. V následující sekci se proto pokusíme předložit vysvětlení uvedeného fenoménu, které nejen, že před religiozní rovinou neuhýbá, ale přímo naopak – budeme se snažit poskytnout vysvětlení, v jehož rámci bude religiozita představovat samotný základ a výchozí bod.

---

⁴⁶ J. FINDEIS, *Vojvodovo*, s. 222; B. NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, s. 102; L. K. STOJANOV, *Kovačica – Naša zemja pod slānceto*, s. 234.

⁴⁷ B. NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, s. 101; N. P. NECOV, *Dějiny Vojvodova*, s. 35.

⁴⁸ B. NIKOLOV, *Ot Iskār do Ogosta*, s. 41; B. NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, s. 101; V. PENČEV, *Tempus edax rerum aneb O minulosti a současnosti vojvodovských Čechů*, s. 102; J. MICHALKO, *Naši v Bulharsku*, s. 54; V. PELOVA, *Malcinstvata v severozapadna Bǎlgarija prez očite na policija*, s. 17.

⁴⁹ B. NJAGULOV, *Banatskite bǎlgari*, s. 103; V. PENČEV, *Tempus edax rerum aneb O minulosti a současnosti vojvodovských Čechů*, s. 102; J. FINDEIS, *Vojvodovo. Část druhá*, s. 2.

⁵⁰ B. NIKOLOV, *Ot Iskār do Ogosta*, s. 41; V. PENČEV, *Tempus edax rerum aneb O minulosti a současnosti vojvodovských Čechů*, s. 102; E. BOSILKOV – D. ANDREEV, *Kratka istorija na s. Bǎrdarski geran 1887–1937*, s. 20, 22.

Výše uvedené „kulturní“ srovnání obou komunit naznačilo, že důvodem nepoměrně vysoké míry sňatků mezi oběma dotyčnými skupinami by mohla být „kulturní shoda“, která mezi oběma komunitami panovala. Religiozitu přitom uvedené vysvětlení pominulo proto, že v odpovídající sféře mezi těmito společenstvími shoda poměrně zjevně absentovala. Na jednu stranu se nic nezdá zřejmější – jedna ze skupin byla protestantská, druhá katolická. Na stranu druhou je ovšem nutno uvést, že takto se věci jeví především díky zaujaté perspektivě. V řadě ohledů jsou si totiž pojednáváná dvě společenství výrazně podobná, i pokud se zaměříme právě na jejich religiozitu.

O pozici religiozity v případě vojvodovské české komunity jsme již hovořili v *Prologu* k této práci, na řadě jsou tedy banátští Bulhaři. Mezi autory zabývajícími se danou skupinou panuje jednoznačná shoda v tom, že se jedná o společenství výrazně a silně religiózní. Banátští Bulhaři jsou považováni a sami se považují za „*křesťany s 'pevnou vírou'*“,⁵¹ přičemž právě víra je v případě jejich komunit považována za konstitutivní element, tedy za svorník, držící pohromadě společenskou klenbu odpovídajících společenství.⁵² Tento fakt má přitom celou řadu rozličných manifestací. Dobře známá je např. skutečnost, že banátští Bulhaři od samotného počátku usilovali o to, aby se na bulharské půdě mohli usazovat v rámci vlastních obcí, oddělených od okolního obyvatelstva; vzhledem k uvedenému je stěží překvapivé, že „první a základní motiv této snahy byl religiózní“.⁵³ Ruku v ruce s uvedenou snahou o uchování svébytnosti daného společenství jde též religiózním principem řízená endogamie.⁵⁴ Vypjatá religiozita přitom určuje charakter pavlikjanských komunit i v jiných ohledech, značný vliv má např. na sféru obřadnosti, kde stojí mj. za eliminací světského folkloru.⁵⁵ Řečeno úhrnem – v případě banátských Bulharů⁵⁶ máme co do činění se společenstvím, pro které je vypjatá religiozita ústřední osou jeho existence,⁵⁷ kdy religiozita též hraje prim v rámci kolektivních identit jeho členů.⁵⁸ Mohli bychom pokračovat dále, stěží je to však nutné. Je poměrně zřejmé, že banátští Bulhaři – pavlikjani představují typ společenství, jehož ústředním organizačním principem, jakož i centrálním faktorem určujícím kolektivní identitu jejich členů, je religiozita. Zbývá již jen dodat – stejně jako v případě vojvodovských Čechů.

Pomineme-li tedy konfesní otázku a budeme-li posuzovat typ odpovídajících skupin, resp. jejich obecný sociálně-antropologický charakter, tedy budeme-li na reli-

---

⁵¹ Irena BOKOVA, *Katolici*, in: Anna Krásteva (ed.), *Obschtnosti i identichnost v Bălgarija*, Sofia 1999, s. 268, kurzíva v originále.

⁵² K. TELBIZOV – M. VEKOVA-TELBIZOVA, *Tradicionen bit i kultura na banatskute bălgari*, s. 3.

⁵³ B. NJAGULOV, *Banatskite bălgari*, s. 92–93.

⁵⁴ Ivan ELENKOV, *Katoličeska cърква v Bălgarija i obštnostnite identichnosti na prinadležaštite kăm nejna verni prez XIX u părvata polovina na XX vek*, dostupné na:

http://www.ilit.bas.bg/bi/include.php?file=elenkov#_ftnref134 (navštíveno 29. 2. 2012).

⁵⁵ B. NJAGULOV, *Banatskite bălgari*, s. 26.

⁵⁶ Ve vztahu k (pravda, dílem výjimečné) situaci Bărdarského Geranu můžeme dodat – společně s banátskými Němci, s nimiž pavlikjani v dané obci tvořili (v plném souladu s výše uvedeným principem religiózně determinované snahy o usazení v oddělených obcích) jednotné konfesně vymezené společenství.

⁵⁷ B. NJAGULOV, *Banatskite bălgari*, s. 92.

⁵⁸ I. ELENKOV, *Katoličeska cърква v Bălgarija i obštnostnite identichnosti na prinadležaštite kăm nejna verni prez XIX u părvata polovina na XX vek*.

giozitu nahlížet sociologickými očima jako na strukturální parametr, pak nezbyvá než konstatovat, že komunity vojvodovských Čechů a Bãrdargerančanů jsou si výrazně podobné – a to právě a zejména díky roli, jakou v jejich rámci hraje (strukturálně nahlížená) religiozita. Zdá se tedy, že největší chybou výše přeloženého „kulturního“ vysvětlení bylo, že bylo nedůsledné. Kdyby totiž do svého rámce zahrnuo religiozitu – religiozitu coby kulturní fenomén – pak by se ukázalo, že právě v jejím zohlednění spočívá jeho snad největší potenciál. Jak jsme si totiž právě ukázali, je to teprve zohlednění religiozity, které nám ukazuje, nakolik jsou si daná společenství blízká, resp. nakolik se sobě navzájem coby sociokulturní formace podobají.

Prezentovaná verze „kulturního vysvětlení“ již religiozitu nejen zohledňuje, nýbrž ji dokonce staví do popředí. Stejně jako předchozí verze nicméně ukazuje, že za nezvykle vysokou mírou sňatečnosti mezi oběma po konfesní stránce odlišnými skupinami mohla stát výrazná strukturální podobnost obou komunit, sdílejících nejen řadu kulturních rysů, ale jak se ukázalo také, či především, eminentně religiozní světonázor, v jehož centru stála Bible a Bůh. Diskusi této situace pak bude věnována závěrečná sekce tohoto oddílu.

Již v předchozím textu se ukázalo, že v jistých ohledech je možné a přínosné pojednat zbožnost členů tematizovaných komunit takřkajíc bez ohledu na danými komunitami vyznávanou konfesi. V předchozím případě jsme tuto analytickou separaci provedli a konfesní stránku upozadili ve prospěch strukturálně-kulturní dimenze religiozity. Nyní se podíváme, zda by bylo možné zbožnost pojednávaných skupin takřkajíc „vysvléci z konfesního hávu“ a zaměřit se na tu její stránku, kterou bychom mohli označit za existenciální.

I v tomto případě jsme na tom opět informačně lépe, pokud jde o vojvodovské Čechy. Vztah (předků) vojvodovských Čechů k určité konfesi, obecně tedy k institucionálnímu krytí jejich jinak ovšem značně vypjaté víry, byl poměrně volný. Daný aspekt jejich zbožnosti byl patrný již na Svaté Heleně,⁵⁹ v novější době pak výrazněji vystoupil na povrch zejména v kontextu migrace na bulharské území. Zde totiž přesídlenci – členové evangelické církve reformované – odpovídající institucionální zázemí nenalezli, a tak se bez větších okolků stali metodisty. Přejed od jedné konfese ke druhé přitom pro dotyčné nepředstavoval výraznější problém, neboť jejich potřeby byly v daném ohledu relativně skromné: „jen základ aby byl na slovu Božím. To chtěli!“⁶⁰ Kromě uvedené opory v Bibli byl pak pro zbožnost členů daného společenství charakteristický také důraz kladený (v dikci jejich dnešních potomků, stejně jako někdejších sousedů) na „opravdovou“, „ryzí“ víru – tedy na onu její polohu, kterou jsme nazvali existenciální – doprovázenou ovšem jistým nezájmem o její formální zaštitění. Kromě obecných tezí o vypjatém charakteru jejich víry (srov. výše) v případě bãrdargeranských katolíků takové doklady nemáme (což neznamená, že by neexistovaly), nezbyvá nám tedy než uchýlit se k extrapolaci založené na srovnání obou komunit a předpokládat, že vzhledem ke značné podobnosti v celé řadě jiných oblastí,

---

⁵⁹ Srov. Marek JAKOUBEK, *Druhá půlka Pravdy: Opominutá dimenze víry vojvodovských Čechů*, Lidé města 12, 2010, č. 4, s. 527–567; Michal PAVLÁSEK, *Obec Svatá Helena jako vinice Boží misiemi oplocená. Krůčky k přehodnocení chápání české (e)migrace na Balkáně*, in: Lenka Budilová – Gabriela Fatková – Lukáš Hanus – Marek Jakoubek – Michal Pavlásek (eds.), *Balkán a migrace. Na křižovatce antropologických perspektiv*, Plzeň 2011, s. 111–145.

⁶⁰ Vladimír MÍČAN, *Nevratem v nový svět. O československých osadnících, jejich náboženských, školských, osvětových, hospodářských aj. poměrech v Bulharsku*, Brno 1934, s. 108.

resp. strukturální období obou skupin (srov. výše), panovala přinejmenším jistá míra shody i zde.

Jako jeden z možných dokladů platnosti uvedeného předpokladu můžeme uvést příklad Jurije (Ďury) Bobojčeva, pavlikjana narozeného v Dragomirovu, posléze pak obyvatele Bårdarského geranu, který po uzavření sňatku s vojvodovskou Češkou Marií Křivánkovou – jemuž předcházela (jak tomu v obdobných případech bývalo) konverze k metodismu – přesídlil do Vojvodova. Zde pak J. Bobojčev navštěvoval bez výraznějšího přeryvu až do smrti místní evangelický kostel a účastnil se religiozního života vojvodovské české komunity. Jeho náboženská horlivost přitom změnou konfese nijak neochabla a na odpovídajícím dění se účastnil, jak říkají někdejší Vojvodovští Češi „stejně jako my“ (podle jiných pak dokonce „i více než naši muži a ženy“).

Závěr

Nyní jsme se tedy již dostali k samotnému závěru naší hypotézy ohledně nepoměrně vysokého počtu sňatků mezi vojvodovskými protestanty a bårdargeranskými katolíky. V prvním kole naší odpovědi na danou otázku, tedy na otázku, co za uvedenou překvapivou mírou sňatků mezi členy obou komunit stálo, jsme jako jeden z možných hlavních důvodů uvedli výraznou kulturní podobnost obou skupin. Následně jsme si ukázali, že součástí (a to součástí poměrně ústřední) této kulturní podobnosti je i přes odlišnost v manifestní rovině vyznávaných konfesí také religiozita, zaujímající v obou skupinách v principu identickou roli a formující obě společenství do strukturálně značně shodných podob. Nakonec jsme si pak ukázali, že religiozita, resp. víra, je v případě obou skupin shodným momentem nejen ve sféře kulturní, tedy s ohledem na celkový charakter obou sociálních formací, management sociálních vztahů v jejich rámci, specifický způsob obživy atd., ale také ve sféře existenciální. V obou případech byl tedy zjevný rozpor v konfesní rovině překonán poukazem na významnější shodu v jiné oblasti a takto traktován coby podružný. Nelze si přitom nevšimnout, že jsme v rámci této sekce naší studie opsali podivuhodný kruh: na počátku to byl totiž právě jistý aspekt religiozity, tedy konfesní příslušnost, který z poměrného počtu sňatků mezi vojvodovskými protestanty a bårdargeranskými katolíky činil do jisté míry záhadu – aby to byl nakonec jiný aspekt religiozity, tedy „opravdovost“, „ryzost“ víry, který tuto „záhadu“ představil v optice, kdy se uvedená praxe jeví v odpovídajícím kontextu jako vcelku srozumitelná a přijatelná. Jinak řečeno – pokud se zpočátku zdálo, že největší překážka uvedené sňatkové praxe mezi oběma komunitami stála v religiozní rovině, později se ukázalo, že to byla právě religiozní oblast, která pro danou praxi poskytovala patrně nejsilnější důvody. Dodát je však třeba ještě následující: zaprvé, ačkoli v celkovém počtu smíšených sňatků vojvodovských Čechů zaujímají sňatky s bårdargeranskými katolíky vcelku výrazný díl (zejména pak v porovnání s počtem sňatků uzavřených členy daného společenství s plevenskými slovenskými luterány), přesto se jedná o výrazně menšinovou sňatkovou strategii značně vzdálenou od převládajícího vzorce (jímž byl pochopitelně sňatek v úzkém rámci české vojvodovské komunity). Zadruhé je pak třeba mít na paměti, že výše uvedený výklad je v dané podobě pouze hypotézou, kterou bude ještě třeba podrobit dalšímu zkoumání.

SUMMARY

This text represents another contribution in the series of articles on Vojvodovo, the Czech village in Bulgaria. The goal of this study is to explain the unusually high number of marriages between Czech Protestants from Vojvodovo and the inhabitants of the nearby village Bărdarski Geran, which is inhabited by Catholic Banat Bulgarians (Paulicians) and Banat Swabians, who are also Catholic. In both communities religion seems to be the most important organizational principle, and religious endogamy seems to be one of its main rules. Even though one might expect an absence of mixed marriages between the members of these communities, they were in fact taking place quite frequently. One of the reasons why the members of both communities felt a kind of mutual affinity was culture, as both groups shared a great many cultural traits, as well as inventories. Among the most distinguishing cultural traits shared by both communities, was a very fervent religiosity, or perhaps rather belief. So, although at first sight religion (in the form of their respective creeds) would seem to prevent any closer contacts developing between the two communities, it is actually religiosity (as belief) that stands behind the surprising and unexpected number of marriages that took place between members of the two groups.

ROČNÍK 99

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktoři / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček
Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, Bohuslav Litera, František Šístek

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Goněk, Petr Kaleta,
Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jan Pelikán, Přemysl Rosůlek, Václav Štěpánek, David Svoboda,
Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha), Václav Veber
(Pardubice);
Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšinová (Bratislava), Piotr Maciej Majewski
(Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

OBSAH

Články

Costel Coroban: The Wartime Struggle of Grigore Gafencu: Idealism vs. Realism.....	275
Friedl Jiří: Počátky spolupráce Československa a Polska při repatriaci svých občanů po druhé světové válce (do uzavření repatriční smlouvy).....	297
Janek István: Sovětská diplomacie o vytváření slovensko-maďarských vztahů v letech 1939–1940.....	79
Kashapov Timur: Stolypinova zemědělská reforma.....	239
Marholeva Krasimira: Politická a novinářská činnost Františka Síse (1914–1919).....	53
Minčev Enčo: Československo-bulharské hospodářské vztahy v letech 1918–1933.....	257
Pfaff Ivan: Zapadlá cesta za polskou revolucí.....	15
Souleimanov Emil: Rusko, Turecko a Írán v náhorněkarabašské válce (1992–1994).....	101
Svoboda Karel: Vliv vnějších podmínek na zahraniční obchod Československa v letech 1971–1980.....	323
Šedivý Miroslav: Legenda o Mnichovu Hradišti. Příspěvek k Metternichově balkánské a africké politice.....	1
Téra Michal: Smerdi – zapomenutý termín raně středověké slovanské společnosti.....	217

Lidé a doba

Jakoubek Marek: Zastavení nad vztahem kultury, víry a konfese u vojvodovských Čechů.....	371
Vácha Dalibor: Českoslovenští dobrovolci na cestě z Ruska do Francie. Severní cestou na západní frontu – sonda do válečné každodennosti.....	187

Kronika

Binar Aleš: II. česko(slovensko)-polské historické bienále.....	360
Borák Mečislav: Profesor Tadeusz Kisielewski (1939–2012).....	162
Hladký Ladislav – Hrabcová Jana: Mezinárodní vědecká konference T. G. Masaryk a Slované...183	
Hladký Ladislav: XV. mezinárodní sjezd slavistů v Minsku.....	369
Hrabáková Marta: Výstava o Františku Václavu Marešovi.....	185
Hrabcová Jana: Konference T. G. Masaryk v roce 2012.....	182
Hrabcová Jana: Promýšlet Evropu dvacátého století podruhé.....	365
Šebek Jaroslav: Společenské a odborné připomenutí 1150. výročí příchodu cyrilometodějské misie na Velkou Moravu.....	366
Šístek František: Desnicova setkání 2012: jihoslovanští intelektuálové a válka (1939–1947).....	179
Šístek František: Interdisciplinární konference o Bosně a Hercegovině na FHS UK.....	362
Vlčková Kryčerová Lenka: Rok 1953 a Československo.....	358
Zudová-Lešková Zlatica: Status quo Jozef Jablonický (3. január 1933 – 7. december 2012).....	165

Recenze

Boros Ferenc: A magyar-szlovák kérdés történeti kontextusban (Maďarsko-slovenská otázka v historickém kontextu) (Irmanová Eva).....	351
Bulharský stát ve středověku (Havlíková Lubomíra).....	119
Dvě nové monografie k ruským dějinám dějepisectví (Šaur Josef).....	130
Friedl Jiří (ed.): Státní politika vůči polské menšině na Těšínsku v letech 1945–1949. Výběrová edice dokumentů (Jakubec Pavol).....	145
Ebert Jens (ed.): Polní pošta ze Stalingradu. Listopad 1942 – leden 1943 (Alexandr Brummer)....	356
Friedl Jiří: Češi a Poláci na Těšínsku 1945–1949 (Baran Ivo).....	339
Hurbanič Martin: Stredoveký Balkán. Kapitoly z politických, sociálnych a hospodárskych dejín juhovýchodnej Európy v 6.–15. storočí (Havlíková Lubomíra).....	122

Klier John Doyle: Russian, Jews, and the Pogroms of 1881–1882 (Vydra Zbyněk).....	141
Legenda o hraběti Zrinském ve slovenské a chorvatské kultuře (Šístek František).....	126
Maďarská historiografie k Benešovi (Irmanová Eva).....	136
Röskau Rydel Isabel: Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772–1918 (Kaleta Petr).....	132
Ruská akce pod drobnohledem (Brummer Alexandr).....	151
Rücker Joachim: Standards and Status. How Kosovo Became Independent (Rosůlek Přemysl).....	344
Stehlík Petr: Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století (Václav Štěpánek).....	347

Zprávy

Boduszyński Mieczysław P.: Regime Change in the Yugoslav Successor States. Divergent Paths Toward a New Europe (Tumis Stanislav).....	354
Čajka František: Církevněslovanská legenda o svaté Anastázii (Černý Marcel).....	158
Černý Marcel – Kaleta Petr et al.: Pražské stopy Jakuba Barta-Čišinského (Vosmíková Nikol)....	155
Češi, Litevci a střeoevropský vektor jejich moderní historie (Tejchman Miroslav).....	160
Ebert Jens (ed.): Polní pošta ze Stalingradu. Listopad 1942 – leden 1943 (Alexandr Brummer)....	356
Horvat Romana (ed.): 1918. u hrvatskoj povijesti: zbornik (Hrabcová Jana).....	178
Jugoslavija v XX veke. Očerki političeskoj Istorii (Tejchman Miroslav).....	77
Kopecký Peter: Z mozaiky slovensko-rumunských vzťahov v 20. st. (Tejchman Miroslav).....	237
Koprivica Verica – Korda-Petrović Aleksandra – Štěpánek Václav (eds.): Od Moravy k Moravě II. Z historie česko-srbských vztahů (Vosmíková Nikol).....	156
Kornat Marek – Morzycki-Markowski Mikołaj (eds.): W rumuńskiej pułapce. Internowanie Józefa Becka i Edwarda Śmigłego-Rydza w dokumentach rumuńskich służb specjalnych (Friedl Jiří).....	159
Kostrbová Lucie: Mezi Prahou a Vídní. Česká a vídeňská literární moderna na konci 19. století (Černý Marcel).....	296
Kravčenko Viktor: Žil som pod červenou hviezdou (Vlčková Kryčerová Lenka).....	238
Leonard Carol S.: Agrarian Reform in Russia. The Road from Serfdom (Alexandra Řeháková).....	322
Pijaj Stanisław: Opozycja w wiedeńskiej Radzie Państwa w latach siedemdziesiątych XIX w. (skład – organizacja – funkcjonowanie) (Cibulka Pavel).....	154
Рух опору в Україні 1960–1990. Енциклопедичний довідник (Nevrlý Mikuláš).....	256
Solov'jev Sergej M.: Drevnerusskije knjaz'ja (Šaur Josef).....	154
Šabić Marijan: Iz zlatnog Praga. Češka književnost i kultura u hrvatskoj književnoj periodici 1835. – 1903. (Černý Marcel).....	161
Tsivos Konstantinos: Řecká emigrace v Československu (1948–1968) – Od jednoho štěpení ke druhému (Tejchman Miroslav).....	99
Vojtěchovský Ondřej: Z Prahy proti Titovi. Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu (Tejchman Miroslav).....	216
Vondrášek Václav – Pešek Jan: Slovenský poválečný exil a jeho aktivity 1945–1970. Mýty a realita (Vaculík Jaroslav).....	321
Zelenková Anna: Medzi vzájomnosťou a nevzájomnosťou. Sondy do česko-slovenských a slovensko-českých literárnych vzťahov (Černý Marcel).....	77

Studie (Slovanský přehled č. 5 – Slovanské historické studie)

Brummer Alexandr: Rusko opět „slovanské“? České rusofilství a pozitivní obraz Sovětského svazu v posledních letech první republiky.....	499
Luković Miloš: Katun a katunská organizace středověkých Vlachů v centrálních a západních oblastech Balkánu.....	387
Novák Petr: Sověty a Vysoká Porta. Sovětská zahraniční politika a Osmanská říše od brest-litevského míru po mudroské příměří.....	455
Prokš Petr: Balkánská politika Ruska a vstup Itálie do „Velké války“ (červenec 1914 – květen 1915).....	417
Šatava Leoš: Etnicko-jazyková situace Aromunů v Makedonii. Kruševo: mládež jako indikátor etnické identity a vztahu k jazyku.....	533